

જીવન સાહિત્ય પ્રકાશન

લગ્ન - એક સમરથા

૧૯૫૮

સ્થાપન

જીવન સાહિત્ય મંદિર
બાગસાલી, નાલબાદેવી નં. ૮, મુંબઈ

આવૃત્તિ પદોની ૨૧૦૨

પીછ ૬૦૦

ગ્રીષ્મ ૧૦૫૦

નારે વાલ સર્જાને દેવાળીન

મૃદ્ય
અહી રૂપિયા

પ્રકાશક

જ્ઞાન સંસ્થાન મંદિર
ભાગવાડી, કાલ્યાણેવી
મુંબઈ

મુદ્રક

અંબાલાલ વિ. હાલ
સુદામા પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
વડોદરા.

નિવેદન—

આ પુસ્તક જ્યારે લખતો હતો ત્યાર
ગુજરાતના કનક-પુત્રીએ. અને આટલા
પ્રેમથી સત્કારને જેવી ધાન્યુએ નોંધી
પડેલી આગતિ ખનામ થયા પછી દોડ-
વા જેવું પનમુદ્રા થઈ ગયું હતું. આ
લખતે પણ આમનો ગાગો પડી ગયો.

આ પુસ્તકના અનુમધાનમાં 'લગ્ન-
માધના' લખનાર જે વચન આપું હતું
તે છેવટ પૂરું કરી રાક્યો હતું એની
પ્રસિદ્ધિને છ-આઠ માસ થયા છે. આટલા
સમયમાં ગુજરાતે એને સારો આનંદ
આપ્યો કે એમ અષ્ટ જોઈ ગઈ હતી.

માન પુસ્તકો પ્રત્યેની આવી સદાત
ભૂતિ મદન માટેં હૈયુ આભાન્ની વાગણી
અનુભવે કે એ કૈવાની વડન ન હોય

મોહનલાલ મહેતા

વિષયપ્રવેશ

પ્રિય ભાઈ,

મનુષ્યજીવનમાં લગ્ન એ એવો પ્રશ્ન છે કે જેનાથી આપણે દૂર રહી શકતા જ નથી. હું જાણું છું કે એક ઊંમરે આપણે બધા એ પ્રશ્નને બહુ મદત્વનો નહોતા સમજતા. એ વિષે ઠોઠાઈને આપણે ચિંતાતુર એતા તો આપણને નજાળાઈ લાગતી. ઠોઠાઈના લગ્નની વાત આવતી તો આપણે હસતા હતા. આજે આપણને સમજાયું છે કે લગ્ન એ જીવનમાંથી ન નિવારી શકાય એવી ઠોઠાઈ વસ્તુ છે. દુનિયાના લાખો-ઠરોડો, જેમાં આપણામાંના ધણીખરાનો સમાવેશ થઈ જાય છે, તેમણે તો પરણવાનું જ છે. એટલે આ પ્રશ્ન જીવનના ગંભીર પ્રશ્ન માંહેનો એક, અથવા ગંભીરમાં ગંભીર પ્રશ્ન છે.

ત્યારે 'લગ્નગાળો' આવે છે ત્યારે હજારો માણસો પરણે છે, હરેક શહેર અને ગામડામાં લગ્નનું વાતાવરણ જામી રહે છે. આ હજારો લોકોનાં લગ્ન વિષે હું આ કામળ નથી લખતો. આ કામળ એમને કદાચ નિરુપયોગી થાય. આ કામળમાં આજની આપણી લગ્નપ્રથા ઉપર બહુ વિવેચન પણ હું કરવા નથી

માગતો, પણ આપણા જેવા, જે જીવનમાં કંઈક કરી જવાની આશા રાખે છે—અને એ 'કંઈક'ને માટે જેણે રાતાદવસ ચિંતા રાખી છે, જીવનની પ્રત્યેક ક્ષિપાને એ 'કંઈક'ના ઉગર જે કસી જુએ છે, તેઓને લક્ષમાં રાખીને આ કામગીરી લખું છું.

આપણી કચ્છા હોય કે ન હોય પણ આપણે ઉંમરે ને શરીરે મોટા થતા જઈએ છીએ. દુનિયાના અનુભવો પણ આપણને મળતા જાય છે. દેશ-પરદેશનું સાહિત્ય પણ આપણી આંખ આમળા આવે છે. નવા ને જૂના, સામાન્ય ને ચોક્કાવનારા વિચારો પણ આપણા કાન સાથે અથડાવા લાગે છે—અને આપણા મનમાં લગ્નનો વિચાર દાખલ થાય છે. સર-આતમાં તો એ વિચારને આપણે દબાવી દઈએ છીએ. મોઢા અનુભવી ડાહ્યો માણસ આપણને આ પ્રશ્નની ગંભીરતા સમજાવવા આવે તો આપણે એને બોલતો જઈ કરી દેવાના પ્રયત્નો કરીએ છીએ. આપણે એમ સાંભળીએ છીએ કે, 'ભાઈ, આ તો લાખો માણસોમાંથી એકાદ જ કરી શકે' ત્યારે આપણને એ વાત માનવામાં નથી આવતી અને આવે છે તોયે આપણે એ 'એક' થઈ એમ થયા કરે છે.

આપણે દબાવી દીધેલો લગ્નવિચાર નાશ તો નથી પામ્યો હોતો, કેમ જાણે એ વિચારને આપણે મનોશૂંભિમાં વાગ્યો હોય, એમ એ કાંટારેષે ફૂટે છે અને આજુબાજુથી એને ચોપણ મળવા માંડે છે. થોડા વખતમાં એ તો ફૂલવા-ફાલવા લાગે છે અને આપણા સામે એક નવી વસ્તુ—નવો વિચાર, નવો કાયડો—ખડો થાય છે. આપણે એ વિચારની સામે લડીએ છીએ, ઝગડીએ છીએ, ક્યારેક જીતી ગયા એમ માની ક્ષણિક

સંતોષ પામીએ છીએ, પણ એ વિચાર એનાં મૂળ હોડાં ને
‘હોડાં’ નાખતો જાય છે.

ત્યારપછી આપણે પરણવા-ન પરણવાના ગ્રુણદોષ વિચારવા
માંડીએ છીએ. જે વસ્તુને આપણે વિચારવા જ નહોતા
માગતા તે વિચારણાનું સ્થાન મેળવે છે. ધીમે ધીમે આપણે
‘પરણવું’ તો જોઈએ ‘અથવા’ ‘પરણવું’ તો પડશે’ એવા ખ્યાલ
હવે આવીએ છીએ. અને પછી એક નવો વિચારપ્રદેશ ઊઘડે
છે, ‘કેમ પરણવું ?’ ‘ક્યાં પરણવું ?’ ‘છી તૈયારી કરવી ?’
આ અને આવા અનેક પ્રશ્નો ઊઠે છે. આપણું માયું પાકી
જાય ત્યાં સુધી આ વિચારો આપણો ડેડો છેડતા નથી.

અને પછી તો આપણે જેની તેની સાથે ચર્ચાઓ કરીએ
છીએ. એને અંગેનું સાહિત્ય ક્યાંપથી મળે તો વાંચવા માંડીએ
છીએ. ક્યારેક મનમાં અનેક કષ્ટનાસૃષ્ટિઓ પણ ઊભી કરીએ
છીએ-અને આપણી સામે એ ગંધા પ્રશ્નો મંબીર-અતિમંબીર
રૂપે આવીને ઊભા રહે છે. આપણું વિચારનારાઓનો મોટો ભાગ
પોતાનું મનોમંથન સદન કરી શકતો નથી. અનેક વિચારોની
અથડામણો એનાથી ખમાતી નથી. એ યાકી, જાય છે. એને
એમ પણ થવા મડિ છે કે ‘ખીલું’ કાંઈ મને પરણાવી દે તો
સારું,’ અને એ વખતે જ એનાં વડીલો એને સાથ આપે છે
ને પરણાવી દે છે. પોતે કંઈક ઝલાનિ અનુભવતો, કંઈક શરમ
અનુભવતો અને સાથે સાથે જ છાનો સંતોષ અનુભવતો પરણી
જાય છે. જૂજ-અતિ જૂજ-માણસો આ પ્રશ્નને સ્પષ્ટ વિચારો
વિના છેડતા નથી-એકસ નિકાલ લાવ્યા વિના પગલું ભરતા
નથી. મને તેટલું મનોમંથન સદન કરવું પડે ને જિંદગીની

તમામ સલામતીઓ બલે ઊઘડી પડે પણ એવા થોડાક માણસો. છે કે જે પોતાના હૃદયને જ વફાદાર રહી આ પ્રશ્નનો પોતા પૂરતો અંત લાવે છે ને ત્યાર પછી જ કોઈ પણ પ્રકારનું પગલું ભરે છે.

જેઓ સમાજના રિવાજ પ્રમાણે પરણી બેઠેલા છે તે, જેમણે વિચારો ક્યાં પછી યાકીને ખીમની મદદ સ્વીકારી છે ને ગમે ત્યાં ફેંકાઈ પડેલા છે તે, અને પુષ્કળ વિચારને અંતે ચોક્કસ નિર્ણય કરીને પરણેલા છે તે—આ ત્રણે વર્ગોમાંથી આપણને લાગશે કે પસંદ કરવા જેવો વર્ગ તો ત્રીજો છે. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે આપણને કોઈને એવી ખાતરી તો નથી જ કે એ ત્રીજા વર્ગ માંહેના તમામનું લગ્નજીવન સુખદ, કુનેહાળ અને પરસ્પર સહકારવાળું હશે. આપણને એટલી ખાતરી કે પહેલા બે વર્ગનાં લગ્નજીવનમાં સુખ, સ્નેહ અને સહકાર હોય તો એ કેવળ અકરમાત છે, જ્યારે ત્રીજા વર્ગના લગ્નજીવનમાં એ ન હોય તો એ અકરમાત છે. અને જ્યાં સુધી માણસની શુદ્ધિ પરિમિત છે ત્યાં સુધી અકરમાતોને સ્થાન રહેવાનું જ છે. હું આ પત્રોમાં ખીમ અને ત્રીજા વર્ગના માણસોને—મુખ્યત્વે જીવનાંને—લક્ષમાં રાખીને લખવાનો છું, કારણ કે આપણામાંના ઘણાખરાનો સમાવેશ એ બે વર્ગમાં થાય છે. એટલે જોના પરણવા ને ન પરણવાના વિચારોમાં, જો ન જ પરણવું હોય તો શા માટે ? ને પરણવું હોય તો શી રીતે, ક્યાં, કઈ પદ્ધતિએ એ પ્રશ્નોની મદમયસમાં કંઈક મદદગાર થવાની આશાએ આ પત્રમાળા લખું છું.

લગ્નનું પ્રેરક કારણ

આપણે જરા પણ આગળ વધીએ ત્યારપહેલાં આ લગ્નવૃત્તિનું મૂળ ક્યાં છે તે જોવા થોભવું પડશે. આપણે જાણે માનસશાસ્ત્રનું એક પણ પુસ્તક ન વાંચ્યું હોય, લગ્ન વિષે મોટા મોટા વિચારકો અને સમાજશાસ્ત્રીઓએ લખેલું કશું જ ન જોયું હોય, પણ આપણે આપણી જાતનું બરાબર પરીક્ષણ કર્યું હશે અને આપણી આત્મજાત્રીમાં જે બની રહ્યું છે તે ખુલ્લી આંખે તે જાણત છુદ્ધિએ જોયું હશે તો આપણને માન્યા વિના નહિ જ ચાલે કે વિશ્વના કોઈ નિયમકે કહો, કુદરતે કહો કે સ્વભાવગત કહો-પણ પ્રત્યેક મનુષ્યમાં જ નહિ પણ સમસ્ત જીવનસૃષ્ટિમાં આકર્ષણની-લગ્નની-વિષયેષ્ટાની-એક અદ્વિત અને અત્યંત બળવાન વૃત્તિ પડેલી છે. આ વૃત્તિ જન્મથી મૃત્યુ પ્રધાન અનેક રૂપે દેખા દે છે.

એટલે લગ્નની ઈચ્છા આપણામાં ગમે તે ઉમરે આવે અને એ વૃત્તિનો આપણે જાણી શકીએ એવા આધારો ગમે તે પ્રસંગે થાય, પણ એ વૃત્તિ તો આપણા અસ્તિત્વ નોટલી બૂની છે એમ આપણે સમજવું જોઈએ.

પણ આનો અર્થ એવો નથી કે આ વૃત્તિ કુદરતી છે. એટલે એને પ્રમાણવી જોઈએ ને પોખ્યા કરવી જોઈએ. આપણે જાણીએ છીએ કે ઘણા પુરુષોએ આ વૃત્તિને જુદે માર્ગે-શ્રવન-દેશાળને માર્ગે-વાળા એમાંથી ઘણા ઉત્તમ પરિણામો નિપજાવ્યા છે. આપણે સમજવાનું તો એટલું જ છે કે આ વૃત્તિ લઈને જ આપણે જન્મ્યા છીએ, અને હવે એ વૃત્તિને કયે માર્ગે વાળવી અને એમાંથી કેવાં પરિણામો નિપજાવવાં એ ઘણું મરું આપણા જ હાથની વાત છે.

મને ઘણી વાર પ્રશ્ન થાય છે કે પરણવું જ શા માટે જોઈએ ? હું મારા મનમાં ઊંડો ઊતરીને આ સવાલ મને પૂછું છું. મને નાનાં મોટાં અનેક કારણો મળે છે, પણ વિષયેચ્છા ફોટલું પ્રગળ કારણ એકેય નથી મળતું. હું મારી આશુઆશુ હાલરો માણસોને પરણતાં જોઉં છું ત્યારે મને એનાં બે જ કારણો જોવા મળે છે-એક તો એ કે અનેક જમાનાથી માણસો પરણતા આવ્યા છે માટે પરણી જવું, અને બીજું કારણ પેલી વિષયેચ્છા જ. આપણા જેવા માણસોનાં લગ્નનાં કારણ તપાસવા હું પ્રયાત કરું છું તો પણ મને બીજું કારણ વધારેમાં વધારે મળે છે.

મારા મનમાં તો ઘણુંય એમ છે કે એ બીજું કારણ ન હોય અને ઠાઈ કુમાર-કુમારિકા લગ્ન કરે તો સમાજ પાસે એક મહાન ક્રાંતિકારી હાજરો જન્મી શકે. હું એવું લગ્ન કદાપી શકું છું. વિષયેચ્છાના કારણ સિવાયનું બબ્બ કારણ પણ કદાપી શકું છું, કારણ કે હું જાણું છું કે સ્ત્રીમાં અને પુરુષમાં એવી વિશિષ્ટતાઓ પડેલી છે કે આ બે વિના સમાજશ્રવન સંભવી

શક્ય નથી. પણ એ પ્રશ્ન હું અત્યારે નહિ છું. વિષયેચ્છા વિનાનાં લગ્નનો વિચાર એક મોટા દંભ થઈ શકે છે એ હું જાણું છું. મનોવૃત્તિનું પરિશોધન કરી ઠાઈ શુદ્ધ ભાવે જ એવું લગ્ન કરે તો એનું જીવન ખાંડાની ધાર જેવું બની રહે તેના પણ મને ખ્યાલ છે. પણ એ વિચારને આપણે હમણાં નહિ ચર્ચાએ.

જનસમૂહના મોટા ભાગનાં લગ્નનું પ્રેરક કારણ વિષયેચ્છા જ છે. બાળકો પેદા કરી નાગના મૂકા જવાની ઇચ્છા, પોતાનું ડોઠ કહેવાય એવી મમત્વની બાવના, અભિમાનની, દાનની, બેટની એવી એવી વૃત્તિઓ કે ઊર્મિઓ સંતોષવાની ઇચ્છા, વગેરે કારણો પહેલા કારણ પાસે ગૌણ છે. કારણ કે ઠાઈ ને ઠાઈ રીતે માણસ એ વૃત્તિઓને સંતોષી લે છે. પણ પેલી ઇચ્છા લગ્ન વિના જીવનભરને માટે અથવા તો જિંદગીનાં ધણાં વર્ષો માટે સંતોષવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

ઉપરની વૃત્તિને સંતોષવાના માનવજાતિના ઇતિહાસમાં કેવા કેવા માર્ગો યોજાયા છે તેનો બદલે આપણને ખ્યાલ ન હોય, પણ આપણે આપણી સામાન્ય સુદ્ધિથી એટલું તો કદખી સમજીએ છીએ કે માનવજાતે એના આદિકાળથી જ આ વૃત્તિને નિયંત્રિત મનમાં રાખવાના પ્રયત્નો કર્યા હશે. દેખીતી રીતે અનિષ્ટ લાગતી વૃત્તિમાંથી વધુમાં વધુ હૃદ્ય મેળવવા અને એને ઠાઈ ચોક્કસ નિયમનમાં રાખી સમાજજીવનની રક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી આ લગ્નપ્રથાઓ યોજાઈ હશે.

આપણે આજ પર્વત કેટકેટલી લગ્નપ્રથાઓનો અનુભવ લઈ લીધો એ જણાવવાનો મારા પત્રનો ઉદ્દેશ નથી, સાચું પૂછો તો મને ખબર પણ નથી. હું તો માત્ર 'આજ'ને લક્ષમાં

સાત-એક સમસ્યા

રાખીને 'લખું છું. દુ' મને જોઈ' છું, તમને જોઈ' છું. આજે આપણા સમાજમાં અને પરસમાજમાં પેલી વૃત્તિને સંતોષવાના જે જે માર્ગો યોગ્ય છે તે વિશે થોડુંક જાણું છું. એ બધું લક્ષમાં રાખી, મારી ને તમારી રિયલિટિ વિચારી, મને જે વિચારો સૂઝે છે તે મૂકું છું.

મને ખરેખર એમ લાગે છે કે આ પ્રશ્ન અતિ મંઘીર છે અને જીવનમાં દરેકને એક વખત એ પ્રશ્ન વિચારવો જ પડે છે. માનવજાતે કરેલા અખતરાઓ દર્શાવે પૂરા નથી થયા અને કદાચ ડોઝ દિવસ પૂરા નહિ થાય. આ એક સનાતન સમસ્યા છે. દુ'-વામનજી એનો નિકાલ શું લાવવાનો હતો ! પશુ આ પત્રો દ્વારા દુ' એ મદાપ્રશ્નને માત્ર રૂપથી શકું અને આંધળિયાં કરી દોડ્યા જતા આપણા જીવનને જરા લીલા રાખી વિચારમાં નાખી શકું તો મને સંતોષ છે. દુ' જાણું છું કે આ પત્રો ડોઝના પ્રશ્નોનો ઉકેલ નહિ આપી શકે-ઉકેલ આપવા જોઈતી આર્થદૃષ્ટિ મારામાં છે પણ ક્યાં ?-માત્ર ઉકેલ લાવવાની મયામજીમાં આ શ્રેણી મહેજ પશુ રોકા મળશે તો મને નિરાંત થશે.

અપરિણીત જીવવાનો

માણસ જન્મે છે ત્યારે મા, બાપ, બાઈ, બહેન વગેરેના સંબંધો સાથે લઈને આવે છે, પણ ઠાઈ પતિ કે પત્નીનો સંબંધ સાથે લઈને નથી આવતું. માતાપિતા વિના જાગૃત ન સંભવી શકે પણ સ્ત્રી વિના પુરુષ અને પુરુષ વિના સ્ત્રી સંભવી શકે; એટલે પતિ કે પત્ની માણસે મેળવવાની વસ્તુ છે, એ સંબંધ જન્મથી સાથે નથી આવતો, માથે પોતે એ મેળવવાનો છે ને બાંધવાનો છે. આપણે સદૃશ વિચાર કરીએ તો એમ લાગે છે કે આ સંબંધ ફરજિયાત ન હોઈ શકે, અમુક ઉંમરનું બંધન પણ ન હોઈ શકે, કારણ કે માણસને જ્યારે જરૂર લેખી થાય ત્યારે જ એ સંબંધ બાંધે જરૂર લેખી ન થાય તો ન પણ બાંધે.

એ રીતે વિચારતાં તો ક્ષણભર એમ લાગે છે કે અપરિણીત સ્થિતિ એ માણસની જન્મગત-સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, લગ્ન એ કંઈ સ્વાભાવિક સ્થિતિ નથી. પણ આપણે સમાજમાં તો એથી બિલકુલ જ ભેદીએ છીએ. ઠાઈ પરણે એમાં આપણને કશું જ અસ્વાભાવિક નથી લાગતું. ઠાઈ ન પરણે એમાં જરૂર

એવું લાગે છે. પુષ્કળ ઉંમર થયા પછી સરીર, બુદ્ધિ તંદુરસ્ત. દોષ ને લર્મી ન કરતું દોષ તો આપણને એનું કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસા થશે. ખરેખર તો એવી જિજ્ઞાસા ન થતી જોઈએ. બિલકુલ એવી જિજ્ઞાસા તો કોઈ પરણે ત્યારે થતી જોઈએ.

પણ આપણે સંકેત જ વિચાર કરતું તો આ જિજ્ઞાસા થવાનું કારણ સમજાઈ આવશે. માણસમાં પેલી દુર્લભ વૃત્તિ પડેલી છે એ તો સ્પષ્ટપણે સૌ માને જ છે. એ વૃત્તિને માર્ગ આપ્યા વિના આરો જ નથી એમ પણ સૌએ સ્વીકારી લીધું છે. એટલે એને માર્ગ આપવાનો જે સમાજમાન્ય માર્ગ છે તે માર્ગ કોઈ લે તો કોઈને કશું જ આશ્ચર્ય ન થાય, સાવ સ્વાભાવિક લાગે. પણ કોઈએ માર્ગ ન લે તો સૌને એ પ્રશ્ન જીઠે છે કે એણે પેલી દુર્લભ વૃત્તિ સાથે કઈ રીતે ફેંસણો કપો ? એ વૃત્તિને જો એ આ રાજમાર્ગે નથી વાળતો તો ક્યાં લઈ જાય છે ? અથવા એનું ઇમન કરે છે તો શી રીતે કરે છે ને-એમાં દાવે છે કે નહિ ? માણસના મનમાં આવ્યા પ્રશ્નો જીઠે. કે, અને એટલે અપરિણીત જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કરી બેઠેલા માણસ પાસે સમાજ પોતાની આ યંકાઓના જવાબની આશા રાખે છે.

સોફો જોટલી જિજ્ઞાસા રાખે તે બધી સંતોષવાને આપણે મંદાએલા નથી, પણ આપણી પોતાની રિયલિટી સમજવા માટે આપણે અપરિણીત હોઈએ કે રહેવા માગતા હોઈએ તો. આપણી જાતને હિપરના પ્રશ્નો પૂછવા જરૂરી છે. આપણે એમ નહિ કરીએ તો આપણને પોતાને આપણી ચિત્તવૃત્તિઓનું જ્ઞાન નહિ રહે અને આપણે અમે ત્યાં ફેંકાઈ પડશું.

આ પ્રશ્ન મેં એટલા માટે ઉપાડ્યો છે કે, 'આને' 'મારે : નથી પરણવું' એવું આપણે ધણાં છોકરા-છોકરીઓ પાસેથી સંભળીએ છીએ. આ જવાબનું મૂળ તો શોધવું જોઈએ. હું જાણું છું કે આવો જવાબ આપનારાંઓમાં એવી મોટી સંખ્યા છે કે જે પોતાની કમ્પ્લેક્ષ પ્રગટ ન કરી શકવાના કારણે જ એવો જવાબ આપે છે, પણ એવી સંખ્યા બાદ ક્યાં પછી પણ એક એવો મોટો સમૂહ રહે છે કે જે ઉપરનો જવાબ નિખાલસપણે આપે છે.

આવો જવાબ આપનારાંઓનું આપણે જરા પૃથક્કરણ કરીએ. મને વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે આવા જવાબ આપનારાંઓના ચાર વર્ગો પાડી શકાય.

એક વર્ગ તો એવો છે કે જેને આપણે પૂછીએ કે 'શા માટે નથી પરણવું?' તો કશે જ જવાબ નહિ આપી શકે, જણે ન પરણવાની અથવા એવું બોલવાની આને 'ફેશન' ચાલતી હોય એમ એ વર્તે છે.

બીજો વર્ગ એવો છે કે જે એમ કહે છે કે, 'મારે ચોગ્ય કન્યા મળતી નથી,' અને એ કન્યાની શોધ કરતો હોય છે.

ત્રીજો વર્ગ એવો છે-ને એમાં આપણામાંના ધણાનો સમાવેશ થઈ જાય-કે જે આવો જવાબ આપે છે: 'આમાં ક્યાં લગ્ન કરી શકાય? જે સમાજમાં આટલાં પાપ પ્રવર્તે છે, જે સમાજ અઢી કરોડ નેટલી વિધવાના નિઃશ્વાસોથી પ્રતિદિન કાય પામતો જાય છે, જે સમાજે કરોડો માણસોને અરપૃથક લેખ્યા છે અને સૌથી મોટું તો જે સમાજ બૃંડમાં ભૂંડી ગુલામી ભોગવી રહ્યો છે-આ, સ્થિતિમાં લગ્ન શી રીતે થાય? ગુલામોની -

સંખ્યામાં એકનોય ઉમેરો કેમ કરાય ?' આ જવાબ આપણાથી અગત્યનો નથી.

ચોથો એક નાનો-અતિ નાનો-વર્ગ એવો છે કે જે ૨૫૪ પગ અતિ નમ્રપણે એવો જવાબ આપે છે: 'એ વિચાર હું કરી શકતો જ નથી. એ રીતે જીવનું એ જીવનનો હેતુ ન હોઈ શકે. મારામાં રહેલી એ વૃત્તિને હું જનકસ્થાણની કે આત્મકસ્થાણની પ્રચંડ શક્તિના રૂપમાં દેરવી નાખીશ. હું બંધે/કંઈ કરી શકું કે ન કરી શકું, પણ પરણી તો નહિ જ શકું.' આ નાનકડા વર્ગમાં વસતા વિરલ મનુષ્યોને પણ આપણે જોવા છે.

હવે આપણે જરા તપાસીએ કે આપણે ખરેખર કયા વર્ગમાં છીએ ? વિચાર કરતાં આપણને એમ પણ લાગશે કે કેટલીક વાર તો આપણે ચારે ચ વર્ગમાં ઘૂમના હોઈએ છીએ અને વિશેષ વાર બીજા અને ત્રીજા વર્ગમાં હોઈએ છીએ.

આપણો વર્ગ આપણે જો નહીં કર્યું તો સગનો પ્રશ્ન પોતા પૂરતો વિચારવો, પ્રમાણમાં સહેતો થશે. મને પોતાને અનુભવ અને અવગોચન ઉપરથી જણાયું છે કે ન પરણવાની વાત કરનારા એ ચાર વર્ગોમાંથી ખરેખર તો છેલ્લો વર્ગ જ અપરિણીત રહે છે, બાકીના ત્રણેય, વહેવા યા મેડા, પરણી જાય છે. જોવાનું તો એ છે કે પોતાની જાતનું જરાજર નિરીક્ષણ ન કર્યું હોવાના કારણે એ ત્રણે વર્ગના લોકો પોતાને અને સમાજને કેવું નુકસાન કરી રહ્યા હોય છે !

પહેલા વર્ગ વિષે તો કશું કહેવાનું જ નથી. એ તો વહેલામાં વહેવો પરણી જ જશે; એના વિષે બહુ બચનું કારણ પણ નથી.

બીજા વર્ગનો માણસ જો વિવેકશીલ ન હોય તો મોટામાં મોટા ભયરૂપ છે, કારણ કે એ પોતાને લાયક કન્યા શોધતો હોય છે અને એટલે એની નજર સામે આવતી લગભગ દરેક કન્યાને એ દષ્ટિએ જ જુએ છે ને પોતે નીચો ને નીચો ઊતરતો જાય છે.

ત્રીજો વર્ગ ભયકારક નથી, પણ એ આત્મવંચના કરી બેસે એવી બીક તો ખરી જ. કારણ કે લગ્નની ઇચ્છા બહુ જ પ્રબળ થાય ત્યારે એ પોતાના લગ્નજીવનથી જ સમાજનો હિદ્દાર ધર્ષ જશે એવું માનતો ધર્ષ જાય છે. પોતાની મર્યાદા અને શક્તિ—અશક્તિનો અંદાજ કાઢી પોતે પરણ્યો છે એમ માનવાને બદલે રાષ્ટ્ર કે સમાજને ખાતર પરણ્યો હોય એવી ભ્રમણામાં પડે છે.

ચોથા વર્ગ વિષે કંઈ કહેવાનું નથી. નીરોગી સમાજમાં એવો વર્ગ અતિ જૂજ પણ રહેશે જ. અને નીચેના ત્રણેય વર્ગોએ એ વર્ગને પોતાનું પરિણીત અવરથા પછી પણ નિરાન રાખવું પડશે.

આ ચારેય વર્ગનું વિશેષ પૃથક્કરણ આપણે હવે પછીના પત્રોમાં પ્રસંગ આવ્યે કરીશું. અહીં એટલું જણાવવું જરૂરી છે કે આ વર્ગ પાડવાનો કે પૃથક્કરણ કરવાનો હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે આપણે ક્યાં છીએ તે આપણે સમજીએ અને આપણે ક્યાં જવું જોઈએ તે વિચારીને નક્કી કરીએ.

‘અનિવાર્ય અનિષ્ટ’

એટલું તો આપણે સમજ્યા કે ચાર વર્ગોમાંથી એક વર્ગ જ એવો છે કે સાચેસાચ ન પરણવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો હોય છે. લગ્નનો વિચાર એના મનમાં ક્ષણભરને માટે પણ રથાન પામતો નથી. એ વિચાર એના મનમાં રથાન પામે તો એ પોતે રથાનભટ્ટ થાય-એટલે ત્રીજા કે બીજા વર્ગમાં જઈ પહોંચે.

વિચારમય જીવન ગાળનારાઓમાં એક વિચાર એવો પ્રવર્તે છે કે આપણે જીવનભર અપરિણીત જ રહેવાનું છે એવો ખ્યાલ રાખીને જ ચાલવું જોઈએ. લગ્ન ક્યાં વિના ન જ ચાલે એવી સ્થિતિ ઊભી થાય તો એને એક અનિવાર્ય અનિષ્ટ ગણીને સ્વીકારવું જોઈએ. લગ્ન કરવામાં આપણે કંઈક ને કંઈક નીચે જીતરીએ છીએ એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોવો જોઈએ અને એવો ખ્યાલ હોય તો જ લગ્ન પછી પણ ઉપર ચડવાની-પરિણીત સ્થિતિ હોવા છતાં એવા વર્ગમાં જવાની-મનોવૃત્તિ કાયમ રહે અને જીવનમાં એની પ્રાપ્તિ કરવી એ એક મહદ્ હેતુ થઈ પડે.

આ વિચાર સાથે તો આપણે ધણે અંશે મળતા થઈ શકીએ એમ છીએ. આ વિચારમાં ઉપર ચડવાની, પુરુષાર્થ

જેડવાની ઉદાત્ત વૃત્તિ પડેલી છે, પણ એનું બયસ્થાન જોઈ શકેવા નેવું છે.

ઉપરની રીતે વિચારનારાઓ એમ કહે છે કે બાળકોને ઉછેરવામાં પણ તેઓ આજીવન અહમચર્ય પાળવાના હોય એવી દષ્ટિ રાખવી જોઈએ. એટલે મનુષ્યનો પ્રયંડમાં પ્રયંડ પુરુષાર્થ તો અહમચર્ય માટે જ હોવો જોઈએ.

આ વિચાર પણ મને ખરોખર લાગે છે. પણ એમાંયે એક બયસ્થાન છે. પહેલાં આપણે એ વિચારી લઈએ.

બાળકો અહમચારી જ રહેવાનાં હોય એ રીતે આપણે એને ભણે ઉછેરીએ, પણ એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે આપણે એવી રીતે ઉછેરશું એટલે એ અહમચારી રહેશે જ, આપણને સૌને ખ્યાલ છે કે બાળક પોતે એ માટીનો પિંડો નથી કે એનો ઇચ્છિત ઘાટ ધડો સકાય. બાળક પોતે અનેક સંસ્કારો લઈને જ જન્મે છે અને ત્યારપછી માયાપની જ નહિ પણ આખી દુનિયાની અસર ઓછાવતા પ્રમાણમાં એના ઉપર પડ્યા કરે છે. એટલે માયાપની શુભ નેમ અને પ્રબળ પ્રયત્નો છતાં હજારમાંથી નવસો નવાણું બાળકો તો મોટાં થયે પરણવાનાં જ છે, અને હજારમાં એક ન પરણવાનું હોય તે પણ લગ્ન વિષે, જીવન વિષે, વિકારો વિષે જાણવાનું તો છે જ, એનામાં એ વૃત્તિનું પોતે જોઈ શકે એવું પ્રમટી-કરણ પણ થવાનું જ છે. એટલે બાળકને અહમચારી રાખવું એવા ખ્યાલથી એના કાને લગ્નની, વિકારની, શરીરની કે શુભેન્દ્રિયોની વાત પણ ન જવા દેવાનો અિથ્યા પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. આપણે જોઈ ગયા કે એવી વાતોથી કે કેવળ

વાતાવરણથી જ એ વૃત્તિ નથી ઉદ્ભવતી, એ વૃત્તિ આપ-
જામાં છે જ.

પણ આ ઉપરથી માર્ગ એવું ન સમજો કે બાળક
પરજીવાનું જ હોય એવી દૃષ્ટિ રાખીને એને તાલિમ આપવી
અને એની વૃત્તિને યાજડયા કરવી. મારું કહેવાનું તો એમ
છે કે બાળકમાં પડેલી એ કુદરતી વૃત્તિને સન્મારે વાળવાના બધા
પ્રયત્નો કરવા અને એની આત્મશક્તિ અજાયબનું જ વાતાવરણ
ફેલાવવું, પણ સાથે સાથે જ ને બન્યું છે, આજે બને છે ને
બનવાનું છે, તે લક્ષ્યમાં રાખીને આપણે એને તાલિમ આપવી
જોઈએ. આપણે એમ નહિ ઠરીએ તો બાળક, આપણે મને
તેટલો ગ્રાપ્તો દશે, તો પણ, એ તાલિમ જૂઠામાં જૂઠી રોતે
મને ત્યાંથી મેળવી લેશે અને આપણા આશ્ચર્ય વચ્ચે આપણી
આશા કરતાં એ બાળક જીતું જ થશે.

આપણે સખેદ જાણીએ છીએ કે આપણી શેરીઓમાં રમતા
બાળકમાં પેલી વૃત્તિનો આવિર્ભાવ થવો જોઈએ તેના કરતાં
ધણે વધેનો થાય છે અને એની માનસિક કે શારીરિક શક્તિઓ
અચ્છીલેલી હોય ત્યાં જ એ વૃત્તિ ન વિકાસ એવી બળવાન
બની જાય છે. આમ બનવાનું મોઢામાં મોઢું કારણ આત્મ-
બળનું વાતાવરણ અને અજ્ઞાન છે. બાળક અજાયબી જ રહે-
વાનું છે એ ખ્યાલે કેળવણી આપવાનો અને ઉછેર કરવાનો
વિચાર મને આ રીતે વધુ લાભદાયી લાગે છે કે તેથી બાળકની
પેલી વૃત્તિ મોઢામાં મોઢી આવિર્ભાવ પામશે અને એ આવિર્ભાવ
પામશે ત્યારે તે એને સમજવું હશે.

આટલા ઉપરથી તમે સમજ્યા હશે કે માન્યતા અને

ઢેળવણીકારના એવા ઢેઢામળ અને વિવેકશીલ પ્રયત્નો હોવા જોઈએ કે બાળકોમાં એ વૃત્તિનો આવિર્ભાવ શક્ય તેટલો મોડો થાય અને એ પહેલાં બાળકની બીજી શક્તિઓ પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક વિકસી જાય, જેથી એ પેલા આવિર્ભાવને સમજી શકે અને સ્વયંપ્રેરણાથી નિયમનમાં રાખી શકે.

આ તો બાળકને ઢેળવવાની અને હિછેરવાની વાત થઈ, પણ આપણે જે ગમે તેવી ઢેળવણી ને સંસ્કારો લઈ મોટા થઈ ગયા છીએ અને આ પ્રંતને જાતે જ વિચારીએ છીએ તેમનું શું ? લગ્નને એક અનિવાર્ય અનિષ્ટ સમજીને સ્વીકારવું જોઈએ એ વિચાર સાથે હું મળતો યાઉં છું, પણ એ અનિષ્ટથી બચવાના પ્રયત્નો માણસે ક્યાં સુધી કરવા જોઈએ એ એક વિકટ પ્રશ્ન છે. માણસ એના વિકારો જોડે ઝઘડતાં ઝઘડતાં ક્યારે એવી સ્થિતિમાં આવી પહોંચે છે કે જો એ ‘અનિષ્ટ’ ન સ્વીકારે તો એથીયે મોટું અનિષ્ટ એને પહોંચવું પડે ? ગમે તેવી સ્થિતિ આવી પડે પણ જો પ્રયત્ન જ કર્યા કરવાનો હોય તો તો જિંદગીમાં પરણવાનો સવાલ જ રહેતો નથી, અને તો પછી મનુષ્યજીવનનો હેતુ ન પરણવા મારેનો પ્રયત્ન જ માત્ર બની રહે.

અહાયર્યની ગમે તેટલી મોટી કિંમત આપણે આંધીએ પણ જો એને જનને દ્રિયસંયમના અર્થમાં જ લઈએ તો જીવનમાં શું એ એક જ ગુણ કે શક્તિ ખીલવવા જેવી છે ? બક્ષિતજીવનમાં ને સમાજજીવનમાં બીજા એવા ધર્મો નથી કે જો માણસે જીવવું હોય તો એ બૃત્તવવા જ જોઈએ ? વળી એમ પણ થાય છેઃ ઢેઢાં પણ એક ગુણ કે શક્તિની ખીલવણી.

ભાગ-એક સુમર્યા

ખીજ સક્રિયો તરફ બેદરકાર રહીને થઈ શકે ? માણસ જે જરૂર મંત્ર ન હોય-અને નથી જ-તો બોળ એક પણ ધર્મનો સ્પર્શ એને થવા વિના કેમ રહે ? ઇચ્છા અને પ્રયત્નપૂર્વક જ પોતાને જરૂર બનાવવાના-જરૂરત જેવા થવાનો-પ્રયત્ન વિચારશીલ માણસ કેમ કરે ?

આ પ્રશ્ન કઠિન છે, પણ એમાં આપણે જેટલા ઉગ્ર ભિન્નરી યાત્રીએ તેટલા ભિન્નરુ જ જોઈએ, કારણ કે આદર્શ જીવન જીવવા ઇચ્છનારને આ પ્રશ્ન અતિ મૂંઝવે છે. તમે અને હું તો જાણીએ છીએ કે પેલા 'અનિષ્ટ'નો સ્વીકાર કરવાની સ્થિતિ ક્યારે આવે છે એ બાબતે જ ઠોઈ જાણી શકે છે. આપણને એ પણ ખબર છે કે સ્વીકારની અને અસ્વીકારની અથડામણે કેટલાકને જરૂરત બનાવી દીધા છે ને કેટલાકને નિરંકુશ સ્વેચ્છાચારી બનાવ્યા છે. એવા પણ અનેક છે કે જે આજે નહીં ન થઈ શકવાના કારણે ખૂરતા હોય ને માથાં પછાડતા હોય.

આપણે આ જટિલ પ્રશ્નનો વિચાર હવે બીજા પત્રોમાં વિશેષ ઉડાણથી કરીએ.

લગ્ન ક્યારે સ્વીકારવું ?

જીવનમાં વણી લેવા જેવા ગુણો-સત્ય, અહિંસા, અહમ્કાર, અસ્તેય, અપરિચ્છેદ પ્રત્યાદિના સ્થૂલ અર્થનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ બધા જ એકબીજાથી તદ્દન સ્વતંત્ર લાગે છે, પણ જ્યારે સૂક્ષ્મ વિચારમાં જિતરી જઈએ છીએ ત્યારે બધા વચ્ચે બહુ જોડો તકાવત જણાય છે. મેં મારા કાગળમાં 'અહમ્કાર' શબ્દ વાપર્યો છે તેનો મેં બહુ પ્રચલિત જે અર્થ છે તે જ લીધો છે. હું જાણું છું કે પ્રચલિત અર્થ છે તે ઘણો અધૂરો છે ને એનો સૂક્ષ્મ અર્થ ન જાણીએ ને ન આચરીએ તો પ્રચલિત અર્થનું 'અહમ્કાર' આચરવું લગભગ અશક્ય થઈ પડે છે. પણ મારા પત્રોનો ઉદ્દેશ લગ્ન જેવી જટિલ સમસ્યાને જ માત્ર સ્પર્શ કરવાનો છે એટલે હું બીજામાં બહુ જોડો નહિ જિતરું. એની સૂક્ષ્મતાનો જરૂર પૂરતો જ ઉલ્લેખ કરીશ.

આપણાં આજનાં લગ્નોમાં જે દોષો પ્રવર્તે છે તે અને એ દોષોમાંથી નીકળી જવા માટે આજે જે માર્ગો દોવાય છે તેના ગુણદોષની ચર્ચા હું આગળ ઉપર કરીશ. અત્યારે તો અપરિણીત અવસ્થામાંથી માણસે પરિણીત જીવન ક્યારે સ્વીકારવું

જોઈએ એ જ માત્ર જણાવવા કમ્પ્યુટર છે. એક વર્ગ એવો છે ને વધતો જાય છે, જે અહ્યયર્ષ ઠોઈ અદ્યુત વરતુ છે એમ માનતો નથી. અહ્યયર્ષભંગના દોષોને એ જાદુ દગવી નજરે જુએ છે. એને લગન એ નકામી ને જાંધનમાં નાખનારી પ્રથા લાગે છે. પણ એની ચચીએ આપણે અત્યારે નહિ કરીએ. અત્યારે તો ઉપર જણાવેલા વિચારમાં જ આપણે જોડા બેતરીએ.

ઠોઈ પણ હેતુપૂર્વક પણ માણસ ન પરણવા માગતો હોય અને એના ન પરણવાના ખ્યાલમાં અહ્યયર્ષનો ભાવ રહેલો હોય તો એણે પોતાની જાત સાથે રાતદિવસ ઝાઝા જા કમ્પ્યુટર પડશે. આપણે જોઈ કે આપણા દરેકમાં વિષયેચ્છાની વૃત્તિ છે, એટલું જ નહિ પણ આપણે અનુભવી શકીએ એવું એવું પ્રગટીકરણ પણ થઈ ગયું છે. હવે તો સવાલ એ જ રહે છે કે આપણે એ વૃત્તિને જરીએ મોકળા મૂકવી કે ન મૂકવી ?

આપણે ક્યાં જન્મવું તે આપણા હાથમાં નહોતું, આપણો દેવો ઉઠેર થવા દેવો તે પણ હાથમાં નહોતું, આપણને કઈ કેળવણીની જરૂર છે ને આપણા હૃદય ઉપર કેવા સંસ્કારોનો પામ્મ લાગે તો આપણું કલ્યાણ થાય વગેરે કશું જ નક્કી કરવાનો અધિકાર આપણા પાસે નહોતો. એટલે આનો અર્થ એ જ કે આપણે કેવા થવું એ આપણા હાથની વાત નહોતી. પણ આ બધું તો નહોતો સમજ્યા ત્યાં સુધી. પરંતુ હવે ? હવે આપણે વિચારીએ છીએ, જેમ દુનિયાનું માન મેળવીએ છીએ તેમ આપણી જાત વિષે પણ જો જોડા બેતરીએ તો રોજ નવું ને નવું જાણીએ છીએ. કેટલીક વાર આપણી જાત આપણને ખૂબ જાણાંખરાં વધી ગયેલા પડતર ખેતર

-જેવી લાગે છે. અને આપણે માટે કોઈએ કામ તૈયાર કરી
-મૂકવું હોય ને, એવું લાગે છે.

ગમે તે રીતે તૈયાર થયેલા આપણે જ્યારે વિચારમય જીવન
જીવીએ છીએ ત્યારે આપણને આપણી જાત માટે, અસંતોષની
અને ક્યારેક તો ધિક્કારની લાગણી જૂટે છે. તેમાંયે આપણી
અણુસમજમાં આપણે દોષિત જીવન જીવ્યા હોઈએ તો-તો
આપણા દુઃખનો પાર નથી રહેતો. આપણી બળતરા એાછી
કરવા માટે આપણે એ દોષને અણુસમજનો ગણી મનમાંથી એ
વિચારને કાઢી નાખવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ક્યારેક તો એટલે
-સુધી વિચારીએ છીએ કે, ' એ દોષ તો મારો નથી, મારાં
માઆપનો છે, શિક્ષકનો છે, કુટુંબનો છે, પાડોશીઓનો છે,
સમાજનો છે. ' પણ આપણા ચિત્તમાં ખરી શાંતિ થતી નથી.
કારણ કે એ દોષ ગમે તેનો હોય, એનાં દુષ્પરિણામ તો વધુમાં
વધુ આપણે જ ભોગવવાં પડે છે. આ દોષ કોઈ સીજ-વસ્તુ
લેતા-મૂકતા હોઈએ એવી સામાન્ય ક્રિયા નથી હોતી, એ તો
મન ઉપર ઘેરી છાપ મૂકીને જાય છે. આપણે શસેને ન સમજતા
-હોઈએ પણ આપણા જ્ઞાનતંત્ર ઉપર અસર કરી એને એ તાણુ
-આપે છે ને એ તાણુતું પરિણામ આપણે લાંબા કાળ સુધી
ભોગવવું પડે છે.

એટલે આપણા જીવનની સમજપૂર્વકની કે અણુસમજ-
પૂર્વકની પ્રત્યેક ક્રિયા આપણા મનને અમુક વક્ષણ અને અમુક
લાટ આપી જાય છે અને એટલે જ નાનપણના દોષો આપણને
:દુઃખકર રહી પડે છે.

મેં આ કાગળમાં પૂર્વજન્મની વાત ધરાણપૂર્વક નથી

છેડી. હું પોતે સંપૂર્ણપણે એમાં માનું છું. આપણું આનંદુ-
ચિત્ત એ અનેક કાળનો પરિપાક છે. એમાં દેખાતી, અર્ધદેખાતી
અને ન દેખાતી કેટલીયે વૃત્તિઓ છે કે જે અગણિત વર્ષો થયાં
આપણી સાથે અવતર્યા કરતી હશે. પણ આપણને પૂર્વજન્મ
વિષે વિચારવાની બહુ જરૂર નહિ પડે. આ કાળજો એમાં માન-
નાર કે ન માનનાર માટે નથી. આ કાળજો તો આપણે જોઈ
શકીએ છીએ ને જાણી શકીએ છીએ એટલી વસ્તુને ધ્યાનમાં
ગણીને જ લખું છું.

એટલે સારામાદા સંસ્કારોના બનેલા આપણે ધીમે ધીમે
એક સમગ્રતા થઈએ છીએ કે અહ્યયર્થ એ જીવનનું પરમ
સત્ત્વ છે ને કોઈ પણ ભોગે એને ટકાવવું જ જોઈએ. આપણાં
સંયમના પ્રયત્નોમાંથી અને સ્ખલનોમાંથી આપણને એની
શક્તિની પ્રતીતિ થાય. “ ગમે તેમ સાય, પરણાય તો નહિ જ-
મર્યાદાન મોતી કેમ ફેંકી દેવાય ? ” આ વિચારે આપણે,
અપરિણીત રહેવા માટે પુરુષાર્થ કરીએ છીએ.

મેં ગયા પત્રમાં કહ્યું કે માણસનો પ્રયત્ન તો અપરિણીત
સ્થિતિમાં ટકવાનો જ હોય, પણ જો એમાં ન જ ટકી શકે તો
એણે ‘ અનિવાર્ય અનિષ્ટ ’ સમજી લગ્નનો સ્વીકાર કરવો.
આપણને ત્યારે જ એ પ્રશ્ન થયો હતો કે એવી સ્થિતિ આવી
કે એમ ક્યારે જણાય ?

મનમાં ક્યારેક ક્યારેક વિકારનો અજકારો આવી જતો
હોય તો એમ માનવું ?

કિશોરવયમાં કરેલા દોષો અનેક રૂપો લઈ મધરાતની

નિદ્રામાં છાતી ઉપર ચડી બેસતા હોય કે મનમાં પ્રસરો જતા હોય તો એમ માનવું ?

કંઈ ન સમજાય એવી અકળામણુ યવા લાગે ત્યારે એમ ધારવું ?

ક્યારે ખબર પડે કે હવે એ રિયલિટી આવી પહોંચી છે કે એ 'અનિવાર્ય' અનિષ્ટ'નો સ્વીકાર કરવો જ પડશે ?

બહેને ગમે તેવો જ્ઞાની ને અનુભવી માણસ હોય, પણ આ પ્રશ્નનો ખીજા માટે સ્પષ્ટ જવાબ નહિ આપી શકે. આવી રિયલિટી આવી છે કે નહિ તે તો પોતાની જાત સિવાય કોઈ નક્કર ન કરી શકે. આપણે આદર્શ જીવન જીવવા ઈચ્છનાર પાસે એક આશા તો રાખી જ છે કે એ વિચારપૂર્વક જીવનાર હશે, એટલે કોઈપણ વસ્તુ કે વિચારને જડતાથી વળગી નહિ રહે, પોતાની જાતવું પ્રતિક્ષણે ખરીદાણુ કરતો રહેશે. એવો માણસ જ પોતાની રિયલિટીને સારી અને સાચી રીતે સમજી શકશે.

આપણે જાણીએ છીએ કે મોટા બાગના માણસોને આ વિચારશક્તિ પ્રાપ્ત નથી હોતી. મને તો એમ થાય છે કે જે માણસમાં એટલી વિવેકજન્યુતિ ન હોય એણે બહુચારી જીવન ગાળવાનો વિચાર છોડી દેવો જોઈએ. જે પોતાની મુક્તિ-મુક્તિ ક્રિયાઓ ઉપર યોગી ન રાખી શકતો હોય એણે પરિણીત જીવન સ્વીકારી સંયમી બનવા મથવું જોઈએ.

મારા આ વિચારો જાણુ સારા ને સાચા લાગશે છતાં વાંચનારને સ્પષ્ટ નહિ લાગે. હું ગમે તેટલું સ્પષ્ટીકરણુ કરીશ તોયે વિચારવું મોઢમપણું દૂર નહિ યઈ શકે, કારણુ કે દરેક

સાક્ષ-એક સમસ્યા

માણસનું જીવન જુદી જુદી રીતે ઘડાયું હોય છે. આપણી ચિંતિતરતિનું આગણ્ય પોતાથી પૂરું પરીક્ષણ નથી થઈ શકે છે ત્યાં બીજાથી શી રીતે થાય ? છતાં થોડાક સાદા વિચારો હું મારી જાતના પૃથક્કરણ ઉપરથી અને મિત્રોના એમની પાસેથી સાંભળેલા પૃથક્કરણ ઉપરથી મૂકું છું. મને લાગે છે કે વિચારનાર માણસને એ વિચારો ઉપયોગી થઈ પડશે.

‘ પણ એ મારે આપણને બીજા પત્ર જોઈશે.

૬

એક જુવાનનું ચિત્ર

આપણા સમાજમાં પચીસેક વર્ષની ઉંમર વટાવી ગયા પછી પણ અપરિણીત સ્થિતિને આમહ રાખનારા બહુ થોડા જુવાનો છે. ઘણું ખરું તો ન પરણવાની મસ્તી સોળ-સત્તર વર્ષથી શરૂ થાય છે. વીસ-પાવીસ વર્ષે એ ખૂબ તોફાને ચડે છે અને ત્યારપછી મંથન શરૂ થાય છે, અને મોટા બાગના જુવાનો ગમે તેમ પણ પરણી જાય છે. એટલે ખરું જોતાં તો અપરિણીત માણસે કપારે પરણવું એના ઉપરની ચર્ચા ધણાને નકામી જેવી લાગશે, કારણ કે એવા બહુ ઓછા જ માણસો છે. ખરેખર તો પરણનાર માણસોના વિચારદોષો પ્રગટ કરવા જોઈએ એમ ધણાને લાગશે, પણ હું આ પત્રોમાં લખું છું તે સોળ-સત્તર વર્ષના કુમારોથી માંડીને ઉંમરે અને વ્યવહારે પાકટ થયેલા જુવાનો સુધીના સમુદાયને લક્ષમાં રાખીને લખું છું. કારણ કે જે પહેલા પત્રમાં કહ્યું તેમ મંથન બોગવનારાઓનો મોટો ભાગ જે વચ્ચે જ થાકી જાય છે અને ગમે ત્યાં ફેંકાઈ પડે છે, તેના ચાકવું મોટામાં મોટું કારણ તો એક જ છે કે એ પોતે આ વિષયને રમટપણે સમજતો નથી, પોતે કોઈ અગત્યના પ્રદેશમાં આવી

૯૩-એક સમસ્યા

પડ્યો હોય તેમ અટવાયા કરે છે અને માર્ગ મેળવવા જ્યાં ત્યાં ફાંફાં મારવા લાગે છે. સદ્ભાગ્યે ઠાઠ ડાઘો માથુસ મળી જાય છે તો એ બચી જાય છે અને નહિ તો દુનિયાના સાવ સામાન્ય માથુસો કરતાંયે જૂરી હાલતમાં એ લગ્ન કરે છે.

આ વર્ગને મંથનમાં ઉપયોગી થાય એ માટે આ પ્રશ્નની મેં ઝીણવટથી ચર્ચા કરી છે.

મારે જો આ વિષે બહુ જ દૂંધમાં લખવું હોય તો હું આમ લખું: ‘જીવનના અંત સુધી વિકારો આપણે કેડો છોડવાના નથી, પણ એ ક્યારેક જ ઝગડો જાય તો ગભરાવાનું કારણ નથી, પરંતુ રાત ને દિવસ સતાવ્યા કરે તો એમ સમજવું કે આપણે એની સામે નાંદ ટકી રાખીએ, અથવા આપણને ગમે તેટલું દુઃખ થવું હોવા છતાં આપણી આંખ ગમે ત્યાં બમવા માંડે તો આપણે પરણી જવું અને એ આંખને એક જ જગ્યાએ પરાવવી.’

આ જવાબમાં ઘણું આવી જાય છે, પણ મને એમ થાય છે, હું થોડાક સાચા દાખલાઓ આપી આ જવાબને જરા સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરું. હું જે દાખલાઓ મૂકું છું તે સાચા છે એટલે વિશ્વાસ ગમજો.

એક મિત્ર છે. જુવાન છે. લગભગ ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમર છે. નાનપણ શેરીના છોકરાઓ સાથે મંદીમાં ગુમાવ્યું છે. શાળાજીવન પણ શુદ્ધ નથી. સત્તર વર્ષની ઉંમર સુધી કૂરેલાં સેવ્યા કરી છે. આ મિત્રને અદારમે વરસે અભ્યાસને અંગે, સ્થાનફેર કરવાનું થકું, વાતાવરણ બદલાવું, મિત્રો બદલાયાં, થોડા દિવસ તો અઠગામણ થઈ. ધીમે ધીમે નવા વાતાવરણમાં.

શાંતિ મળવા લાગી. વાતાવરણુ પવિત્ર હતું. જે રત્નેહીની એના. ઉપર વધુ છાપ પડવા લાગી એ જીવનને કોઈ પુનિત વસ્તુ સમુ સમજતા હતા. આધ્યાત્મિક દષ્ટિવાળા હતા એટલે શરીર પ્રભુએ આપેલી પવિત્ર યાપણુ જેવું માનતા હતા. આ રત્નેહીના સંસર્ગે પેલા જીવાનને પલટાવ્યો. જીવાને પોતાના મનની ઊંડી વાતો ત્યાં ખુલ્લી કરી. જરાયે તિરસ્કાર કર્યા વિના પેલા રત્નેહીએ એને આશ્વાસન આપ્યું અને એને સન્માર્ગે વળવાની સલાહ આપી.

ધીમે ધીમે જીવાન મિત્રનું મન ફેરવાવા લાગ્યું. પૂર્વજીવનની સ્મૃતિઓ દુઃખદ બની, કુટેવો લગભગ છૂટી ગઈ. ક્યારેક ક્યારેક કોઈ અનુભવ પ્રદેશમાંથી તોફાન આવી જતું હોય એમ થવા લાગ્યું, પણ એ ગભરાયો નહિ. એણે મન મજબૂત કરી પોતાની બાત ઉપર સારો એવો કાબૂ મેળવ્યો.

એક વર્ષ વીતી ગયાં. એના નવા જીવનમાં વિચારોના અંકુર ફૂટ્યા અને એણે ન પરણવાનો નિશ્ચય કર્યો, સાથે જ જીવનને લોકસેવામાં ખર્ચવાનો સંકલ્પ કર્યો—માત્ર સંકલ્પ જ નહિ પણ સેવાકાર્યમાં શુકાવ્યું પણ ખરું.

એની કૌટુંબિક સ્થિતિ બદલાઈ. સેવાકાર્ય છોડ્યું પડ્યું. કમાવાની તૈયારી કરવા બીજન જ ક્ષેત્રમાં જવું પડ્યું. થોડા મહિનામાં છેલ્લાં એ વર્ષનું જીવન જુસારી જતું હોય એવું લાગ્યું. મનની અપ્રસન્નતાને કારણે મન બહેલાવવાના પ્રસંગો એણે શોધવા માંડ્યા. શરૂઆતમાં તો બધું એને નિર્દોષ લાગવા માંડ્યું, પણ થોડા જ મહિનામાં એણે મન ઉપરની તમામ શક્તિ ખોઈ નાખી. એની રાત્રિઓ ભયંકર બની. એની કલ્પના ઉપર મેલના ચર ચડવા લાગ્યા. ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ એ એક મેલા

વાતાવરણ વચ્ચે આવી ગયો. પેલા રનેલીએ જન્મભાવેલો સહ-
વિચાર અંદર બંદ કરવા લાગ્યો. જાને જ્ઞાતિ વચ્ચે મુદ્દ શરૂ
થયું. જીવન યાદ્યો. એને થયું કે, ' હવે શું કરવું ? પરણીને
શાંતિ ભોગવવી કે આમ તરફડિયાં ભાગવાં ? '

એક મિત્રની સલાહ લીધી. એણે તુરત જ પરણી જવાની
સલાહ આપી. સામેથી જવાજ મળ્યો : ' પણ મારા આદર્શોનું
શું ? મારી જિંદગી જિંદગી બાવનાઓનું શું ? મેં ન પગપાળો
નિશ્ચય કયો છે. હું નહિ પરણું. '

પેલા મિત્રે ફરીને લખ્યું : ' હૃદયનું તળિયું ફાડીને નીક-
ળેલા એ પ્રવાહને લગ્ન કરી વાળી લે, નહિ તો તારું જીવન
ધૂળપાણી થઈ જશે ! '

એણે ન માન્યું. બીજા મિત્રની સલાહ લીધી. બીજા
મિત્રે પણ એવી જ સલાહ આપી, પણ એણે એટલું લખ્યું કે,
' એક વખત ત્યાંના વાતાવરણમાંથી નીકળી શાંતિપૂર્વક તારા
મનને તપાસ અને પછી જરૂર જણાય તો લગ્ન કરી નાખ. '

આ મલાહ એને ઠીક લાગી. કુટુંબની અવગણના કરી
એ ત્યાંથી ભાગ્યો. પેલા રનેલીની છાયામાં આવ્યો, પણ શાંતિ
ન મળી. દુઃખ અને વેદના વધી પડ્યાં પણ પેલું તોફાન શમ્યું
નહિ. એણે પોતાની બધી શક્તિ વિકારોને રોકવામાં ખરચવા
માંડી. વચ્ચે એક વરસ રપટ કરું. આ જીવનને એની પડતીના
દિવસોમાં પણ ઠાઈની સાથે ઠાઈ પ્રકારનો શારીરિક દોષ કયો
નહોતો, પણ મનની દુનિયામાં કશુંયે કરવામાં મળ્યા નહોતી રાખી.

એણે એક વર્ષ સુધી ન પરણવા માટે વલખાં માર્યાં.
અંતે યાદ્યો અને એના પિતાએ એનું સગપણ કયું. ત્યારે

એની સાથે ઝઘડ્યો. પણ ટકી શક્યો નહિ અને લગ્નજીવનની કશીયે તૈયારી વિના એ પરણી બેઠો.

હું ખીજ દાખલાઓ રજૂ કરું ત્યાર પહેલાં આપણે આ જીવાન મિત્રને જરા તપાસી લઈએ. એના રાજઆતના જીવન વિષે તો એ કંઈ કરી શકે તેમ નહોતું. આપણે પણ એ જવા દઈએ, જો કે એ જીવન જ ખરો પાયો છે, પણ આપણે લાચારીએ એ પાયાની વાત છોડવી પડે છે. ત્યારપછી એ પેલા રોહી પાસે આવ્યો અને એનામાં મનુષ્યત્વના ગુણો પ્રગટ્યા. એ વિચારવા લાગ્યો, પોતાના જીવનને તપાસવા લાગ્યો અને અવિધ્યની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ વખતે એની શુદ્ધિ પ્રમાણમાં સ્થિર હતી. અંતરમાં હિસાહ પણ ખૂબ હતો. પુરુષાર્થ માટેની પૂરેપૂરી અંતઃપ્રેરણા હતી. આ દિવસોમાં એણે જે વિચાર્યું ને નિર્ણયો કર્યા તે સુંદર અને સાચા હતા. પણ એણે પોતાનું જીવનવડેણુ બદલ્યું એમાં જગતદસ્ત જૂલ હતી. ઊછરતા છોડને રક્ષણ માટે જેમ વાડ જોઈએ, ચોક્કસ પ્રકારનાં ફળ ઉગાડવા માટે જેમ ચોક્કસ પ્રકારની જમીન, ખાતર ને પાણી જોઈએ, તેમ જ બ્રહ્મચર્ય માટે વાડ અને વાતાવરણ જોઈએ જ.

એટલે ત્યારે જીવનવડેણુ બદલાવ્યું ત્યારે જ એણે સમજવું જોઈતું હતું કે હું મારું સર્વસ્વ બદલાવું છું. આ વસ્તુ એ સમજ્યો હોત તો કદાચ કશું જ ન બદલાવત અને જો બદલાવવું જ પડત તો પોતાનું પસંદ કરત. ઉપરાંત, ખીજ વાતાવરણમાં ગયા પછીની એની સ્થિતિ એનાં એમ લાગે છે કે એનામાં મૂળથી જ સ્વત્વ આણું હશે, વાતાવરણ

સરખવાની શક્તિ તો નદિ જ હોય, પણ વાતાવરણમાંથી પોતાની વ્હતને દૂર રાખવાની શક્તિ પણ નદિ હોય. બટ્ટ ઓછા માણસોમાં જ એવી શક્તિ હોય છે કે જે ગમે તેવા દીન, દીન, મલિન વાતાવરણમાં વ્હય છતાં જેના મનની સ્થિતિ ઉગે નદિ. લાખો-કરોડો માણસો તો વાતાવરણના જ છવ હોય છે, આ જુવાનમાં એ શક્તિ હજી ખીલતી જતી હતી ત્યાં જ એ ખીળ વાતાવરણમાં ફેંકાઈ પડ્યો.

ત્યાં ગયા પછી ને રૂખ્યા પછી પણ એ પોતાની સ્થિતિ ન મમળ્યો. જે સમજ્યો હોત તો એ લગ્ન માટે આવશ્યક તૈયારી કરી હોત, પોતાની મર્યાદા સમજી મનને એ માર્ગે વાળી જ્યાં ત્યાં ભગતું અટકાવત. પણ વિચારશીલતાના અભાવે એણે કરેલ નિશ્ચયનું દોરડું પકડી રાખ્યું. કરેલો નિશ્ચય માત્ર શરીર માટે નહોતો, મન અને વિચાર માટે પણ હતો તે એ ન સમજ્યો અને મનમાં મેલ ઊભરાતો હોવા છતાં પોતે હજી નિશ્ચયમાં ગહમ છે એમ માન્યા ક્યું અને છવનને વેદનામય બનાવી મૂક્યું.

આ જુવાને એક ખીજ પણ મોટી બૂચ કરી. વિકારોમાંથી બચવા માટે એણે સાચા ઉપાયો ન લીધા. એણે દુઃખી થયા ક્યું. તરફડિયાં માર્યાં કર્યાં, પણ વિવેકપૂર્વકનાં પગલાં ન લીધાં. ખરેખર તો એણે વિકાર પ્રગટાવતી એકેએક ક્રિયાથી દૂર રહેવું જોઈતું હતું. એવી હવાથી દૂર રહેવું જોઈતું હતું અને સૌથી વધારે તો એના માટે-મને દુઃખપૂર્વકનું પણ અડોનિશ થતા ચિંતનથી દૂર રહેવું જોઈતું હતું.

આપણે આ શું નથી જાણતા કે આપણે આપણા દોષો

યાદ કરી આપણા ઉપર ચિડાતા હોઈએ છીએ સારે જ એ દોષો હજીવેક રહીને આપણામાં દાખલ થઈ જાય છે ? આપણે 'શું' નથી અનુભવ્યું કે દોષથી ખચા માટે શરીર-મનને સતત કામમાં રાકવાને બદલે આપણે એના ઉપર વિચારો કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે જ એ વધુ કાળી જાય છે ?

આ જીવાને દુઃખી થઈ વિકારોનું ચિંતન કર્યા જ કર્યું, ખૂબ ઉદ્વિગ્ન રહી શરીર-મનને નવરાં રાખ્યાં અને વિકારોને સગવડ કરી આપી.

આ રીતે માનસિક શક્તિઓ ગુમાવી ગમે ત્યાં ફેંકાઈ પડતો હોય એમ એ પરણી બેઠો. પોતાના નાના મોટા સિદ્ધાંતોને પણ એ ન જાળવી શક્યો.

આ જીવાનના જીવન ઉપર વિચાર કરતાં મને એક બીજો વિચાર આવે છે.

હમણાં હમણાં એક શબ્દ બહુ જ પ્રચલિત થયો છે. એ શબ્દ છે તો બહુ વિચારવા જેવો, પણ જે જીવનને લોકે સુધી વિચારતા નથી એના હાથમાં એ આવે છે ત્યારે ભારે અનર્થ થાય છે. આ શબ્દ છે-પ્રત્યાઘાત.

આ શબ્દનો ઉપયોગ અત્યારે તો એવી રીતે થાય છે કે ઉપર વર્ણવેલા જીવાનને ઠાઈએ એક વખત સંપત્તિ જોયો હોય ને પછી સ્વચ્છંદી રૂપે જુએ તો તુરત જ એમ બોલી લોકે કે, 'પ્રત્યાઘાત, બીજું શું ?' પોતે એના જીવનપ્રસંગો તપાસવા માટે જરા પણ તકલીફ ન લે. પ્રત્યાઘાત ખરેખર શું છે ને ક્યારે થાય એ વિચારવા લગીર પણ ન થોભે, પણ બધી જ વૃત્તિઓને

છટી-દાર મૂકવી જોઈએ, એવા એના મનના વિચારને પુષ્ટિ આપતા સંમમની ક્રિયાઓને દસી કાઢે અને પતનની ક્રિયાને 'પ્રત્યાધાત' ગણવી પોતાના વિચારનું સમર્થન કરે.

આપણે બીજા પ્રસંગો તપાસીએ ત્યારપહેલાં આ 'પ્રત્યાધાત'ને જરા જોતાં જઈએ. એથી પ્રસંગોનું રહસ્ય જાણવાનું આપણને સહેલું પડશે, આ જુવાનના જીવનમાં પણ 'પ્રત્યાધાત' હોય તો ક્યાં છે તેની આપણને ખબર પડશે.

પ્રત્યાઘાત શું છે ?

મારે આ કાગળ રાફ કરતાં પહેલાં તમને જણાવવું જોઈએ કે હું માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસી નથી. પ્રમાણભૂત કહેવાય એવું કશું મેં વાંચ્યું નથી. એના અભ્યાસીઓનાં થોડાંક વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યા છે, પણ એ કંઈ જ્ઞાન ન કહેવાય. હું જે વિષય લખી રહ્યો છું તે માનસશાસ્ત્ર સાથે ખૂબ સંબંધ ધરાવે છે તે હું જાણું છું, પણ મારા લેખનનો મદાર અવસોકન અને અનુભવ ઉપર જ છે, એટલે મારે તમને :૨૫૪૫થે જણાવવું જોઈએ કે મારા વિચારોને શાસ્ત્રીય વિચારો ન માની એસતા. તમારા જેવો જ હું છું. મને આવી જાણતોમાં ચીકણા થવાની ટેવ છે એટલે મેં જરા ઉડે સુધી વિચાર્યું છે. લખવાનો પ્રસંગે મળ્યો છે અને એ ઉપયોગી પણ લાગે છે એટલે લખું છું. આમાં આધુનિક માનસશાસ્ત્રે સ્વીકારેલું સત્ય ટેટલું હશે તે તો પ્રભુ જાણે. તમે તો આ પત્રો ધ્યાનપૂર્વક વાંચજો અને વિચારતાં જેટલું સત્ય લાગે તેટલું સ્વીકારજો. મારા જેવા અલ્પજ્ઞાનું લખાણ શાસ્ત્રવચન જેવું તો ન હોય. તમારી પાસે સામાન્ય માણસ કાંઈ પણ વિષય વિષે વાત કરે અને એના ઉપર તમે વિચાર

કર્તા પછી જ એનાં સત્યોચ્ચાર વિશે નિર્ણય લાધો તેમ જ મારા પત્રોની બાબતમાં કરજો એટલી મારી વિનંતિ છે.

આપણે મારા પત્રમાં ' પ્રત્યાધાત ' શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ઉપર દવે વધુ વિચારીએ.

એક દેશમાં વખત થયાં આ શબ્દનો દુઃ એવો ઉપયોગ જોઈ છું કે મને એ શબ્દ તમ્મ જ ઠાઈ ઠાઈ વખત અલગમો થઈ આવે છે. તમને એક નાનો વખતો આપું: દુઃ ધણું વરસ થયાં માત્ર શેતરંજી પાથરીને મૂકી છું. એક રાત્રે દુઃ પધારીમાં આંખો મીંચીને પડ્યો હતો. મારી સાથે ગદેના બીજા મિત્રા જાગતા હતા. બદામી એક મિત્ર આવ્યા, તેણે મને કહેતા જોયો, તેઓ ઘણા જ બોલ્યા: ' ...જાઈને એવો પ્રત્યાધાત થવાનો છે કે પછી ત્રણ ગાદલાં પાથરશે. ' મેં જુગત જ આંખ ઉઘાડીને જવાબ આપ્યો: ' ત્રણ નહિ પણ સાત પાથરીશ. '

એક બીજો પ્રસંગ. મારા એક મિત્ર સિનેમા જુએ તો છે, પણ અમુક જ ચિત્રો જોવાં એવો એમણે નિયમ કર્યો છે. આ નિયમની વાત થતી હતી ત્યાં એક બાઈ બોલી ઊઠ્યા: ' પાછળથી એવો પ્રત્યાધાત થવાનો છે કે રોજ સાંજે થિયેટરમાં જ સાંતિ પામશે. ' મારાથી એ બોલનાર સામે કરડો આંખે જોવાઈ ગયું.

એક ત્રીજો પ્રસંગ કહું: મારા એક મિત્ર છે, રાષ્ટ્રસેવક છે, શુદ્ધિશાળી છે એમ લગભગ બધા સ્વીકારે છે. તેઓ દેશની ગરીબી ટાળવા માટે ગરીબના જેવું જીવન માગે છે. આ મિત્ર માટે મને કેટલાય બાઈઓએ કહ્યું: ' તમે એને સમજાવો. આ સ્થિતિનો એવો પ્રત્યાધાત થશે કે તે જીવી જ નહિ શકે ! '

આવા તો હું ઘણા દાખલા મૂકી શકું. મારું કહેવાનું તો એ છે કે આ રીતે આ શબ્દનો ઉપયોગ કરી કહેનારા તો એ જ કહેવા માગે છે ને- 'ઠાઈ જાતનું નિયમન ન રાખે.' નિયમન કાણ હોય ને ન રાખે એમ નહિ, પણ રાખે જ નહિ. સ્વેચ્છાએ પણ કંઈ જિંદગી ન ગાળે ! મને ઠાઈ દિવસ એમની વાત મળે બિતરતી નથી. મને તો એમ થાય છે કે આપણે શક્ય તેટલા વિચારપૂર્વક કાંઈ પણ નિયમન સ્વીકારીએ અને પાછળથી એનો પ્રત્યાધાત થવાનો હોય તો બસે થાય, એરા પ્રત્યાધાતનો ખીકે નિયમનને છોડી નહિ શકાય, અને પ્રત્યાધાત પામતે જે સ્થિતિ હવે સ્વરૂપમાં આવવાની છે તે આજથી જ મને ઝોછા હવે સ્વરૂપમાં પણ સર નહિ કરી શકાય.

મને પોતાને એમ લાગે છે કે ઠાઈ પણ પ્રકારના બાહ્ય દબાણથી આપણે નિયમન સ્વીકારીએ તો જરૂર પ્રત્યાધાત થાય. એવું કારણ તો સાવ સમજાય એવું છે. એવું નિયમન આપણું શરીર કે વાણી જ સ્વીકારે છે. આપણું મન તો સ્વેચ્છા દે વિદ્યાર્થુ જ હોય છે એટલે ધીમે ધીમે મન એટલું તો જોરાવર થતું જાય છે કે શરીર અને વાણીને એકદમ પોતાના કબજામાં લઈ, જેમ રાહી રાખેલો પાણીનો પ્રવાહ અસામાન્ય રીતે ધસવા લાગે તેમ જ, બધી ઈચ્છાઓ-વાસનાઓને વેગ-પૂર્વક બહાર ધકેલે છે.

એવું ઘણી વાર બને છે કે આપણે ઠાઈ નિયમનને આપણા અંતરનું જ સમજતા હોઈએ છતાં એ બહારનું હોય. દાખલા તરીકે, નાનપણથી જ આપણા મગજમાં નીતિનાં ધોરણો વિશે સમાજે એવા ખ્યાલો બરી દીધા છે કે આપણને એ ધોરણ

અયુક્ત માને તોપણ આપણે એ સામે જઈ ઉઠાવી શકતા નથી અને એ ધોરણને રચૂળ રીતે વળગી રહીએ છીએ. આમાં પ્રત્યાઘાતને અવકાશ છે, પણ એનું મૂળ આપણે દુરત સમજી શકીએ છીએ. આપણી ભૂલ તો ખીજે રથએ ચાપ છે. સમાજને માન્ય કરેલાં નીતિ-નિયમોમાંથી કેટલાંક એવાં પણ છે કે જે આપણે પણ અંતરથી માન્ય કરીએ છીએ. એ નિયમોમાં વ્યક્તિ અને સમાજની ંક્ષા ભેદાયે છે. દરે આપણી દૃઢ માન્યતા છતાં આપણી અમુક દુર્વૃત્તિ એ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવા ચાહે છે. આપણે એ વૃત્તિને દબાવવાની ફરજ સમજી દેવાનીએ છીએ. આમા ઘણી વાર એ ભૂલ ચર્ષ જાય છે કે આપણે એ વૃત્તિને દબાવવાની ફરજ સમજી દેવાનીએ છીએ. આપણે એમ માનીએ છીએ કે આપણે અંતઃપ્રેરણાથી જ આપણી પોતાની શુદ્ધ મરજથી જ એમ કરીએ છીએ, જ્યારે ઘણી વાર સાચું કારણ સમાજનો ડર હોય છે. આપણી મરજ કરતાં ઘણી વાર સમાજની ખીકના ટકા વધી જાય છે. આપણે આ ભેદ પારખી શકતા નથી. જે નિયમ આપણે સાચો સમજીએ છીએ તે પણ જ્યાં સમાજની ખીક ન હોય ત્યાં આપણે પાળીએ કે કેમ એ શંકાનો વિષય છે. બહુ સૂક્ષ્મ રીતે વિચારનાર માણસ જ આવી બાજતમાં પોતાને સમજી શકે.

આ સ્થિતિનો પ્રત્યાઘાત ચાપ ત્યારે આપણને સૂઝ નથી પડતી. આપણે ડાલા હોઈએ તો એટલું સમજી જઈએ છીએ, કે આ પ્રત્યાઘાત એ અકસ્માત નથી, પણ મેં જ બનાવકારે શક્તિ રાખેલા પ્રવાહનો ધસારો માત્ર છે. જે આપણામાં દેવ દોષ તો એ ધમારો શમીને વહેતામાં વહેતો સામાન્ય :

પ્રસાદ જાની વહેવા મારે એના આપણે પ્રવર્તનો કરશું, એ
ધસાગ હવે વગી જાવા નિયમન મુદ્દા એને વધુ પ્રચંડ નહિ
જાનારીએ

પણ આ આયાત-પ્રત્યાયાતની ત્રિસ આવી મૂલ દ્વારા
છતાં આપણે હવેના નથી આપણે એક જ વસ્તુનું દ્વાર
રાખવું જોઈએ કે આપણે આત્મવચના તો નથી કરતા ને !
આપણી જીવિ અને વિચારશક્તિ એમ જનામ આપે કે આ
નિયમન તો અત્યંત જ છે, તો આત પ્રત્યાયાતોની પણ
બીજા ન રાખી જોઈએ, આમણ વધારનો અને આપણા
તમામ ક્રિયાઓ અને શક્તિઓને નિયમનમાં રાખનારો એ જ
માર્ગ છે. જાણે તે લાખા માણુઓનો એ અનુભવ છે કે
શક્તિઓને ચલાવવાથી એ ચાલ થતી નથી-એમ અગ્નિમા ત્રી
નાખવાથી એ ચાલ થતો નથી આપણે વાંતને છાંટામાર જાન
ન મરાવતા દોહએ પણ એટલુમે તુ નથી જાણતા કે જાણે જે
છદ્વિધને છગી મુદ્દાએ છીએ તે આત્મની દારે વધુ પાવનાર જો
છે ? પહેલી વખતે કોઈ પણ વિકારને વચ થતાં આપણામાં એના
માથે દહવાની જે શક્તિ દાવ તે જીજી રખત જોઈએ થા જાય
છે તે શું આપણે નથી અનુભવ્યું ? શક્તિઓન સતોતની એટલ
તો જોનો છેદો જ નથી જોવી એક દગલી લપસણી જગરા હિપ-
હિમા એનું અને આપણી જાતને એના હિપર લપમરા દરી.

આપણે આ પ્રશ્ન પૂરું કરીએ તારપહેલાં કનિ પેતા
જુવાનને આ 'પ્રત્યાયાત'ના વિચારથી તપાસી લઈએ પેતા
એવીના ગંભીર પછી એમાં માનવના પ્રગળી આ તારપછી
જુવા વાનારખમાં આવતાં એ તા વિચારો જે-ક-ના લાખા

૩૩-એક સમસ્યા

હું આ પરિણામને પ્રત્યાધાત નથી મળતો, એના જીવનમાં મદાન-પ્રત્યાધાત થવાનો છે, પણ એ બીજી રીતે. એણે વિકારમય ચિત્ત માથે જે દિવસો કાઢ્યા તેનો ભયંકર પ્રત્યાધાત થવાનો, કારણ કે એણે બાહ્ય નિયમનની સાંકળો બાંધીને સરીરને જાદુની રાખ્યું હતું. એમાં સમાજની બીક પણ ભારોભાર હતી. મનમાં તો એણે હમરો વિષયચુષ્ટિઓ માણી લીધેલી. આ માનસિક સ્થિતિના પરિણામે ભોગવ્યા વિના ચાલે જ નહિ. બાહ્ય નિયમનની સાંકળ તૂટતાં જ-સમાજની બીક દૂર થતાં જ-પ્રલયના પૂરની માફક એના વિકારો ધસી આવવાના છે. હું આવા ધણા દાખલા જાણું છું પણ એ તો એનો પ્રસંગ આવ્યે જણાવીશ.

આ પત્રમા મારે એક જ વાત કહેવાની હતી, અને મને આશા છે કે હું જરાગર કહી શક્યો છું-આપણી જીવિતો ઉપર નિયમન મૂકવું જ જોઈએ, એમાં જ વ્યક્તિની અને સમાજની ગદા મમાયેલી છે. પણ એ નિયમન અંતરનું-શુદ્ધ. સ્વયંપ્રેરણાનું-હોતું જોઈએ. બાહ્ય નિયમન એટલે દંભ અને ગીતાની ભાષામાં મિથ્યાચાર.

ત્રણ સ્વરૂપો

આ પત્રમાં બે-ત્રણ દાખલાઓ વિચારી આપણે આમળ વધશું. તમારી પાસે આવા દાખલાઓ મૂકવાનો હેતુ તો એ છે કે તમારી આગુત્યાગુ બનતા આવા પ્રસંગોને તમે જાતે જ વિચારી શકો ને યોગ્ય નિર્ણય ઉપર આવી શકો.

હકી પત્રમાં એક જુવાનનો દાખલો જોયો તે કરતાં દેખાવે જુદી જ જાતના પણ તરવતઃ એવા જ આ દાખલા છે.

આપણે ત્યાં સંયમપાલનમાં અતિ દડક મનાતા એક સંગ્રહાયના લગભગ પિસ્તાળીસ વર્ષની ઉંમરના એક સાધુનો મનો ઘોડોક પરિચય થયો. એની આખી જીવનકથા હું નથી જાણતો, પણ સાધુઓએ બાહ્ય નિયમન કેવા પ્રકારનાં રાખવાં પડતાં હોય છે તેની મને ખબર છે. માધુ વૃદ્ધ હતા પણ એમની એક પણ વૃત્તિ વૃદ્ધ નહોતી યદ્ય. મેં એમના પૂર્વજીવન વિષે થોડુંક જાણ્યું તે ઉપરથી મને ખબર પડી કે ત્રીસ વરસની બરજીવાનીમાં એમણે વેશ ધારણ ક્યો હતો. તેઓ નાનપણમાં લખતાં-વાંચતાં આવડે એટલું બધા હતા. પરાપૂર્વથી મળેલા સંસ્કારોને

લઈ તંપસંયમ કરતા હતા. ઝાઝીના ઉપદેશે સંસાર ' નરકની ખાણ ' જેવો લાગ્યો ને તેમણે સાધુવેશ પહેર્યો.

સાધુનો વેશ સ્વીકાર્યો ને નિવળો સ્વીકાર્યો. સ્ત્રીથી દૂર આગવું ને એને બમાનક વસ્ત્ર માનવી એવો ઉપદેશ સાંભળ્યો અને પછી પોતે પણ કર્યો. પણ એમના મનમાંથી સ્ત્રી અને સ્ત્રીનું સૌન્દર્ય ખરડું નહોતું. એમને જોવાનો મને પહેલવહેલો પ્રસંગ મળ્યો ત્યારે સિનેમાનાં આવાડિકોમાં આવતાં ' સિનેમા-સ્ટાર 'નાં ચિત્રો જોવામાં એ મગમૂલ હતા. મેં ખરાખર જોયું કે એમનું કરમાઈ ગયેલું બેડોર્જી 'નોદું' મલકતું હતું. મારાથી નિઃસ્વાસ મુકાઈ ગયો. પછી મેં એમની સાથે થોડીક વાતો કરી. વાતોમાં એમણે બીજા ધણા સાધુઓની આવી બાબતો વિષે નિંદા કરી. પોતાની વાત એમણે કરી નહિ પણ એમની આંખ અને મુખભાવ એમની વાત પ્રગટ કરી દેતાં હતાં.

આ સાધુના જીવનમાં કેટલી બધાંકર વિકૃતિઓ દશે તે તો આપણે જાણી જોતરીએ ત્યારે બહુ સજીએ, પણ આટલા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ બાસે છે કે મનમાં વિકાર પેદા થયા પછી એને યોગ્ય માર્ગે ન વાળવાથી, જેમ લોહી બમડે ને આખા શરીરમાં ફેરી નીકળે તેમ, વિકારવૃત્તિઓ અનેક વિકૃત સ્વરૂપો લઈ જીવનમાં પ્રગટી નીકળે અને સમાજજીવનને હાનિ પહોંચાડી શકે એ નિઃસંશય વાત છે.

આ સાધુના જીવન ઉપર મને વિચારો આવ્યા ત્યારે લાગ્યું કે જો આ માણસે લગન કરી નાખ્યું હોત તો આ સ્થિતિ ન આવત, બલકે એ એના જીવનમાં જનકસ્વામીનો એક અંશ ન

પણ ભરત, પણ આવી વિદ્યુત સ્થિતિમાં મુઠાઈ સમાજની અંદર એક છાનો-મયાનક રોગ તો ન પ્રસરાવત.

અને વૃત્તિઓ એક વખત બટકવા માંડી પડી તો એને કેન્દ્રરથ કરવી એ ' નેવનાં પાણી મોભે ચડાવનાં ' જેવું કપડું કામ છે. કોઈ સમર્થ પુરુષ જ એ કરી શકે. ગિચારો અણુધ સાધુ ' વૃત્તિ ' ને ' આઘાત '—' પ્રત્યાઘાત 'માં શું સમજે !

આ દરતાં વધુ ગંભીર અને વધુ સૂક્ષ્મ બીજાને એક દાખલો આપણે જોઈએ:

એક જુવાન છે. નાનપણમાં સારા મેંદારો પાગ્યો છે. બહુ બુદ્ધિશાળી છે. જે કામ હાથમાં લે તે સુંદર રીતે પાર ઉતારે એટલો કુશળ અને શક્તિવાન છે. આ જુવાને લગભગ પાંચ વરસ મુઠ્ઠી પોતાની જાતને છેતરી અને પોતાના જીવન-માર્ગમાં કંટકો વેધી.

નાનપણથી જ એ એમ બોલ્યા કરતો હતો કે ' નથી પરણવું, ' અને જેમ મોટો થતો ગયો તેમ બીજાને પણ કહેવા લાગ્યો કે, ' ન પરણવું જોઈએ. ' બુદ્ધિ અને વાચનના કારણે એ બંને પક્ષે દલીલો રજૂ કરી શકતો અને જીવનમાં ' કંઈક ' કરી જવાની બાવના હતી એટલે ચિસ્ત અને નિયમપાલન એનામાં હતાં. પણ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ એની જુવાની માર્ગ માગવા લાગી. સંતર્ગમાં આવતી કુમારિકાઓ સાથે એ પ્રેમભર્યો સંબંધ રાખતો, પણ મનગાપિ એની સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર કરતો નહોતો. સંસર્ગ વધતો ગયો—વય પણ વધતી ગઈ. ધીમે ધીમે આકર્ષણ બિંદુ થયું. પણ જેમ જેમ આકર્ષણ વધવા લાગ્યું

તેમ તેમ પોને મક્કમપણે વિચારવા લાગ્યો ને જાહેર કરવા લાગ્યો કે, ' ન જ પરણવું જોઈએ. '

ધરના દરવાજે ચોદીદાર મૂકીને આપણે નિર્ધિત થઈ આપણી મસ્તીમાં રાચતા હોઈએ ને છાપડું ફાડીને કે જારી વાટે ઢાઈ ચોર દાખલ થઈ જાય તેમ આ જુવાનનું બન્યું. આકર્ષણ પેદા થઈ ગયું. કન્યાઓ સાથે સંબંધો વધવા લાગ્યા. કન્યાઓનો સહવાસ પ્રિય-અતિપ્રિય લાગવા માંડ્યો. કન્યાઓની મૂંઝવણો ને આંતરબંધાઓમા એ રસ લેવા માંડ્યો, પણ છતાંયે એણે જાહેર ક્યો જ કયું-અને એની પ્રમાણિકતા ઉપર વિશ્વાસ મૂક્યો તે મનમાં પણ માન્યા કયું-કે, ' પરણવું તો ન જ જોઈએ ! '

જુવાન સમજી દતો. ઢાઈ રેતીએ એનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જ્યારે એ છુદ્ધિયાળી જુવાને પોતાના મનની તપાસ માંડી ત્યારે એને લાગ્યું કે એણે મનની ગિચરતા ખોઈ નાખી છે. પોતાની જાતને છેતરવાનો, અને ક્યારેક અંદરનો ડંખ પેદા થાય તો એને દબાવી દેવાનો, પ્રયત્ન કર્યો કર્યો છે.

ત્યારપછી એ પરણ્યો, પણ પરણતાં પહેલાં એને બહુ મુશ્કેલી પડી. પોતે જીવનને આદર્શની સાધના જેવું મમજતો હતો. એટલે જીવનસાથી પણ એવી જ ન હોય તો સાધના રોજાઈ જાય, પણ એવી સહચારિણી સોધતાં પોતાની જુઓ એને બહુ વેઠવી પડી. જે કન્યાઓ સાથે સંબંધ હતો તે બધી એને પત્નીરૂપે દેખાવા લાગી. પોતે સમજતો હતો કે આવો વિચાર ન કરાય-આવી કલ્પનાભોગમાં ન વિદરાય, પણ એના સહવાસનાં અનેક સ્મરણો જે તળિયે પડ્યાં હતાં તે ઉપર આવી એકે ત્યાં ખેંચી જતાં હતાં અને હેરાન હેરાન કરી મૂકતાં હતાં.

એ પોતે તો પોતાનાં લગ્ન માટે પ્રભુનો જ ઉપકાર માને છે; કારણ કે પોતે તો ઠાઠ વમળમાં પડી ગયો હોય એવી સ્થિતિમાં હતો. એક મિત્રે એના ઉપર દુઝાણ લાવી પોતાને યોગ્ય લામતી કન્યા સાથે એને પરણાવી દીધો. સદ્ભાગે એના વિચારોને અનુરૂપ જ સહચારિણી મળી.

એક ત્રીજો દાખલો આપી આ પત્ર પૂરો કરું.

એ પણ એક જુવાન છે. એ તો ન પરણવામાં એટલો બધો મક્કમ હતો કે એનું થયેલું સગપણ એણે તોડી નાખ્યું હતું, પણ નાનપણથી જ ભારે વિકારી સ્થિતિ એ ભોગવતો. સગપણ તોડી નાખ્યું ત્યારે પોતે નથી જ પરણવાનો એમ જાહેર કરી દીધેલું. પણ એની હિંમત ઉપર હું ખુશ છું કે જ્યારે, લગભગ પચીસ વરસની કંઈક, એને લાગ્યું કે વિકારોને રોકવા અશક્ય છે, ત્યારે એણે પરણી લીધું.

હા, એ પોતાને યોગ્ય કન્યા ન મેળવી શક્યો, પણ એના મનની સ્થિતિ એવી થઈ ગઈ હતી કે એ ખીજા વિચારો કરવા જાય તો પોતાની જાતને અને સમાજને ભારે નુકસાન પહોંચાડી દે. પોતે જ્યારે નહોતો પરણ્યો અને નહોતો પરણવાનો ત્યારે એમ કહેતો કે, 'મારામાં વિકારો તો ખૂબ જોર કરે છે, પણ હું એને દાખી દઈશ. મારે પરણવું નથી.' ઠાઠ કહેતું કે, 'ભાઈ, ક્યારેક વિકારો ચડી બેસશે અને જીવનમાં કંઈક લાગી જશે.' ત્યારે એ હસીને જવાબ આપતો, 'હું એ કલંકથી નથી ડરતો. 'ક્યારેક'ની ખીંકે મારે રોજ એ કંઈક નથી રવીકારવું.'

આ જુવાનનાં લગ્ન પછી મેં એને પૂછ્યું કે, 'તારા

વિચારો કેમ બદલાવવા પડ્યા ? ' એણે મને જવાબ આપ્યો :
 ' છેલ્લા એક વર્ષ થયા મારું મન વિદ્યુત બની ગયું હતું. મારી
 નજર જ્યાં ત્યાં ભમતી હતી. મને લાગ્યું કે આ તો લગ્ન કરતાંયે
 ખૂબી રિયતિ છે. મને ખય તો હતો કે હું લગ્ન કરીશ તો મારા
 વિચારો પૂરવેગે ધસી આવશે, પણ મને લાગ્યું કે આવી માનસિક
 રિયતિ ભોગવવી ને દરરોજ ફફડતા મને રહેવા કરતાં એ રિયતિ
 સારી થશે. '

આ ચાર દાખલાઓ આપણને એટલું તો સ્પષ્ટ બતાવે છે
 કે વૃત્તિઓ હડકાઈ બની બટકવા માંડે ત્યારપહેલાં આપણે લગ્ન
 વિષે નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ. ' નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ '
 એમ હું વિચારપૂર્વક લખું છું, કારણ કે આપણે જે ક્ષણે
 વિચાર કરીએ તે ક્ષણે પરણી શકીએ જ એવું નથી હોતું, અને
 લગ્નનું પ્રખળ કારણ બલે આ હોય પણ એમાં નાની મોટી
 અનેક વસ્તુઓ વિચારવી પડે છે, જેનો વિચાર આપણે આગળ
 કરીશું. એટલે આપણે આપણા મન સાથે એટલી સમજણ કરી
 લઈએ કે લગ્ન તો કરવાં છે, તો બસ છે. આપણો એ નિશ્ચય જ
 આપણા મનને જુદું, ત્રણ આપશે અને આપણી સામે લડતી
 વૃત્તિઓ થોડી શાંત પડશે.

મને લાગે છે કે અપરિણીત રિયતિમાંથી લગ્નજીવન ક્યારે
 સ્વીકારવું એ વિષેના મારા વિચારો બની શકે તેટલી સ્પષ્ટતાથી
 મેં રજૂ કર્યા છે. તમને એ કેટલા ઉપયોગમાં આવશે તે તો
 પ્રજ્ઞ જાણે !

અપરિણીત શું કરવું ?

મેં છેલ્લા પત્રોમાં જે લખ્યું છે તે સમજવામાં એક શૂલ થવાનો સંભવ છે. મારે ખાસ તો એ જણાવવું હતું કે પ્રયત્નશીલ માણસની એવી સ્થિતિ ક્યારે થાય છે કે જ્યારે એણે વધુ પ્રયત્નો કરવા છોડી દેવા જોઈએ અને લગ્નમયીદા સ્વીકારવી જોઈએ. આ વસ્તુ જણાવવાની હોવાથી મેં બધી જ દલીલો એ એક વિચારની આજુબાજુ જ જોડવી છે. પણ એનો અર્થ કાંઈ એમ ન સમજો કે લગ્ન માટે એ એક જ કસોટી વિચારવા ને વાપરવા જેવી છે. લગ્ન એ મોટામાં મોટું સામાજિક કાર્ય છે. લગ્નની સાથે જ માણસ ઉપર નવી જવાબદારીઓ આવે છે. દંપતી એ એક કુટુંબરૂપે સમાજનું અંગ છે. લગ્નજીવનનું એક પરિણામ પ્રજોત્પત્તિમાં આવવાનું છે એટલે બીજી ઘણી બાબતો વિચારવી જોઈએ.

મારે કહેવું તો એટલું જ હતું કે માણસે પોતાને સમજીને નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ કે પરિણીત જીવન ગાળવું છે. ત્યારપછી લગ્ન અંગે વિચારવી જોઈતી બીજી બાબતો પણ વિચારવી ઘટે અને પોતાની યક્તિ-સ્થિતિ-સંયોગો અનુસાર પગલું લેવું ઘટે.

દરે આપણે એટલે સુધી આવ્યા છીએ કે આપણી લગ્ન-પ્રથાના દોષો અને આજે પ્રવર્તતા નવા વિચારોમાં રહેલા દોષો તપાસવા જોઈએ. પણ એમાં આપણે આગળ વધીએ ત્યારપહેલાં અપરિણીત જીવન ગાળવા ઇચ્છનારાઓએ વિચારવા જેવી થોડીક બાજુઓ વિચારી લઈ એ વિચારપ્રકરણ પૂરું કરીએ.

આપણે જોઈએ કે માણસમાત્રમાં વિષયેશ્છાની બળવાન વૃત્તિ પડેલી છે, અને આપણે એવા વાતાવરણ વચ્ચે જીવ્યો છીએ અને આજે પણ જીવરીએ છીએ કે જે વાતાવરણ એ વૃત્તિને વધુ જળવાન બનાવનારું છે. એટલે આપણે ન પરણવાનો નિશ્ચય જ માત્ર કરીને ખેરી ગઈએ તો ખૂરી હાલતમાં આવી પડીએ. આપણે આપણુ વાતાવરણ બને તેટલું શુદ્ધ રાખવું જોઈએ કે જ્યાં એ વૃત્તિ બળવાન બની જીજ્ઞાસુ ન આવે. પણ એટલેથી જ ન ચાલે, કારણ કે આપણા ચિત્તના અનેક સંસ્કારો એ વૃત્તિને જોર આપ્યા કરતા હોય છે, એટલે આપણાં શરીર અને મનને રાતદિવમ કોઈ ને કોઈ વ્યવસાયમાં રોકવા જોઈએ. આ 'વ્યવસાય' વિષે પણ વિચારવું જોઈશે, કારણ કે હમણે માણસો ઠાળી મજૂરી કરતાં અદાર અદાર કલાક પોતાના શરીરને અને કમાવાની ચિંતામાં મનને રોકી રાખે છે, છતાં એના વિકાસે શક્તિ નથી કે એની પેલી વૃત્તિ જુદો માર્ગ મોકળું કરતી નથી.

માણસ શા માટે વિષય માટે લગ્નચાલ છે તે આપણે વિચારીએ તો એક કારણ એવું મળે છે કે, બંને ક્ષણમરને માટે પણ, માણસ આનંદરસ લૂંટવા ઇચ્છે છે. જો એમાં રસ ન હોય તો માણસ એ માર્ગે ન જાય. આપણે બંને એને હલકા

પ્રકાગ્નો નસ કહીએ, પણ એ રસ તો છે જ-એમા આનંદ પણ છે જ. એટલે આમાથી એક વિચાર તો ફક્ત થાય છે જ કે અપરિણીત માણસનું જીવન જો આનંદ અને ગ્સથી વચિત રહે તો એનું જીવન મૂખ દૂધા જેવું બની રહે અને ગ્સેગ્સા બધું જ જોડ કરે ત્યારે એ વિકૃત માગે સતોપાય

એટલે શરીર-મનને એવા ઠામમા જ રોકવાં જોઈએ કે જેમાં માણસને રમ હોય અને આનંદ હોય

ઉપરાત વિષયેગ્સાની સાથે સાથે જ માણસમા ધસાનાની-સહન કરવાની-ફના થવાની-મગ્સા પણ જોગાનતા પ્રમાણમા પ્રમટે જ છે આ મગ્સાને પણ માર્ગ મળવો જોઈએ એટલે માણસે જે વ્યવસાય ગ્સીકાર્યો હોય તે વ્યવસાયમા પ્રેમનો રસ અને આનંદ તો હોય જ પણ પ્રેમનું સ્વાર્પણ પણ હોવું જ જોઈએ.

હવે આપણે વિચારીએ કે આવો રસ અને આનંદ અને આવી સ્વાર્પણ-ભાવના કયા પ્રમગી શકે ? આવું જીવન ગાળનાર માણસ વિચારવાન તો હોવો જ જોઈએ એટલે એ એટનું તો સમજી જ જાય કે જો પોતાના ગ્સાર્ય મારેનો જ વ્યવસાય હોય તો એમા કદાચ રસ કે આનંદ આવે, પણ ગ્સાર્યણની ભાવના તો ન જ આવે ત્યારે એ વ્યવસાય એવો જ શોધવો જોઈએ કે જેમા એનો સ્વાર્થ ન હોય અને હોય તો કેવળ આત્મસતોપનો-સ્વાર્પણનો ગ્સ માણવાનો જ-હોય પોતાના જીવનની નાની મોટી અતેક ક્રિયાઓમા એ સ્વાર્પણનો ભાવ અનુભવતો હોય તો એની નૃત્તિઓ શાત થાય અને મતોપ પામે

એટલે આ માણસે પોતાના જીવનમાં ઠોષ સમૃદ્ધ હેતુ નિશ્ચિત કરવો જોઈએ અને એ હેતુ પાર પાડવા અર્થે પોતાનું સર્વસ્વ ફૂલ કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ. મને પોતાને લાગે છે કે આવો હેતુ અને આવો વ્યવસાય-આવું સાધ્ય અને આવું સાધન-લોકસેવા સિવાય બીજું ન હોઈ શકે, કારણ કે માણસમાં સ્વાર્પણની ભાવના પ્રગટે ને એ શુદ્ધ યતી જાય, ઉપરાંત એ વિચારવાન હોય એટલું એનું હૃદય વિશાળ બને, સમસ્ત જીવસૃષ્ટિ માટે એનું હૃદય દ્રવવા લાગે, એની વિકારી ભાવનાઓને રથાને પ્રેમની ભાવના બિરાજમાન થાય અને એ માણસ એ જ ભાવનામાં જીવવાનું અને જરૂર પડે તો મરવાનું પસંદ કરે-આ ભાવના એને લોકસેવા કરવા પ્રેરે જ.

આમ છતાં એનામાં ઠોષ દિવસ વિકારવિચાર ઝગડે પણ નહિ એમ નથી, કારણ કે આપણે જોયું કે એ વિચાર આપણા અસ્તિત્વ નેટલો જૂનો છે. એ વિચાર સંપૂર્ણપણે ફેરવવાનું કદાચ એક જીવનમાં ન બની શકે, પણ આવો માણસ એવા વિચારના ઝગડારાથી ગરબાઈ ન જાય પણ પોતાની સ્વાર્પણની ભાવનાને વધુ શુદ્ધ, વધુ ઉદાત્ત અને વધુ વિશાળ બનાવે. પોતે આ મહાન વિશ્વસાગરમાં સૌનો-પ્રિયજન હોય ને તરતો હોય એમ માને, એને જાતિનાં કે દેશનાં બંધનો સ્પર્શ ન કરે. એનામાંથી કુળનું, જાતિનું અને દેશનું અભિમાન નષ્ટ થાય. એના જીવનનો મદદ હેતુ એ યઈ પડે કે વિશ્વ સાથે એકરૂપ થવું. આ હેતુને ઠોષ મોક્ષ કહે છે, ઠોષ ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર કહે છે, ઠોષ પ્રેમસ્વરૂપ જીવન કહે છે. આપણે એને ગમે તે નામ આપીએ પણ નારિતકમાં નારિતક માણસને પણ આ

સ્થિતિ અળખામણિ નહિ લાગે. આવો માણસ એના હૃદયમાં પણ જરૂર બકિત કે આદર જન્માવશે. '

આવા વિશ્વપ્રેમી માણસમાં નમ્રતા પારાવાર હશે, કારણ કે માણસ પ્રેમથી પ્રેરાઈને ખીળ માટે ધસાવા ઇચ્છતો હોય છે ત્યારે નમ્રતા અનુભવે જ છે. ઉપરાંત એ પોતાના પ્રબળ પ્રયત્નો પછી પણ પેલા વિકારના કળકારાને ક્યારેક જોતો હશે ત્યારે પોતાની પામરતા પણ અનુભવતો હશે. સાથેસાથ આવા પ્રયત્નોમાં એને એમ લાગ્યા કરતું હશે કે પોતાને જગતનાં અદૃશ્ય તરતો મદદ કરી રહ્યાં છે, એટલે એ વધુ નમ્ર અને ભક્ત બનતો જશે. પોતાના મનનું એણે લાખ વખત પરીક્ષણ કર્યું હશે છતાં અનેક વખત પોતાના પરીક્ષણમાં રહેલી ખૂબી એ જોતો હશે એટલે પોતાના પરીક્ષણ વિષે થોડો સંશય રહી ઠાઈ અદૃશ્ય શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખતો હશે.

આવો માણસ મોટેથી પ્રભુનું નામ લેતો હોય કે ન લેતો હોય, પણ એ પ્રભુપરાયણ થતો જ જાય છે અને ધીમે ધીમે એ પ્રભુમાં જગતને અને જગતમાં પ્રભુને જુએ છે.

લોકસેવાનો રસાનંદ

મેં મયા પત્રમા જે ગ્રિત્ર મૂક્યું તે કરતાં જુની જાતના અપરિણીત માણસો પણ આપણને મળી આવે છે, પણ આપણે એના વિષે તપાસ કરીશું તો લાગશે કે એમની અપરિણીત અવસ્થા પેના કર્મયોગી જેવી ને જેટલી નિર્વિકારી નથી હોતી, તેમ જ જીવનનો સર્વોચ્ચ વિકાસ કરનારી પણ નથી હોતી.

કેટલાક એવા માણસો છે કે પોતાનું સ્વમાન અને સિદ્ધાંત જાળવી આજની સામાજિક સ્થિતિમા લગન નથી કરી શકતા. આ જાતના માણસોને માનસિક કષ્ટ જાડું જ વેઠવું પડે છે. આ માણસો અપરિણીત રહે છે પણ એ લગન માટે હંમેશ તૈયાર તો હોય જ છે, એટલે એની મનોવૃત્તિ જનકમાણ્યને માર્ગે નથી વળતી અને એ પોતે પોતાથી હંમેશ ડરતા રહે છે. આ માણસ કેટલા પ્રમાણમાં નિર્વિકાર રહી શકે એ તો એનામાં કેટલી શક્તિ છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. જે આ જાતનો

૫૮]

માણસ પોતાની સ્થિતિ સમજી લઈ પોતાના જીવનને જુદું ન વલણ ન આપે તો એ લાંબા કાળ સુધી સાચું અપરિણીત જીવન-અહાર્યારી જીવન-ન જીવી શકે.

કેટલાક એવા પણ માણસો છે કે જે શરીરે અપંગ અથવા તો તદ્દન અશક્ત હોય છે. આવા માણસોમાંથી હજારે-દસ હજારે-એકાદ એવો માણસ નીકળે છે કે જે આ સ્થિતિમાં લગ્ન કરી ખીજાને દુઃખી કરવાનું યોગ્ય નથી ધારતો. આ માણસની સ્થિતિ પણ લગભગ પહેલા પ્રકારના માણસના જેવી જ રહે છે. આ બંને પ્રકારના માણસોને ટકાવી રાખનારું એક બળ એમની ઉદાત્ત બાવના છે. જે ઉદાત્ત બાવના સ્વમાન અને સિદ્ધાંત બળવવાની પહેલા માણસમાં છે તેવી જ ઉદાત્ત બાવના ખીજાને દુઃખી ન કરવાની ખીજા માણસમાં છે. આ બાવના ધણું બળ આપે છે.

ત્રીજા એવા માણસો છે કે જેનાં હૃદયની આ પ્રકારની લાગણીઓ કરમાઈ જાય એવા પ્રસંગો એમના જીવનમાં બની ગયા હોય છે. હાખલા તરીકે, એતું પ્રિયજન વિવાસઘાત કરે અથવા જેને પોતે અંતરથી અંખતો હોય તે ખીજે સ્થાન મેળવે. આવા માણસો કેટલીક વાર તો આખી જિંદગી અપરિણીત રહે છે, પણ એમનું જીવન ક્ષેત્રભય જાય છે. એમના વિકારો સમ્યા નથી હોતા કે જનકલ્યાણને ભાગે વધ્યા નથી હોતા. એ સમજી હોય છે તો જગતને નુકસાન ન થાય એની કાળજી રાખે છે અને પોતાની ખીજી શક્તિઓ ક્ષીણ થવાના ભાગે પણ સૂચી અહાર્યારી પાળે છે. મારા પોતાના પરિચયમાં આવા ત્રણ-

લગ્ન-એક સમસ્યા

ચાર બગનહાલો માણસો આવ્યા છે, પણ એ માણસો વહેલા-
મોડા પરણી જ ગયા છે, પેલો ધા ન્યાં સુધી વહેતો હોય ત્યાં
સુધી એને પોતાની લાગણીઓ બરમરપ યઈ ગઈ છે એમ લાગે,
પણ હૃદય અને લાગણીઓ તો ન સમગ્રય એવી ઠાઈ વસ્તુ છે,
ધીમે ધીમે ધા ગુઝાય અને એ કૂણી કૂણી લાગણીઓ ફરી
જનમૃત યઈ માણસના જીવનમાં રસ પ્રગટાવે અને એને લગ્ન
કરવા પ્રેરે.

ચોથા માણસો આપણે એવા જોઈએ છીએ કે જે અમુક
પ્રવૃત્તિને વરેલા હોય છે. આવા દાખલા પણ આપણે સાંભળ્યા
છે. આ માણસ પોતાની પ્રવૃત્તિમાં નોટલો રસ લઈ શકતો હશે
અને એને ખાતર નોટલું સ્વાર્પણ કરી શકતો હશે તેટલું તેને
બળ મળી રહેશે. મને પોતાને એમ લાગે છે કે આ માણસની
બહે નાની સરખી પ્રવૃત્તિ પણ જો જનકલ્યાણની બાવનાથી
ચાલતી હોય તો એને અનેરું બળ મળે, જગતનાં તમામ ધુમ
તરવો એને મદદ કરે.

પાંચમા એક એવી જાતના માણસો હોય છે કે જે
અમુક વાતાવરણ વચ્ચે રહેવાના કારણે કે અમુક પ્રકારના
સંસ્કારોને કારણે અપરિણીત જીવન ગાળતા હોય છે. દા. ત.
નાનપણમાં દીક્ષા લીધેલા જૈન સાધુઓ. આ માણસો રથૂળ
બ્રહ્મચર્ય માટે બહુ જ મહેનત કરતા હોય છે. પોતાથી
એક પણ દોષ ન બની જાય એટલા માટે એ લોકો શરીર-
મનને જકડી રાખે છે, દમન કરી બધી ઇન્દ્રિયોને નાતાકાત
બનાવી દે છે. આવા માણસોના પ્રયત્નો સ્વયંજૂ હોય તો

કદાચ વિકૃતિઓ ન પ્રગટે, પણ એના જીવનમાં જડતા તો આવી જ જાય, કારણ કે બીજી એક પણ શક્તિના વિકાસ તરફ એ લક્ષ આપે નહિ-હૃદયદમન સિવાયનું કોઈ પણ જ્ઞાન એ મેળવે નહિ. આવો માણસ એક પણ સ્ખલન વિનાનું આયુષ્ય જોગવે તોપણ એ આપણને પ્રિય નહિ થાય, કારણ કે આપણને એમ જ થશે કે જે પ્રચંડ પ્રયત્નોથી જીવનમાં કાંઈક સિદ્ધિ મેળવી શકીએ અને જગતનું કલ્યાણ કરી શકીએ એવા પ્રયત્નો આ માણસે માત્ર પોતાની વૃત્તિઓને છૂંદી નાખવામાં જ કર્યા !

આ પાંચ પ્રકારના માણસોની અપરિણીત અવસ્થા ઉપર આપણે વિચારીશું તો લાગશે કે માણસે બધે કોઈ પણ કારણે અપરિણીત સ્થિતિ સ્વીકારી હોય, પણ જો એમાંથી એણે સુંદર ક્ષેત્રો નિષ્કામવા હોય અને જગતને આપવા હોય તો એણે સેવામય જીવન જીવવું જ જોઈએ.

ધણી વખત પહેલાં એક મિત્રે મને પૂછ્યું હતું કે ‘ ધાર્મિક ને આધ્યાત્મિક લાગતા માણસો મંદબુદ્ધિ કેમ લાગે છે ? ’ મેં એને તુરત જ જવાબ આપેલો કે, ‘ તારું અવતોકન ખોટું છે, કારણ કે ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક માણસ મંદબુદ્ધિ રહી શકે જ નહિ. તું જે માણસો જોઈને આ અભિપ્રાય ઉપર આવ્યો હશે તે ખરેખર ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક માણસો નહિ હોય, કારણ કે ધર્મપાલનમાં સૌથી વધુ કોઈ શક્તિની જરૂર પડતી હોય તો એ વિવેકબુદ્ધિની-એટલે સારાસાર પારખવાની શક્તિની. એ શક્તિ વિના બધું નકામું. અને એ શક્તિ બુદ્ધિની હવ્યતમ સ્થિતિ નથી ! ’

આ વિચાર અત્યારે તો મને પાંચમા પ્રકારના માણસોનું પૃથક્કરણ કરતાં યાદ આવ્યો. આપણે મવા પત્રમાં જે વ્યક્તિનું ચિત્ર લેયું તે બનતા મુખી ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક દશે જ. અને એ રીતે જીવનાર માણસ મંદબુદ્ધિ હોય એમ કોણ કહી શકે એમ છે ? જે માણસને જીવનની એકેએક મૂંઝો ઉઠેલવાની હોય, એકેએક વૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરવાનું હોય, અંતરનો એકેએક બાવ તપાસવાનો હોય, એ વિચારવાન અને બુદ્ધિવાન ન હોય તો ચાલે જ કેમ ?

અને એનું કામ પોતાની જાતના અવલોકનથી જ થોડું અટકે એમ છે ? જીવનનો ઉપયોગ લોકકલ્યાણ માટે કરવાનો હોય-અને એ જ સાચો માર્ગ છે-તો એને પોતાની આશુઆશુની દુનિયાનું પણ અવલોકન કરવું પડશે. લોકોનાં દુઃખનું મૂળ જોવા માટે એણે સમાજ અને રાજકારણનું જ્ઞાન પણ મેળવવું પડશે, અને આ બધું જ્ઞાન બુદ્ધિ વિના નહિ મળી શકે. આ માણસ મંદબુદ્ધિ તો ન જ હોય પણ અત્યંત શુદ્ધ અને પ્રખરબુદ્ધિ હોય. હા, એ માણસ સાથે સાથે શ્રદ્ધાવાન અને ભક્તિવાન પણ હોય. બુદ્ધિનો ખ્યાલ કરતાં જે શુષ્કતાનો અને ઈચ્છા અશુભરિતનો ખ્યાલ આવે છે તે એનામાં ન હોય, પણ ભક્તિની બિનાશ અને શ્રદ્ધાનો પ્રાણ પણ એમનામાં હોય. આવા માણસો એકથેં હાથે જમતને હથેલેયાવી જાય છે, લોકસમૂહની માન્યતા-એમાં મોટા બળવા ઊભા કરી જાય છે. આટલું વાંચતાં તમને પૂ. બાપુજીનું જીવન યાદ આવ્યું હશે એમ માની લઉં છું.

બાપી તો જે ધાર્મિક માણસો મંદબુદ્ધિ લાગે છે તે ખરેખર

ધાર્મિક હોતા જ નથી. જુનેમ ખૂબ બોલનારા, વાંચનારા અને દલીલો કરનારાઓમાંથી મોટા ભાગના બુદ્ધિના સાચા અર્થમાં બુદ્ધિશાળી હોતા નથી. જેમ એ બુદ્ધિશાળી ગણાતા માણસો ખીજનું જ્ઞાન મગજમાં ઉપાડીને માત્ર ફરે છે તેમ જ પેલા ધાર્મિક લાગતા માણસો અમુક પ્રકારની ટેવો રાખીને ફરે છે. બંનેમાંથી કોઈ બુદ્ધિવાન નથી-કોઈ શ્રદ્ધાવાન નથી.

એટલે મારું કહેવાનું તો એ છે કે માણસ આધ્યાત્મિક હોય, કે ન હોય પણ એ શ્રદ્ધાવારી રહેવા છત્છતો હોય અને સાથે સાથે જીવનનો સર્વોચ્ચ વિકાસ માહતો હોય તો એણે પોતાનાં શરીર-મન-બુદ્ધિને લોકસેવાના કામમાં રોકવા જોઈએ-તો જ એનો વિકાસ યશ અને શુદ્ધિ થશે.

હું તો એમ પણ કહું છું કે બહેને માણસ શ્રદ્ધાવારી રીયતિમાં ન હોય અને એણે લગ્નમગીદા સ્વીકારી હોય, પણ જો એના જીવનમાં સંયમને રથાન હોય અને એ માણસ પ્રયત્નશીલ હોય તો એણે કર્મયોગી બનવું જ જોઈએ. તો જ એ પોતાનો સર્વોચ્ચ વિકાસ સાધતો સાધતો સંયમિત જીવન પ્રાપ્ત કરી સકે.

આપણે આ પત્ર પૂરો કરીએ ત્યારપહેલાં ફરીને સમજી લઈએ કે સંયમ તો જ શક્ય છે અને તો જ ફળદાયી છે જો એનો ઉપયોગ અંતરની શક્તિઓનો વિકાસ કરી કુદરતે બહેલી બજવાન વૃત્તિને જનહયાણુના માર્ગે વાળવામાં આવે. માણસના ચિત્તને એ સેવાભાવ એ બક્તિભાવ-પુષ્કળ ત્યાગ કરાવતો હોવા છતાં આનંદ અને રસ

આપનાર છે. આપણે એ દિવ્ય રસના ભોગી બની શકીએ તો
 કેવું સારું ! આપણે ગમે તે રિયલિટીમાં દોષીએ-પરિણીત-
 અપરિણીત કે મંચનશીલ-પણ, આપણે સર્વમી જીવન-માણ-
 સાધનિયું જીવન-જીવવા ધૃતતા દોષીએ તો આજથી જ
 આપણી તમામ શક્તિઓને સેવાયે-સ્વાર્પણ અર્થે-રોકી એ
 રસની આરાધના કરીએ.

લક્ષ્મી શા માટે ?

પ્રિય લાઈ,

લક્ષ્મીનાં પ્રેરક કારણોનો વિચાર કરતાં આપણે જોયું કે પ્રધાનમાં પ્રધાન કારણ માણસમાં રહેલી વિપવવાસનાની દુર્દૃશ્ય વૃત્તિ જ છે. પણ એ એક જ કારણ નથી. એ કારણ સૌથી પ્રધાન છે, છતાં કેટલીક વાર મનની સપાટી ઉપર રમતા વિચારોમાં કે બાહ્યવર્તનમાં એ દેખાઈ નથી. ક્યારેક માણસને એવું લાગે છે કે, 'હું એકલો અધૂરો છું', સમાજચરીરનું અંગ બનવા માટે મારે પરણવું જોઈએ. ' ક્યારેક માણસને એમ લાગે છે કે, 'હું અમુક વ્યક્તિને ખરા અંતઃકરણથી ગાઢું છું, નિર્મળ પ્રેમ ધરાવું છું, માટે મારે પરણવું જોઈએ. ' ક્યારેક આવી માન્યતાઓ પણ મનમાં વસેલી હોય છે કે, ' પુરુષમાં કઠોરતા હોય છે, સ્ત્રીમાં મૃદુતા હોય છે; પુરુષોમાં સંકારક

શક્તિ હોય છે, સ્ત્રીમાં સર્વ-શક્તિ-હોય છે; પુરુષમાં સૌથીતો-
ચનગનાટ હોય છે, સ્ત્રીમાં તપની શાંતિ અને ધૈર્ય હોય છે
એટલે સ્ત્રી અને પુરુષે એકત્ર થવું જ જોઈએ.' મને લાગે
છે કે આ બધા વિચારો મનને છેતરવાની જાણની મરજ
સારે છે.

પુરુષ અને સ્ત્રી એ આ જન્મતની ઉત્પત્તિ અને રિચિતિનું
કારણ છે એમાં શંકા નથી, પણ જન્મતની ઉત્પત્તિ, રિચિતિ કે
અગ્નિત્વનો વિચાર આપણે એક બાજુ મૂકીએ તો એ બંનેમાં
એવું કંઈ નથી લાગતું કે જે બીજા વિના અધૂરું રહે. સમાજ-
જીવનની રક્ષા, અરે પોષણ, માટે એ બંનેએ જોડાવાની 'કશી
જ જરૂર નથી. વગર જોડાયે તેઓ ધણું જ નહિ, પણ આવ-
ર્યક એવું બધું, કરી શકે એમ છે. અને પુરુષમાં કઠોરતા છે
અને સ્ત્રીમાં મૃદુતા છે એ વાત પણ જરાજર નથી. ઘણીવાર
એવું દેખાય છે ખરું, પણ ભવાનક કર્મ કરનારો પાર વિનાની
સ્ત્રીઓ આપણે જોઈએ છીએ અને કૂવ જેવા પુરુષો પણ
જોઈએ છીએ. કઠોરતા કે મૃદુતાનું કારણ સ્ત્રી હોવામાં કે
પુરુષ હોવામાં નથી. પ્રેમ હોય તેથી પણ કંઈ પરણવાની
જરૂર નથી. જો પ્રેમ નિર્મળ જ હોય, એટલે એમાં વિષય-
અધાને લગીર પણ રથાન ન હોય, તો તો લગ્ન એ પ્રેમની
નિર્મળતા માટે ચોટું જોખમ છે. અને પુરુષમાં સંહારક શક્તિ
છે ને સ્ત્રીમાં સર્જનાત્મક શક્તિ છે વગેરે એકમેકની પૂર્તિપ્ર-
શક્તિઓનું આરોપણ પણ વાજબી નથી. બંનેમાં બંને
પ્રકારની શક્તિ છે. એટલે આવા કંઈ ખ્યાલથી પરણનાર
માણસ પોતાની જાતને છેતરશે, એમાં શંકા નથી.

મનુષ્ય જો પોતાની અમુક લિજ્જો દૂર કરવા માટે જ સદૃશવન ઇચ્છતો હોય તો એણે સૌને જ શા માટે પરણવું ? પોતાની લિજ્જો પૂરી દે એવી સૌ કે પુત્રુષ ગણે ત્યારે એણે એની સાથે જીવવા માંડવું જોઈએ-એ માટે લગ્નની શા જરૂર ?

પણ સાચી વાત એમ નથી. લગ્નનું પ્રધાન કારણ વિધે-
મ્હા હોય છે, અને જીનનું કારણોમાં ક્યારેક બધી જગતમાં
એકલતા લાગતી હોય છે. ક્યારેક શરીર-મનનો થાક હિતારવા
શીતલ સ્પર્શની ઇચ્છા હોય છે, ક્યારેક જળવાનમાં જળવાન
પુરુષને પણ ઠોઠકની પાસે વેવલા થવાની ઇચ્છા થઈ આવતી
હોય છે, ક્યારેક અંદર પડેલું અભિમાન જોર કરી ઠોઠને
પોતાને આધીન બનાવવા ઇચ્છતું હોય છે, ક્યારેક મનમાં
એવી ઇચ્છાઓ પેદા થવા માંડે છે કે હું દૂર હોઉં કે નજીક
હોઉં, પણ ઠોઠકે મારું ચિંતન કરી રહ્યું હોય-અદૃશ્ય બંધનોથી
મને ખેંચી રહ્યું હોય-મારા પ્રત્યે સદ્ભાવનું ઝરણું વહાતી
રહ્યું હોય-આવી અનેક ઇચ્છાઓ લગ્નનાં ગ્રેરક કારણો બને
છે અને માણસને લગ્ન કરવાને લલચાવે છે.

વિચાર કરતાં આપણને એમ લાગશે કે આમાંનું એકેય
કારણ માણસજાતને માટે શોભારૂપ નથી. સાચી વાત છે,
શોભારૂપ નથી માટે જ એ સાચાં કારણો માણસ છુપાવે છે
અને 'પ્રણુતામાં પગલાં માંડવા'નાં કારણો આગળ ધરે છે. એક
ભાઈએ તો મને ત્યાં સુધી કહ્યું કે, લગ્નનાં ગ્રેરક કારણો બાંહે
આ હોય કે આવાં હોય, પણ એ જનસમાજ પાસે મૂકવાં ન
જોઈએ, કારણ કે તો પછી લગ્નજીવનનો રસ ક્યાં રહે ? અને

રસેચ્છા વિનાના લગ્નજીવનમાં સુખ કે શાંતિ પણ ક્યાંથી મળે ? માણસને હમેશાં લાગ્યા કરે કે પોતે એક મંદુર કામ કરી રહ્યો છે. આ દલીલ સામન્યા પછી હું ઘોડોક વિચારમાં પડો ગયો, પણ મને તુરત થયું અને મેં એમને જવાબ પણ આપ્યો કે માણસે સાચી વાત શા માટે છુપાવવી ? લગ્ન એ ખરેખર માણસનો નિર્જાળતાનું પરિણામ છે એમ જાણ્યા પછી પણ કોઈને એવા ખ્યાલમાં કેમ રહેવા દેવાય કે લગ્ન એ તો કોઈ સુંદર ક્રિયા છે ? અને માણસ જેને ‘ રસ ’ કહે છે તેને પણ બરાબર સમજી લે તો શું બોલું ? એ તો ‘ રસ ’ એટલે એટલું જ સમજે છે કે જાનેએ સાથે મળી બરપૂર આનંદ મેળવવો, એકબીજામાં એતપ્રેત થઈ જવું, એકબીજા માટે કના થવાની તૈયારી રાખવી. આવે વખતે એમને સમજાવવું જ જોઈએ કે તમે જેને રસ કહો છો તે ગંદકી છે, એક-બીજામાં એતપ્રેત થવાની અને બરપૂર આનંદ મેળવવાની જે ઇચ્છા હોય છે તે સંકુચિતતા છે. એમને એ પણ સમજાવવું જોઈએ કે તમારામાં વિષયવાસના પડી છે એ માટે એકબીજાથી તમે ખેંચાયાં છો, અને હવે તમે પરસ્પરના દહ્યાશુનો ખ્યાલ ભૂલી જઈને તમારી એ વૃત્તિને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરવાનાં છો. તમારામાં અભિમાન પડ્યું છે એ માટે તમે પરસ્પરમાં છો, અને હવે હમેશા એકબીજા ઉપર માલિકી સ્થાપવાને પણ મથવાનાં છો. આમ સ્પષ્ટપણે સમજે તો જ નવદંપતીને પોતાની સાચી સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય અને એ સ્થિતિ આજામાં આછી અનિષ્ટ-કારક થાય એ માટે એ પ્રયત્નો કરે.

મેં એ બાઈને તો આટલો દૂર જવાળ આપી દીધો,

પણ મારા મનમાં તો લાખમલાખ વિચારો આવી ગયા. મારી નજર સમક્ષ સંસારજીવનનાં અનેક ચિત્રો ખડાં થયાં. મને થયું કે, હંદેરો પીટીને ફુનિયાને જાણાવવું જોઈએ કે, 'તમારાં લગ્નનો સાચાં કારણોને સમજો અને ચેતો !' 'ગે' જોયું કે સાચાં કારણો નહિ સમજવાને પરિણામે નવાં પરણેલાં જે રસજીવન જીવતાં હોય છે તેમાં એકબીજાને ચૂસવા મિલાવની ખીજ કોઈ વૃત્તિ દોતી નથી, અને એ વૃત્તિ જ અંતે સદ-જીવનમાં ઝેર રેડી દે છે. આંખ ઉઘાડી રાખીને ફરનાર માણસે તો એવા પાર વિનાના લાખલાએ જોયા દશે કે જ્યાં સદ-જીવનમાં ઝેર રેડાઈ ગયું હોય. જરાક ઊંડા ઊતરીને આપણે એનાં કારણો તપાસીએ તો એ જ મળશે કે જાંનેમાંથી કોઈની કામવૃત્તિ અથવા અહ-વૃત્તિ ઉપર ઘા પડ્યો દશે. પડેલેથી જ જો માણસ સમજી લે તો એ દમેશ એ વૃત્તિને મોળી કરવાનો પ્રયત્ન કરે, પોતાનાં જાંધનો દીલાં કરવાનો પ્રયત્ન કરે; ક્યારેક પોતાના સાથીમાં પોતાના કરતાં એ વૃત્તિનું જોર આધુન્ય-જુએ કે ખીજ જાણુ જતું જુએ તો એવું મગજ કાટી ન જાય. એટલે જ, મને લાગે છે કે, આપણી પોતાની માન્યતાઓ ધણી વાર ભ્રમણામાંથી જાંધાયેલી હોય છે અને ફુનિયામાં પ્રવર્તતી માન્યતાઓમાં પણ મોટી જૂલો પડેલી હોય છે, એટલે આપણે કોઈ દિવસ આપણી માન્યતાઓ કે પ્રચલિત માન્યતા-ઓનું પૃથક્કરણ કરતાં અચકાવું ન જોઈએ. આપણને ન ગમે એવું ધણી વાર એમાં દેખાશે, આપણા કલ્પનાનું સૌંદર્ય નાશ પામે-આપણી આંખ સામેનો સુંદર પડદો ખસી જાય-આપણા જીવનનું માધુર્ય લૂંટાઈ જાય-આવું ખતરો, જરૂર ખતરો, પણ

આપણે આજે એ જાનવા નહિ છઈએ તો ઠોક દિવસ તો જાનશે જ. જે છે તે કંઈ મટવાનું છે ? એને છુપાવવાથી શો ફાયદો ? એટલે જરા એ ઘડકારે અનુભવ્યા વિના, આપણી એકે-એક વૃત્તિને આપણે તપાસવી જોઈએ અને એમાં જોડલા અનિષ્ટ તત્ત્વો ભળી ગયા હોય તે જોઈ તેવાં જોઈએ, તો જ 'ઠોક' દિવસ આપણે એ દૂર કરી શકીશું.

લગ્નનાં ત્રેરક કારણો આપણે સ્પષ્ટ સમજી લઈએ તો આપણા જીવનના અંતિમ નિશાનને પ્રાપ્ત કરવામાં લગ્નજીવન કયાં અંતરાયરૂપ થશે અને કયાં મદદરૂપ થશે તેની આપણને ખબર પડે, આપણી શક્તિ-અશક્તિનો ખ્યાલ કરી આપણે પ્રવૃત્તિ ગોઠવી શકીએ અને જીવનનો માર્ગ અને સાધન પણ નક્કી કરી શકીએ. આપણે એ પણ સમજી લેવું જોઈએ કે આપણામાં પડેલી વૃત્તિઓનાં અનિષ્ટ તત્ત્વો એાછામાં એાછી દાનિ કરી શકે અને ધીમે ધીમે દૂર થઈ શકે એ માટે જ લગ્નસંસ્થાની ઉત્પત્તિ છે. એટલે લગ્નજીવનનું અંતિમ ધ્યેય તો આજે ઠોક ઠોકની કલ્પનામાં જે ત્રેરક કારણો લાગે છે તે જ છે. 'પ્રભુતામાં પગલાં મોડવાં,' શુદ્ધ પ્રેમની સ્થાપના કરવી, સમાજશરીરનું વિશુદ્ધ અને જળવાન અંગ બનવું-એ લગ્નજીવનનું ધ્યેય છે. પરંપરા પછી એ નગર સમક્ષ રાખી આપણે આપણી જાતને ઘડવાની છે.

આપણે આ પ્રેમનો વધુ વિચાર ખીળ પત્રમાં કરીએ.

‘મુક્તવિહાર’ની ચર્ચા

આપણે વિચારું કે લગ્નસંસ્થાની હિતવૃત્તિ આપણામાં રહેલી અનિષ્ટ વૃત્તિના નિયમન માટે થઈ છે, પણ પહેલાં તો એ જ વિચારવાનું રહી જાય છે કે એ વૃત્તિ ખરેખર અનિષ્ટ છે કે પછી એના નિયમનની વાત. આપણે જાણીએ છીએ કે આજે એક વિચાર જોશમેર કુંકાર રહ્યો છે કે, ‘વિષય-વૃત્તિ અનિષ્ટ છે જ નહિ, એ તો કુદરતી હાજત છે, એને સંતોષવી જ જોઈએ. જૂન સામે ત્યારે ખાવામાં જોમ પાપ નથી, તેમ જ વિષયેટલા થાય ત્યારે એને સંતોષવામાં પણ પાપ નથી. પાપ જેવું કંઈ છે જ નહિ. ખાવામાં જોમ ધ્યાન-રાખીએ કે કાચું, સડેલું, મોઢાઈ ગયેલું ન ખાઈ જવાય, બીજાને ત્રાસ આપીને કે મોઢની પાસેથી ચૂંટવીને ન ખાઈ શકાય, તેમ જ આમાં ધ્યાન રાખવાનું, શરીરના આરોગ્યનો, આકર્ષણનો,

છમ્મીનો ખ્યાલ કરીને વિષય સંતોષવામાં કશું જ અનિષ્ટ કરીએ છીએ એવું નથી. '।

આ વિચારનું જોર દિવસે દિવસે વધતું જાય છે અને માણસના મગજમાં એ વિચાર માનવતાનું રૂપ પ્રભુ પકડવા લાગ્યો છે. આ વિચારના સમર્થનમાં મોટા મોટા વિદ્વાનો અને બુદ્ધિશાળીઓની મજબૂત દલીલોનો અને માનસવિજ્ઞાનની શોધ-ખોળનો ઉપયોગ થાય છે. આ વિચારમાં બહુ આગળ વધેલા એમ પણ કહે છે કે લગ્નસંસ્થા એ જ એક મોટું અનિષ્ટ છે, વિષયવૃત્તિ માટે કશું જ બંધન કે નિયમન ન જોઈએ. આપણે આ બીજા પ્રશ્નનો વિચાર પછી કરીએ. પહેલાં તો એ જોઈએ કે વિષયવૃત્તિમાં ખરેખર કશું અનિષ્ટ-પાપ-છે કે નહિ ? પાપ એ ધર્મશાસ્ત્રનો શબ્દ છે એટલે કેટલાકને એના પ્રત્યે સૂઝ પેડા થઈ છે. આપણે એ શબ્દ હમણાં નહિ વાપરીએ, પહેલાં તો વિચારવાનું એ છે કે માણસમાં જે વૃત્તિનો આવિ-ભાવ થાય તે બધી કુદરતી છે એમ માનવું ? અને કુદરતી છે એમ સ્વીકાર્યા પછી એને સંતોષવાની ફરજ થઈ પડે છે ? અથવા એને નહિ સંતોષવાથી મનુષ્યની માનવતાને કંઈ ખસેલ પહોંચે છે ?

કુદરતી શું અને અકુદરતી શું એ નક્કી કરવામાં વળી હજાર પ્રશ્નો ઊભા થશે, એટલે એ પ્રશ્ન પણ એક બાજુ રાખીએ. આપણા વિચારનું કેન્દ્ર તો અહીં છે કે માણસમાં જે પડ્યું છે તેને માર્ગ આપવો જ જોઈએ ? નાના બાળકમાં આપણે ક્રોધ, ઈર્ષ્યા, અભિમાન-અધુન જોઈએ છીએ, એ દર

કરવા પ્રયત્ન કરવો કે એને સંતોષવા માટે સગવડ કરી આપવી? હું એમ તો નથી જ કહેતો કે એને મારીને, દબાવીને, કાઠ પ્રકારનો ભય કે લાલચ આપીને, એનામાંથી આ વૃત્તિઓ દૂર કરવા અથવા મોળી-કરવા માટે કંઈ કરવું, પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે કંઈ કરવું કે નહિ? અને લાગે છે કે વિચારવાન માણસથી એમ નહિ કહી શકાય કે બાળકમાં જે હોય તે બધું પ્રગટ થવા દેવું. આપણે એમ બંસે કહીએ કે બાળકમાં પડેલી એ વૃત્તિઓને સન્માર્ગે વાળા લેવી જોઈએ, એ સામે તો કાઠને વાંધો દોષ જ નહિ, જેમ બીજી વૃત્તિઓ વિષે તેમ જ વિપવૃત્તિ વિષે હું ધારું છું કે કાઠ એમ તો નહિ માનવું હોય કે કાષ, છાં, અભિમાન વગેરે તો માણસને પોતાને અને સમાજને હાનિ કરે છે અને કામ નથી કરતો. આપણે પોતાની જાતનું અને આજીવન્ય પ્રવર્તો રહેલ વાતાવરણનું અવલોકન કર્યું હશે તો એક ક્ષણમાં કાગ કેટલો હાનિકર છે તે સમજી લેશું. આપણી જાતને ઉચ્છાવી નાખે એવી એ બળવાન વૃત્તિ છે. આપણો આખરે અંધ બનાવી મૂકે, ચિત્તને પરવશ બનાવી મૂકે, જ્ઞાનને બધિર બનાવી મૂકે, એવી વૃત્તિ કંઈ છે? આંખ છતાં દેખીએ નહિ, કાન છતાં સાંજળીએ નહિ, ધ્વજા છતાં આગણા હાથપગને રોડી શકીએ નહિ, રોમેરોમ સજગી બિઠે એવો વિકાર કયો? આ માટે કાઠ દાખલાની કયા જરૂર પડે એમ છે! આ વૃત્તિ ઉપર નિયમન ન શકાય તો સમાજવ્યવસ્થાનો નાશ જ થાય.

પણ આ વૃત્તિ અનિષ્ટ ખરી કે નહિ? કહિટ-અનિષ્ટ પારખવાતું આપણે કયું સ્વરૂપ રાખશું? પોતાની જાત ઉપરનો

છાત્ર-એક સમસ્યા

કાખૂ ગુમાવી બેસીએ એ છંદ કે અનિષ્ટ ? એક વખત એ સ્વાઃ લીધા પંત્રી એના સ્મરણમાત્રથી વિદ્વજ બની જઈએ એ છંદ કે અનિષ્ટ ? શરીર અને મનની શક્તિઓ નિયંત્રિત થતી હોય એ છંદ કે અનિષ્ટ ? આખા સમાજને બચાવતું દશામાં રહેવું પડે એ છંદ કે અનિષ્ટ ?

કામવિકાર બસે ને કુદરતી હોય, પણ એ જો હાનિકર હોય તો એનો નાશ કરવો જ જોઈએ; અને એ ક્યાં ભૂખ જેવી વૃત્તિ છે ? ભૂખની પેઠે એ જ-મધી જ હોય છે એ ખરું, પણ મૃત્યુપર્યંત એનું એ જ સ્વરૂપ નથી રહેતું. ઠોઠ વિરલ વ્યક્તિ એનો સ પૂણું નાશ-મીઠા શબ્દોમાં રૂપાંતર-પણ કરી શકે છે અને અનેક માણસો એના ઉપર ઓઠાવતા પ્રમાણમાં પોતાનો કાખૂ મેળવી શકે છે, ખોરાક વિના જીવન અશક્ય થઈ પડે છે, વિષયવૃત્તિ વિના એમ નથી થતું, ખોરાક નહિ મળવાથી માણસ શિથિલ થઈ જાય છે-બસે પછી સ્વેચ્છાએ ખોરાકનો ત્યાગ કર્યો હોય-જ્યારે સ્વેચ્છાએ સંયમ પાળવામાં માણસ જાળવાન બનતો જાય છે; એટલે ભૂખતરસ જેવી તો આ વૃત્તિ નથી જ, એ હાજત પણ નથી.

આપણે વિચારમાં તો ત્યારે પડી જઈએ છીએ કે સંયમને જીવનમાં પ્રાધાન્ય નહિ આપનારા શક્તિશાળી, બુદ્ધિશાળી માણસો આપણી નજરે પડે છે એ વખતે આપણા મનમાં સંયમનું ચક્રવર્તી ઓછું થઈ જાય છે અને કામ પ્રત્યેની ધૃષ્ટિ પણ ઘટી જાય છે. ખરું જોતાં એમ ન થવું જોઈએ. શક્તિશાળી માણસોએ કામ ઉપર અધિક અંગે તો કાખૂ મેળવ્યો

જ હોય છે. એમ ન હોય તો એ શક્તિશાળી થઈ જ ન શકે. અને આપણે એ પણ સમજવું જોઈએ કે એ માણસના જીવનમાં સંયમને પ્રાધાન્ય હોત તો એની શક્તિએ એર ખીલી જડત. આપણે એક પત્રમાં એ વિચારી પણ મયા છીએ, પણ મને લાગે છે કે આ વસ્તુ વિચારવા માટેનું સારામાં સારું સૌધન પુસ્તકો નથી, આશુમાશુનું અવલોકન નથી, મહાપુરુષોનાં જ્ઞાન ચરિત્રો પણ નથી, પણ આપણે પોતે જ-આપણું ચિત્ત જ-છે. તમને યશ કે તો પછી આથી જલદી વિચાર ધરાવનારને ચિત્ત નથી શું ? એ લોકો કેમ એમ વિચારે છે ? સાચું દુઃખ ? મને પોતાને એનું આશ્ચર્ય થાય છે ! આવી દીના જેવી, કણે કણે અનુભવી રહ્યા છીએ એવી, વાત કેમ નહિ સમજાતી હોય એ જ મને થયા કરે છે. છેવટ દું મારા મનને એમ મનાવું છું કે, આપણે ત્યાં વિવેકહીન સંયમ ઉપર આપણા ધાર્મિક કહેવાતા માણસો જે જાગ્ર મૂકે છે એ સામેનો કંટાળો જ આનું કારણ હશે. ગમે તેમ હોય, જે અટલ નિયમ છે તે તો મિથ્યા થતો જ નથી. આપણે ગમે તે વિચારો ધરાવતા હોઈએ પણ વિકારી ચિત્તની વ્યગ્રતા માનસિક શક્તિઓને હણે જ છે અને તીર્થના એક મિંદુનો વ્યય પણ અમુક અંશે શરીરશક્તિને નિમેષે જ છે એમાં શંકા નથી. આ વૃત્તિને વાળી લેવાના માર્ગેમા બંને મતબેદ હોય, પણ વાળવી જોઈએ જ એમાં મને લેશમાત્ર સંદેહ નથી.

દું આ વૃત્તિને ક્રોધ, અહંકાર કે ઈર્ષ્યા કરતાં વધુ બળવાન અને વધુ બંધકર ગણું છું. આખી સૃષ્ટિ આ વૃત્તિ પાસે દીન થઈ જાય છે અને એ વૃત્તિના સંતોષ અર્થે સમર્થમાં

સમર્થ મનુષ્ય- પૂંછડી પટપટાવતા કુતરા જેવો કે દિસક-
પશુ જેવો બની જાય છે. ઘણી વાર આ વૃત્તિમાંથી જ ક્રોધ,
અદંકાર, ઈર્ષ્યા વગેરે પેદા થાય છે. ક્રોધ જ્યારે માન નથી
પામી શકતો ત્યારે શરીરમનને અમુક તાણ આપી શમી
જાય છે, ઊંડે ઊંડે સંપરાઈ પણ રહે છે. અદંકાર જ્યારે સંતો-
ષાતું નથી ત્યારે ધૂંધવાટ પેદા થાય છે. પરંતુ ક્રામ જ્યારે
સંતોષાતો નથી ત્યારે માણસ માણસ જ મરી જાય છે. ક્રોધ,
અભિમાન અને ઈર્ષ્યાના મૂળમાં ધણી વાર ક્રામનું જ કાર્ક-
સ્વરૂપ પડ્યું હોય છે. ગીતાનો શ્લોક આપણે ક્યાં જુદી શકીએ
એમ છીએ ?

ધ્યાયતો વિવયાન્યુસઃ સંગસ્તેષુપજાયતે ।

સગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥

ક્રોધાદુભયતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિચિન્નમઃ ।

સ્મૃતિચિન્નશ્ચુદ્ધિનાશો યુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥

આપણે એક બીજે વિચાર પણ કરી સમજીએ.

કામવૃત્તિનો નાશ કરવો અથવા એનું રૂપાંતર કરવું એ
જીવનનો પ્રમુખ પુરુષાર્થ છે એમ સ્વીકારીએ એથી લગ્ન-
મંથાની જરૂરિયાત સિદ્ધ થાય છે ? લગ્ન કેમ કરવાં, ક્યાં
કરવાં, શી તૈયારી કરવી વગેરે પ્રશ્નો તો પછી વિચારવાના
છે. પહેલાં તો આ જ વિચારવાનું રહે છે.

મારું એમ માનવું છે કે જીવનના ચેતુષાંસ સંયમને સ્થાન
આપીએ તો લગ્નમયોદાનો સ્વીકાર થઈ જ જાય છે. પછી
'સુકૃતવિદાર'ને અવકાશ રહેતો જ નથી. આપણે જોઈ ગયા.

છીએ કે કામરૂતિને જગાતકારે રોકવાથી માતાં પરિણામ આવે છે. એ વખતે એને યોગ્ય નિયમન તીએ માન આપવો જોઈએ. અહીં પણ મારે એ જ કહેવાનું છે, ‘ મુક્તવિહાર ’ના સમ-યનમાં ક્યાંક વાંચેલું એક વાક્ય વાઢ આવે છે. ‘ જો દુષ-વૈયાનું જ મળતું હોય તો પછી માય રાખવાની સી જરૂર છે ? ’ મને આ વાક્ય આજે પણ બપોરે સાગે છે. ઠાઈએ એમ પણ કહ્યું છે કે, ‘ બૂખ સાગે ને ગમે ત્યાં ખાઈને ઉદરતૃપ્તિ કરી લઈએ તેમ જ છચ્છા થાય ત્યારે ગમે ત્યાં વિપવતૃપ્તિ કરી લેવી એમા શું ખોટું છે ? ’ મને થાય છે, આ વાક્યો ઉચ્ચારનારા બુદ્ધિશાળીઓ તો દશે જ, પણ એ લોકો ખોરાક, માય અને મનુષ્ય વચ્ચેનો ભેદ જ નહિ વિચારતા હાય ? વિપવતૃપ્તિનું એક મંજીર પરિણામ પ્રત્યેત્પત્તિ છે તેનો આ તમકો વિચાર ન કરીએ અથવા એ માણસો સંતતિનિરો-ધક સાધનો વાપરશે અથવા પ્રગ્નની વ્યવસ્થા રાજ્ય કરશે અથવા ગમે તે થશે, પરંતુ પ્રુપ કે સ્ત્રી ખોરાક જેવી તો વસ્તુ નથી કે છચ્છા પ્રમાણે પેદા કરી શકાય અને ગમે ત્યાંથી મેળવી પણ શકાય ! ખોરાકે તો કશું વિચારવાનું જ નથી કે પોતાને કોણ ખાય છે, સ્ત્રીએ અને પ્રુપે તો એ વિચારનું પડશે ને કે, જેમાંથી એક જીવનો ખોરાક જનશે ? જનેતી સંમતિ દશે તો જ આવો વ્યવહાર થઈ શકશે એમ સ્વીકારીએ તો તો નિયમન આવી જ જશે, કારણ કે આપણે બધીએ છીએ કે આ આકર્ષણ એવું નથી હોતું કે એકના અંતરમાં પ્રગટ્યું એટલે જીવના અંતરમાં પ્રગટે જ. એવે વખતે શું કરવું ? હું ધારું છું કે આણું નિરંકર શુવન યોગવતાર

સમાજમાં યજ્ઞાત્કાર અને મારદાડ સિવાય જાનું બીજું પરિ-
ણામ ન આવે. સંયમને જીવનના હેતુમાં રચાન ન આપીએ,
સંયમથી વ્યક્તિ અને સમાજનો વિકાસ થાય છે એ વિચાર-
પણ એક જાણુ રાખીએ, તોપણ આ વિચારવું પડે એવું છે.

‘મુક્તવિદાર’નો ખ્યાલ સામાથી ઉદ્ભવ્યો. દરેક એનો
દુઃ વિચાર કરું છું ત્યારે મને આવાં કારણો મળે છે: એક તો
એ સ્વાભાવિક રિયતિ હોય એવું લાગે છે, મનુષ્ય સિવાયની
લગભગ આખી જીવસૃષ્ટિ એ રિયતિમાં જ જીવે છે; બીજું,
એમ કરવાથી જવાબદારીઓની જાળ નથી બિંબી થતી,
ત્રીજું, કોઈએ કોઈને આધીન નથી રહેવું પડતું-પણ વિચા-
રવાનું તો એ છે કે આપણી રિયતિ પશુ-પંખી જેવી છે ?
આપણામાં જીદિ છે, ભેદ પાડવાની શક્તિ છે, જીતિઓને વેગ
આપવાની અને અંકુશમાં રાખવાની આવડત છે, આપણે
જીવસૃષ્ટિ ઉપર આધિપત્ય બોમવોએ છીએ, આપણે
જળરહસ્ય, સમાજરચના બિંબી કરી છે, વ્યક્તિ અને સમાજના
જીવનવ્યવહારોના આપણે નિયમો ઘડ્યા છે. આ રિયતિમાં
‘મુક્તવિદાર’ ક્યાંથી ચાલી શકે ? એથી સમાજવ્યવસ્થાનો તો
અત જ આવે, પણ આપણે જીદિશાળી રહ્યા એટલે આપણી
જીદિને પાર પાડવા માટે સ્વાભાવિક જીવનને એક કોરે મૂકીએ
અને ચર્મ શકે તેટલાં કાવતરાંઓ પણ કરીએ.

એટલે મારા મનમાં ‘મુક્તવિદાર’ની તરફેણ કરનારી
દલીલ એક દાણુને માટે પણ ટકતી નથી. મને એમાં સ્વાભા-
વિકતા લાગતી જ નથી. આપણામાંથી જીદિ અને સમજણનું
તરવ કાઢી લેવામાં આવે તો કદાચ એ સ્વાભાવિક રિયતિ થાય,

પણ તો તો આપણે પણ ખની જઈએ અને આપણે તો આ વિચાર આપણે મનુષ્ય છીએ એ લક્ષમાં રાખીને જ કરીએ છીએ.

સ્વાભાવિક રિધતિનું કારણ દૂર થયા પછી જવાબદારી અને અધીનતાનો પ્રશ્ન રહે છે. ત્યાં નિયમન આવ્યું, વ્યવસ્થા આવી ત્યાં પરાધીનતા અને જવાબદારી આવે જ છે, એમાં કરવાનું એટલું જ કે એ તરતો એાછાંમાં એાછાં આવે એ માટે આપણે લગનનું આદર્શ સ્વરૂપ વિચારીએ ત્યારે વાત. અત્યારે એટલું સમજી લઈએ કે જીવનમાં સંપન્ન માટે પુરુષાર્થ આવશ્યક છે, અને એ માટે લગનમયોદા પણ આવશ્યક છે. હવે વિચારવાનું એ છે કે, એ લગનમયોદાનું સ્વરૂપ કેવું હોવું જોઈએ ? લગને કઈ સિદ્ધિઓ મેળવવી જોઈએ ? પણ એ વિચાર કરતાં પહેલાં આપણે આજના સમાજનું જરા ધ્યાન કરતા જઈએ.

સમાજનું દર્શન

આપણે ત્યાં જ્ઞાને નવા વિચારો આપ્યા છે, અને સમજની વાતો થવા માંડી છે, ઠાઠાં વિરમ રહેશે એ વાતોએ આચારનું સ્વરૂપ પણ પકડ્યું છે, પરંતુ સમાજનો મોટો ખામ નો જે રીતે પરખતો દેતો એ જે રીતે પરખે છે, એમાં ફેરફાર થવા હોય તો અત્યંત તુલ્યતા જ. જૂની લગ્નપદ્ધતિ દાખનારા આપણા વડીલોમાંથી ઠાઠાંને સ્વપારો કર્યો પડે છે કે એમની એક પણ શક્તિ ભાંગી પડે છે ત્યારે તેઓ ખૂબ દુઃખી થાય છે, લગ્નની સામાન્ય શક્તિ-નાનજમણ કે પરજાંત્રમાંથી વાત-એમને છુલ્લોસટની લાગે છે, ત્યારે આપણી પાસે રાજા ને રાજ

જે વિચારપ્રવાહો આવે છે તે આપણને એનાથી તદ્દન ઊલટી જ દિશામાં લઈ જાય છે. એક બાજુ રનેદસન, મુદતી લગ્ન, છૂટાછેડા વગેરે વિચારો અને બીજી બાજુ માખાપની જ પસંદગી, એકપત્નીવ્રત અને પતિવ્રત, જીવનભરનો સદચાર, નાના મોટા વ્યવહારો અને રૂઢિઓની કારમાળા. આ બે વિચારો વચ્ચે સમાધાન થઈ શકે એવું એકેય તત્ત્વ દેખાતું નથી, પરિણામે લગ્નનો પ્રશ્ન અત્યારે સમાજનો સૌથી ઊંડળનો પ્રશ્ન બન્યો છે. દિનપ્રતિદિન સામાજિક રચનામાં જે ફેરફાર થઈ રહ્યો છે તે વળી આ પ્રશ્નને વધુ જસદ બનાવે છે. ઘણાં ખરાં લગ્નો બૂની પ્રથા પ્રમાણેનાં થાય છે, પણ એ પ્રથાનું જોર ઓછું થતું જાય છે એમ આપણા વડીલો કબૂલ કરે છે, કારણ કે આ પ્રશ્ન ઘર ઘરનો પ્રશ્ન છે, સેંકડો પિતા-પુત્ર વચ્ચેનો પ્રશ્ન છે. મને તો ઘણી વાર એમ થાય છે કે આપણે સમાજ આ પ્રશ્ન વિષે જે સમાધાન કરશે એના ઉપર જ ભવિષ્યની સમાજરચનાનો આધાર રહેશે. સંયુક્ત કુટુંબ એ આપણા સમાજની મોટામાં મોટી અને પ્રાચીનતમ સંસ્થા છે, એ સંસ્થામાં ખૂબ સડો પેસી ગયો છે, પણ એ ટકશે, સુધરશે કે નાશ પામશે અને તેનો ઘણો ખરો આધાર એ લગ્નના પ્રશ્નમાં રહ્યો છે.

આજની લગ્નપ્રથાને હું કહ્યુંવાર માટે પણ નથી વખાણી શકતો. એની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ હું નથી જાણતો, પણ એ નિરંકુશ જીવન ચુંગારતા માનવીને અંકુશમાં રાખવાના ઉદ્દેશથી જ યોગ્ય છે. એના આદિકાળમાં સ્ત્રી ભોગ ભોગવવાનું સાધન બનાતી હતી; રૂમે તેમ હોય, પણ આજની રિયલિટી

ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ પ્રથાના આરંભકાળે પણ એમાં વ્યક્તિ કરતાં સમાજનાં સુખ અને રક્ષાનો ખ્યાલ વધારે પ્રબળ દશે, કારણ કે આજે જે અનિષ્ટ દેખાવ છે તે એ મૂળ-માંથી ઊઠ્યાં હોય એવાં લાગે છે.

એક પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે કે ‘લગ્નનો વિચાર સમાજનાં દિતાદિતની દૃષ્ટિએ કરશે કે વ્યક્તિના ? એક એવો મત છે કે, જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયા અને વ્યવહાર આખા સમાજનો ખ્યાલ રાખીને જ ચોજવાં જોઈએ. જ્યારે બીજો એવો મત છે કે, ખોળ વ્યવહારમાં બંને સમાજના ખ્યાલને અંગે ઊંચું થવું નિયમન સ્વીકારીએ, પણ લગ્નમાં સંપૂર્ણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ. લગ્ન એ કેવળ અંગત પ્રશ્ન છે, એમાં બીજા કશાનો વિચાર ન થઈ શકે, સિવાય કે જોડાનાર યુવક-યુવતીની પરસ્પર સંમતિ.

આપણે આ લુપ્તને ધરાવતી સમજી લેશું ને ગનમાં સમાધાન મેળવી લેશું તો જ બીજે ઘણી બાજતો સમજવી સહેલી પડશે. અને આપણને લગ્નના આદર્શને તપાસવાની કસોટી લાધશે. આપણા મનમાં આ વસ્તુ જ્યાં સુધી ચોખ્ખી નહિ થાય ત્યાં સુધી આપણે સમજી નહિ શકીએ કે જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણેનાં લગ્ન સારાં કે નવી પદ્ધતિ પ્રમાણેનાં ? મારો પોલાનો મત એવો છે કે, લગ્નમાં વધુ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય જળવાવું જોઈએ. પણ ગમે તેવા સ્વાતંત્ર્યમાં પણ સામાજિક જીવન જીવતા પ્રત્યેક મનુષ્યો એક મર્યાદા તો સ્વીકારવી જ જોઈએ કે જેથી સમાજમાં અવ્યવસ્થા ન ફેલાય અને સમાજજીવન જોખમમાં ન

શુકાય. આ ગર્યાદા બરાબર સમજીને એનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો એ લગ્ન આદર્શની લગભગ ગણાય.

આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં, આજની સામાજિક સ્થિતિ તો અત્યંત બેહુદી લાગે છે, જો કે એને સમાજની રક્ષા કરતા નિયમન તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે. આ સ્થિતિની ઉત્પત્તિ ગમે તેવા સંયોગોમાં થઈ હોય, પણ આજે તો અતિ બપંકર રૂપે વર્તે છે. આપણી નાની માતિઓ અને માતિઓમાં પણ પેટામાતિઓ અને તેમાં અમુક કુટુંબો વચ્ચેની જ લેવડદેવડ ! આ બધું જંગલી અને સાવ ભુદ્ધિશૂન્ય લાગે છે. મને તો કોઈ દિવસ સમજાયું જ નથી કે વાણિયાનો છોકરો શા માટે બ્રહ્મણકન્યાને ન પરણી શકે ? અને પાટીદારકન્યા શા માટે કોઈ બ્રહ્મક્ષત્રિય સાથે ન જોગાઈ શકે ? હું તો એમ પણ કહું છું કે, જેમ આંતરજાતીય તેમ આંતરપ્રાંતીય લગ્નો પણ શા માટે ન થાય ? જો કે આમાં અમુક વસ્તુઓ વિચારવા જેવી અને તપાસવા જેવી તો છે જ, પણ આજે તો વિચારશક્તિને તાળાં મારીને જ જે રીતે ચલાવવામાં આવે છે તે રીતનો તો અંત જ આવવો જોઈએ.

આપણે આજે વિચારોમાં આગળ વધ્યા છીએ અને નવા સમાજમાં જ વધુ વખત રહીએ છીએ, એટલે આખા સમાજમાં પ્રવર્તતી અનેક જંગલી અને બેહુદી પ્રથાનો આપણને પૂરો ખ્યાલ નથી આવતો. મને એમ થાય છે કે, આપણે બહે જુદા જ વાતાવરણ વચ્ચે જીવતા હોઈએ, પણ જે સમાજ આજે માત્ર રાજકીય જ નહિ નહિ પણ દુનિયામાં હોઈ

શકે એવાં બધાં જ બંધનથી જઠરાયેલા છે તેની પરિસ્થિતિથી આપણે વાકેફ રહેવું જોઈએ, કારણ કે એ બંધન આપણે જ માત્ર ફેલી દઈએ તેથી સમાજનાં બંધનો જરાયે દીલાં થતાં નથી અને આપણી પણ એક મુશ્કેલી જ્ઞાતિ બંધાર્થ જાય છે—તોફા આપણને એ દષ્ટિએ જોતાં પણ થઈ જાય છે. એટલે જેમ રાજકીય જીવનમાં આપણે પોતાના જીવનમાં ક્રાન્તિ કરી ફેલી જના જીવનમાં ચિનગારી પૂરવા મથીએ છીએ તેમ જ સમગ્ર જીવન વિષે હોવું જ જોઈએ. જેમ આપણે કોઈ દિવસ એમ નથી માની બેસતા કે દિલ્લી લડતના આપણે જ માત્ર સિપાઈ છીએ અને એક ફેલી રૂપે જુદા પડી આપણે લડવાનું છે, તેમ જ આપણી જુદી જ્ઞાતિ નથી અને આપણે આપણા પ્રત્યે એકલા જ ઉઠેલી સેવાના નથી.

આપણા સમાજની લગ્નપ્રથા ઉપર હું નજર ફેરવું છું કે એક ક્ષણભરને માટે પણ હું એના વિચાર કરું છું ત્યારે મને કમકમાટી ઊપજી આવે છે. આને જે લગ્નો થાય છે તેને લગ્ન કહી જ ન શકાય. આજ કોણ પરણે છે ? પારણામાં રમતાં હજારો બાળકો પરણે છે તે આપણે જાણીએ છીએ. એ લગ્ન કહેવાય ? મોટી ઉંમરે પરણનારાઓમાં પણ એમની ધરજા કે આકર્ષણ તો ઠીક, પણ સંમતિથી થવાના દાખલા પણ જૂજ મળી શકશે. મને ધણી વાર એમ થાય છે કે આ રીતે જોડાયેલાં સ્ત્રીપુરુષોમાંથી કોઈ પણ પોતાનાં લગ્ન ફેલે કરી નાખે અથવા લગ્નમાં બેવકાઈ જતાવે તો આપણને જરા પણ આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ. સમાજમાં આને જે અનાયાર પ્રવર્તી રહી છે તેનું મૂળ ક્યાં છે ? પ્રાણવાન

પ્રજા પેદા નથી થતી તેનું કારણ શું છે ? જૂની ઘરેડમાંથી, બહાર નીકળનાર કોઈ તેજસ્વી પુત્ર-પુત્રી નથી દેખાતાં અને માબાપનો તમામ અનિષ્ટ વારસો લેનાર, એ જ રીતે જીવનાર અને મરનાર પ્રજા થાય છે તેની પાછળ આ ૩૬-જોને લગનનું નામ પણ ન આપી શકાય તેવાં-લગન જ કારણરૂપ છે.

મને આ લગનનું મોટામાં મોટું કોઈ અનિષ્ટ પરિણામ લાગતું હોય તો એ એ લાગે છે કે, એમાં જીમિં તો હોતી જ નથી, કોઈ વિચાર કે કોઈ ભાવના તો પ્રગટી શકતાં જ નથી; સાવ ચંત્રવત્ મળવાનું, જોડાવાનું અને જીવવાનું. સમાજને હયમયાથી મૂકનારો વ્યક્તિઓ અને વિચારો આ સમાજમાં ન આવતાં હોય તો આપણે હાલતાં, ચાલતાં, સ્વાસ લેતાં, આપણી પરંપરાને જાળવતાં યંત્રો જ બની જઈએ.

લગન જેવા પ્રત્નને એટલે માણસની લાગણી, જીમિં, વિકાર જેવા આગેવાને માત્ર સામાજિક રીતે જ વિચારવામાં આવે તો વ્યક્તિજીવન વિકસી ન શકે અને અત્યંત કટુપિત બની જાય, અને અંતે તો સમાજ વ્યક્તિઓનો જ બનેલો છે એટલે આખું સમાજજીવન નિત્યનૂતન બનવાને બદલે ૩૬ બની રૂંધાઈ રહે અને ધીમે ધીમે ઠોઢાવા લાગે. આપણને બહુ થોડો વિચાર કરતાં જ સમજાઈ જાય એવું છે કે સમાજના ધુરીણો ગમે તેવા શાણા અને શુભાશયા હોય પણ એ પ્રત્યેક માનવીની લાગણીઓનાં અતિ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને મમજી જ ન શકે, એટલે કેવળ સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુથી લગનને વિચાર કરવો એટલે

માણુમમાથી હંમેશાં કાઢી લેવી અને જમતનુ મોટું કારખાનું ચલાવવા એક યંત્ર તરીકે એનો ઉપયોગ કરવો.

આ પ્રકારના લગનનું પગિજામ શું આવે ? માણુસ યત્ર તો ન જ બનાવી શકે, એટલે એની લામણીઓ બેર કરીને માર્ગ મેળવે એ બીકણુ હોય તો છાના માર્ગો મોઢે, એ બીકણુ ન હોય તો ખુફતા માર્ગો મોઢે, પણ પરિજામ તો સમાજ-જીવનો કનુવિત કવવામા જ આવે, અને આને ખુફની આખે આપણે એ બેર રહ્યા છીએ કે, અનેક જીવનમા અસતોતની આગ ધીખી રહી છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, આ વાત ખોટી છે-આ તો માત્ર સમાજના ઉપલા થરમા જ દેખાય છે, નીચલા થરમા જના કરોડો માણુસો પડા છે ત્યા તો શાંતિ-પૂર્વકનું જીવન ગુજરે છે. મારે એવા માણુસોની વચ્ચે રહેવાનું બન્યું છે અને હું કહું છું કે એ વાત સાચી નથી ત્યા અમ તોપના, વ્યભિચારના, બાગી જવાના, નસાડી જવાના, ખૂનના સેકડો કિરસાઓ બને છે આમ થવાના કારણો શા આર્થિક કારણો બાગ બજવતા હશે, સમાજમા સચિત જીવનનું વાતાવણુ એવું છે એ કારણુ પણ હશે, પણ વધુમા વધુ કારણુ લગનજીવનના અસતોપના જ હોય છે, એમ છતાં નીચલા વર્ગમા, મધ્યમ વર્ગમા અને ઉપલા વર્ગમા પણ વિશાળ જનસમૂહ શાંતિપૂર્વક જીવન ગુજારી રહ્યો હોય એમ માનૂમ પડે છે પરંતુ એનું કારણુ લગનજીવનનો સતોપ નથી, એનું કારણુ એ લોઠો લગનજીવનનું રહસ્ય સમજી ગયા છે એ પણ નથી, પરંતુ મનુષ્યસમાજનો મોટો ભાગ હમેશા ૨૬ જીવન જીવનારો હોય છે એ જ કારણુ છે. આપણા દેશના કોઈ પણ

વર્ગમાં જીતે પ્રરુષો જોડણું સ્થાન નથી જ, છતાં કદાચો
 ઓછો શાંતિપૂર્વક જીવન ગુજારે છે એનો અર્થ એવો નથી
 થતો કે એ શાંતિ સાચી છે અને કાયમ ટકનારી છે, ત્યાં
 અસંતોષ જન્મવાનો જ છે. એ જ રીતે આજનાં સુખો દેખાતાં
 લગ્નોમાં અસંતોષનો અગ્નિ નહિ પહોંચે એમ માનવાર
 શ્રમમાં રહેશે.

આપણે બીજા પત્રમાં આ પ્રશ્નને ઊંડે સુધી જોઈએ.

કરોડોનાં સમ્રજીવન

ગુપ્તા પત્રમાં આપણે કરોડો માણસોને નામે થોડોક વિચાર કર્યો, આ પત્રમાં એ વિચાર વિશેષ સ્પષ્ટતાથી કરીએ. સગન વિષેના સામાજિક સુધારા વિષે કે સ્ત્રીજીવનના ઉત્કર્ષ' વિષે જ્યારે વાત નીકળે છે ત્યારે એમ કહેનામાં આવે છે, 'આ પ્રશ્ન ઉપદ્ધા થરના મુઠ્ઠીબર માણસોને ખળભળાવી રહ્યો છે, વિશાળ આમ જનતા તો પોતાનું સામાજિક જીવન શાંતિપૂર્વક ગાળે છે. એમને નથી પરાધીનતા લાગતી કે નથી અસતોષ લાગતો.' ક્યારેક તો એટલે સુધી પણ સામળવાનું' મળે છે કે, 'આજના યુવક-યુવતીઓના તોફાનની પાછળ વ્યક્તિવિકાસનો કે કોઈ સમાજસુધારાનો પવિત્ર ખ્યાલ નથી, પણ સામાજિક ગાન્યતા-ઓને સર્ધ સમાજમાં સંયમિત જીવન જીવવું' પડે છે તેમથી છૂટવાના આ બવા પ્રપત્નો છે. યુવાનો સ્વચ્છંદ છુટે છે, પોતાની

બધી જ લાલસાઓની તૃપ્તિ ધરાવે છે, અને એ બધું ન્યાય
પ્રણાલિ એ માટે ' સુધારા પણ ધરાવે છે. '

આ આરોપોનો આપણે વિચાર કરીએ.

પ્રથમ તો એ જ બોધવાનું છે કે, જે કરોડો માણસોનાં
નામે કાલે તેમ બોલવામાં આવે છે એ કરોડો માણસો કેમ
હવે છે ? સમાજસુધારણાનો વિચાર ધડીક એક બાજુ રાખી
આપણે જોઈએ કે, એમનાં જીવનમાં બીજો કોઈ અસંતોષ
છે ? તેઓ આર્થિક રીતે પાવમાલ છે અને બેઠ્ઠી શુભાશીમાં
જીવન ગુજારે છે, એ માટે તો કોઈ સાબિતીની જરૂર
નહિ પડે. એમાંથી છૂટવા તેઓ કમ્મો છે ? છેલ્લાં સોળ વર્ષની
રાજકીય જાગૃતિને લઈ આપણે એ લોકોમાં થોડોક અસંતોષ
જોઈએ છીએ, પણ એટલી વાત તો આ ઉપરથી ફલિત થાય
છે કે એ લોકોમાં અસંતોષ ન દેખાતો હોય તો એનું કારણ
પોતાના જીવનમાં એમને સંતોષ છે એ નથી, પણ એમને
બીજું કશું સૂઝતું જ નથી એ છે. એમની પાસે ત્યાં સુધી
એવો વિચાર આવ્યો જ નહોતો કે, 'આપણે ધાન પેદા કરનાર
છીએ, આપણે શાના ભૂખ્યા રહીએ ? આપણને ભૂખે મારનાર
સામે આપણે લડવું જોઈએ' ત્યાં સુધી તો એ લોકો એમ જ
સમજતા કે, આપણા દુઃખનું કારણ બંને રાજ્ય કે જમીન-
દારનો અન્યાય હોય, પણ એ તો હોય જ; આપણાં નસીબ
એવાં. એમના કાનમાં કોઈએ મંત્ર કહ્યો: ' નસીબની
વાતમાં કંઈ સાર નથી. આ બધાએ તને બોળ્યો છે, ' અને
એ જાગી ગયો, એમ જ, જે દિવસે આ કરોડના કાનમાં એ

લક્ષ-એક સમસ્યા

અવાજ પહોંચશે કે, 'અંત્રી પુરુષ કંઈતાં જરાયે ઊતરતી નથી, અંત્રી પુરુષની 'લાવેલી' કોઈ ચીજ-વસ્તુ નથી, ધરતું દોર નથી, ભોમ ભોમરવાનું સાધન નથી, 'તે દિવસે એ જીવનમાં આગ સળગી જઈવાની છે.

એમનાં હૃદય સુધી આ અવાજ નથી પહોંચે ત્યાં સુધી શાંતિ દેખાય છે, પણ એ શાંતિમાંયે અંદર ધીમી રહેલા જ્વાલામુખીની શાખ પૂરતા હોય એવા પ્રસંગો બન્યા કરે છે. આપણે ત્યાં હજારો વધે થયાં આ વિચાર મગજનુતપણે પાડે છે કે, બાળકોનાં લગ્ન કરવાની માગાપની ફરજ છે. આ વિચાર 'ફરજ' તરીકે જ અમલમાં આવતો હોય ત્યાં સુધી તો વાંધો નથી, પણ બાળકોનાં લગ્ન એ માગાપની હકુમતની બાજી બની જાય છે ત્યારે એ વિચારનું આખું સ્વરૂપ બદલી જાય છે. જે 'કરોડો'ની આપણે વાત કરી તે કરોડોમાં આ વિચાર અત્યંત પ્રમળ રૂપમાં વસેલો છે-એટલે જ બાળલગ્નની ભયાનક રૂઢિ, કાયદાઓ છતાં, નાબૂદ નથી થતી. આવાં બાળલગ્નોનાં પરિણામરૂપ લાખો ભોડાં 'શાંતિપૂર્વક'નું જીવન ગુન્નરતાં દેખાય છે ખરાં, પણ એ તો મમે તેવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે જીવતાં જીવો, બાળકો, હરિજનો, ખેડૂતો અને મજૂરાની પેઠે જ ને ?

આ શાંતિનું એક કારણ આપણે એ જોયું કે એ લોકો-માંના મોટા ભાગને બીજી કશી ખબર નથી હોતી. બીજું કારણ એ છે કે, એ લોકો માત્ર દંપતીજીવન જ નહિ, સમગ્ર જીવન શાંતિપૂર્વક જીવવા ઇચ્છનારાં હોય છે. મમે તેવી

સુસ્કેલીઓ વચ્ચે, ચાલતા પ્રવાહની જરા પણ સામે થવા વિના પોતાનું જીવન ગોઠવી લેવા હમેશાં મથતાં હોય છે. લગ્નની સાથોસાથ વફાદારીનો જે ખ્યાલ એમનામાં પ્રગટે છે તે ખ્યાલ એમના સંસારજીવનના હોડકાને ધણાં તોફાનમાંથી બચાવી લે છે. 'સાથે જીવવાનું જાહે!' એ સત્ય પ્રબળપણે મન ઉપર ઠસી ગયા પછી પોતાની વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મૂકી, જરૂર પડ્યે એને કચડી નાખી, એ એકબીજાને અનુકૂળ થાય છે અને એમાં પણ પુરુષ કરતાં સ્ત્રી બીચારી વધુ ત્યાગ કરતી હોય છે, કારણ કે એનો પતિ એના મનમાં પરમાત્માસ્વરૂપે ગિરાજેશ હોય છે.

સામાન્ય લોકોનું આ પ્રકારનું માનસ આપણે સમજી શકીએ તો એ લોકોમાં અસંતોષની હરતી બતાવનારા જે પ્રસંગો બને છે તેના મૂળમાં કેટલી ભયંકરતા પડી હશે તેનો કંઈક અંશે આપણને ખ્યાલ આવી શકશે. એ વર્ગનો મોટો ભાગ શાંતિપ્રિય હોય છે, એમને તોફાન કે બળવો ગમતું જ નથી, જ્યારે સ્થિતિ અસહ્ય થઈ પડે છે ત્યારે જ એ સામે થાય છે અને ખરુંખોટું કરી નાખે છે.

એટલે કરોડો માણસો શાંતિમય જીવન ગુજારી રહ્યાં છે એમ માનવું અને હિંદુસ્તાન સુખી છે, સમૃદ્ધ છે, કેઈને દશી તાણુ નથી, એમ માનવું—એ બંને માન્યતા વચ્ચે બહુ તફાવત નથી. આપણાં લગ્નજીવનની દેખાતી શાંતિનું મોટું કારણ તો સ્ત્રીઓની સુલામ દસા જ છે. આપણી શાંતિમાં અર્ધી માનવતાનો પ્રાસ થઈ રહ્યો છે, એટલે આપણે શાંત દેખાતાં દળદેરા

લંકા-એક સંમંસ્યા

દંપતીજીવનથી રખે લરખાઈ જઈએ ! આપણે આગળ જોઈશું કે લગ્નજીવનમાં પરાધીનતા આવે જ છે, આવશ્યક પણ છે. પરંતુ એ તો પરસ્પરની પરાધીનતા-આજના જેવી એકપક્ષી-નહિ. પરસ્પરની પરાધીનતાનો અર્થ જ એ થયો કે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલી પરાધીનતા, અને એટલે સંયમ, સ્વતંત્રતા ઉપર કાપ મૂક્યા વિના લગ્નજીવન સુખી થઈ શકે જ નહિ, પણ એ કાપ જાને પક્ષે ન મુકાય તો એ પતિપત્ની મટી જાય અને જાલિમ તથા ગુલામ બને. આજે સમાજના મોટા ભાગની એ સ્થિતિ છે. એ પણ કહી દઉં કે જ્યાં એ સ્થિતિ નથી ત્યાં સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ બહુ બળવાન હોય છે. યુરુષ કાં તો એને પહોંચવાના પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. અને કાં તો શક્તિહીન પણ વિષયનો ગુલામ હોવાને કારણે એને સ્ત્રીની ગુલામી સ્વીકારવી પડી હોય છે. આપણે આપણાં ઘરોમાં ને પાડોશીઓનાં ઘરોમાં નવી વહુ આવે છે ત્યારે જે વાતો થાય છે તે કોઈક દિવસ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીએ તો આ વાત સમજવામાં જરાયે સમય નહિ લાગે. નવી વહુ આવતાં જ માઆપ તરફથી અને વડીલો તરફથી છોકરાને સીવી કે આડકતરી રીતે દરેક પ્રસંગે એમ-કહેવામાં આવે છે: 'જો, પહેલેથી જ કાજુ રાખજો, પહેલેથી છૂકું મૂક્યું તો પછી બાજી બગડી જવાની છે.' આવી શિખા-મળ્યુ આપનારાં પણ સમાજનાં જ અંગો-સ્રીપુરુષો જ છે એટલે સમાજનું માનસ કેવું છે તેનો આ અવલોકનથી આપણને ખ્યાલ આવી શકશે.

આ સ્થિતિમાં આજની લગ્નસંસ્થાની આખી ધમારત એનાં શુભતત્ત્વો સંગેત તોડી નાખવા માટે નવા યુગના જીવાનો

તૈયાર થયા હોય તો એમાં એનો શો દોષ ? જે ધરેડ મુજબ આલનાર ન હોય, જે કરોડો ઘેટાંઓની હારમાં બેસવા તૈયાર ન હોય, જે માનવી તરીકે વિચારશક્તિ ધરાવતો હોય, તે આજની લગ્નપ્રથાને એક ધડીભર પણ ક્યાંથી સાંખી શકે ? એને બળવો કરવાનું-તોફાન કરવાનું-દિલ ચાય જ. તાકાત ન હોય તો એ છાની રીતે ભંગ કરે, તાકાત હોય અને સંયમ ન હોય તો એ નદ્રદ્રટ ચર્ધને ભંગ કરે, અને તાકાત અને સંયમ બંને હોય તો વ્યવસ્થિત રીતે ખુલ્લો બળવો કરે. આજે આપણે આ ત્રણે પ્રકારના જીવનો જોઈએ છીએ.

આજની સ્થિતિને મિટાવવા માટે શું કરવું જોઈએ તે આપણે આગળ વિચારશું, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે સમાજના નિયમોનો છાની રીતે ભંગ કરનાર કદી એ નિયમને હઠાવી શકતો નથી. નિયમોનું પૂરું પાલન ન થવાથી નિયમની શક્તિ ઘટી જાય છે, પણ છાની રીતે ભંગ કરનારની શક્તિ એ કરતાંયે વધુ ઘટી જાય છે, એટલે નિયમ સદા બળવાન જ રહે છે. નિયમોનો છાની રીતે ભંગ કરવો એ જાણે આપણા સમાજનું એક લક્ષણ બની ગયું હોય એવું મણી વાર દેખાય છે, એથી સમાજમાં ચોરજીતિ અને વીરુતા જ ફેલાય છે. એમાં વીરુ હોઠો કોઈ દિવસ સુધોરો કરી શકે જ નહિ.

જે વિચારથી આપણે આ પત્ર શરૂ કર્યો હતો તે વિચારના ઠાંટારે જ આપણે આટલું વિચાર્યું. આપણે મુદ્દો તો એ છે કે, આજની લગ્નપ્રથામાં વ્યક્તિજીવનનો ખ્યાલ નથી અથવા અત્યંત ઓછો છે, સમાજને અને કુટુંબને લક્ષમાં

રાખીને જ મોટે ભાગે લાગે. ચોક્કસ છે. અહીં મને એક વિચાર આવે છે કે, આને લગ્નજીવનમાં આપણે ને અસં- તોષ જોઈએ છીએ તે અસંતોષ પચીસ વર્ષ પહેલાં હતો ? મારી એટલી ઉંમર નથી કે પચીસ વરસ પહેલાંનો સમાજ ને આંખે જોયો હોય, પણ ને વાંચ્યું છે ને સાંભળ્યું છે તેના ઉપરથી એમ લાગે છે કે પચીસ વર્ષ પહેલાં આટલો અસંતોષ નહોતો જ. જો નહોતો તો એનું કારણ શું ? ત્યારે માણસો અગ્નિ દતાં ? નવા વિચારો આવ્યા નહોતા ? આપણે આગળ વિચાર્યું કે આજે જોઈએ અસંતોષ દેખાતો હોય તે એનું એક કારણ અગ્નિ છે, પણ એ સાથે જ આપણે જોયું કે એવું જ્ઞાન નથી પહોંચ્યું ત્યાં પણ અસંતોષ અતિ અનિષ્ટ રૂપે ફાટી નીકળ્યો હોય એવા પ્રશ્નો જાણી રહ્યા છે, અને ધરડાંઆ કહે છે કે પચીસ વર્ષ પહેલાં આપણું નહોતું થતું; આ જે માણસો જીવ્ય કે ધરડાંએને આજની એક વાત યુક્તિ નથી એટલે આને દેખાતા જધા દોષોને એ આને પ્રવર્તતા નવા વિચારોનું પરિણામ ગણાવે છે અને પોતાના જમાનાને એક ગણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આ બાબતમાં મને એવું નથી લાગતું. ઇતિહાસની વાત જાણ્યો મૂકીને પણ હું વિચારણા જ આ પ્રશ્નને તપાસું છું તો મને લાગે છે કે, પચીસ વર્ષ પહેલાં જોઈએ અસંતોષ હશે અને સો વર્ષ પહેલાં એથીએ જોઈએ હશે, અને સંભવ છે કે જૂના કાળમાં એ અસં- તોષ અતિ સૂક્ષ્મ રૂપે જ હોય. હું આમ શા માટે વિચારું છું તે જણાવું. પ્રાચીનની પ્રશંસા કરવાનું કામ મારું નથી, તેમ આજીવનીની પ્રશંસા કરવાનું પણ નથી; અને આમાં પ્રશંસા-

જેવું કંઈ છે જ નહિ, માત્ર એ સમયની પરિસ્થિતિનું દર્શન આપણે બરાબર કરી ચકીશું તો આખી વાત સમજાઈ જશે. એટલે હું એમ કહેવા માગું છું કે, જૂના કાળમાં કે પચીસ-પચાસ વર્ષ પહેલાં અસંતોષનું પ્રમાણ એાછું હતું તેના કારણોમાં અજ્ઞાન કે નવા વિચારોનો અભાવ એ મુખ્ય નહોતાં, પણ તે દિવસની સમાજની રચના હતી.

આપણે હવેના પત્રોમાં એ જોઈએ.

વરસો પહેલાં

લગ્નથી જોડાનાર યુવક-યુવતીમાં સમાન સંસ્કાર અને સમાન આદર્શો આવશ્યક છે અને એટલી જ આવશ્યકતા એકબીજાની ટેવો અને પૂર્વજીવનની માહિતીની છે. {પરંપરાનું આકર્ષણ એ સૌથી ઉત્તમ તત્ત્વ છે, {પણ ફળરો માણસોને એ પ્રાપ્ત ન થાય એમ મને લાગે છે. એ વિશે વધુ વિચાર આપણે પછી કરીશું. પણ લગ્નજીવનની સફળતામાં સમાન સંસ્કાર અને આદર્શો તેમ જ જીવનની ટેવો અને પૂર્વજીવનની પિછાન અત્યંત જરૂરી છે આ બે તરવો હોય તો બનતાં સુધી લગ્નજીવન નિષ્ફળ ન જાય. અદો હું સમાન સંસ્કાર એટલે બધી રીતે સમાનતા એમ નથી કહેવા માગતો, સરખા જીવણી, સરખી જુદિ, સરખી વાગણી, સરખી ટેવો એમ પણ નથી કહેવા માગતો, હું તો સરખા સંસ્કાર કહેવા માગું છું,

અંનેને ગમવા ન ગમવાની વસ્તુઓ લગભગ એક જ હોય; જીવનના વ્યવહારો વિષે વિચારવાનું આવે તો લગભગ એક જ રીતે વિચારે એવું માનસિક ધડતર હોય; પ્રેમ, ઉદારતા, ધસાવાની વૃત્તિ વગેરે ગુણો લગભગ સમાન હોય-એને હું સમાન સંસ્કાર કહું છું. અને જીવન વિષેની કલ્પના-જીવનનું અંતિમ નિશાન-એક હોય એને હું સમાન આદર્શ કહું છું. આ પ્રકારની સમાનતા લગ્નમાં આવશ્યક છે. આ ઉપરાંત એક-બીજાની ટેવોની અને પૂર્વજીવનની માહિતી પણ વરસી છે એ એટલા માટે કે, નિત્યજીવનમાં એકબીજાને અનુકૂળ થી રીતે ચર્ચ સકાશે તેનો ખ્યાલ આવે. મને લાગે છે કે આટલું હોય તો લગ્ન-જીવનમાં અસંતોષનું પ્રમાણ કોઈ દિવસ હદ બદાર ન જાય. હવે આપણે વિચારવાનું એ છે કે આ તરવો પચીસ-પચાસ વર્ષ પહેલાં આજના કરતાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં હતાં ?

આપણે એટલું તો જાણીએ છીએ કે તે દિવસની અને આજની લગ્નપ્રથામાં તો ખાસ ફેર નથી પડ્યો. યાત્રિયાં બંધન પણ લગભગ સરખાં જ રહ્યાં છે. આજે તો પરણનાર યુગલ કોઈ કોઈ રચણે એકબીજાને 'ગેવાનું' ફાંસ પણ કરે છે. તે દિવસે તો એટલું પણ નહોતું. આજ કરતાંયે વધુ કડક રીતે તે દિવસે માખાપોના હાથમાં પુત્ર-પુત્રીનાં લગ્નની સત્તા હતી. આવું બધું હોવા છતાં આજનાં કરતાં તે દિવસે પેલાં તરવો વધુ જળવાતાં એમ મારું માનવું છે. સોઢામાં એ તરવો જળવવાની શુદ્ધિ હતી કે વૃત્તિ હતી એટલા માટે નહિ, એ વિષે તો આજના જેવી જ સ્થિતિ હતી-કદાચ આજની સ્થિતિ કંઈક સારી, પણ તે દિવસે રચના એવી

દત્તી કે માખાંપની પસંદગીમાં પેલાં તત્ત્વોની જાગવણી થઈ જાય. દુ' તો એટલે સુધી કદુ' છુ' કે આને આપણે જાતે જ આપણે પસંદગી કરીએ છીએ તેમાં જે જૂલો થવાનો સંભવ છે તેટલી જૂલો થવાનો સંભવ એ પસંદગીમાં નથી. દુ' એટલા માટે માની લઉં છુ' કે રોદલગ્ન છત્તનારાં પણ સમાન સંસ્કાર અને સમાન આદર્શોને જરૂરી સમજે છે અને પરસ્પરની ટેવો અને પૂર્વજીવનની માહિતી પણ આવશ્યક માને છે; તો પછી આપણે જોઈએ કે સમાજની તે દિવસની રચના કેવી હતી અને આજની કેવી છે. આપણે એ પણ જોઈએ કે એ સમાજરચના પ્રમાણેની પ્રથા આજે શા માટે ન ચાલી શકે.

ધણાં વર્ષો થયાં આપણે ત્યાં વર્ણવ્યવસ્થા હાખલ થઈ ગઈ છે દુ' ખાડું છુ' કે એ પ્રયત્નપૂર્વક હાખલ કરવામાં નહિ આવી હોય, સ્વાભાવિક રીતે એ રિયલિટી આવી હશે અને તે દિવસે શાખા માણસોએ વિચાર કરી એને વ્યવસ્થિત રાખવા માટે નિયમો ઘડી કાઢ્યા હશે. વર્ણવ્યવસ્થા એ સમાજરચનાનો આદર્શ છે કે નહિ એ ચર્ચાનું આ સ્થળ નથી આ તો જે હતું તેની વાત ચાલે છે. વ્યવસ્થિત વર્ણોને લઈ સમાજમાં ઊલ્લસપાત્ર બહુ ઝાણી થતી અને લગભગ આજે સમાજ સરખી રીતે જ જીવન ગુજારતો. તે દિવસે કુટુંબો પણ આજના પ્રમાણમાં વ્યવસ્થિત હતાં, કારણ કે મોટે ભાગે પિતાનો હુકમ જ પુત્ર કરતો અને પિતાને જ પોતાના આદર્શ જેવા નજીકો. એક એવી માન્યતા પણ પ્રબળ સ્વરૂપમાં હતી કે પુત્ર પિતાની છાયા સ્વીકારવી જ જોઈએ. તે દિવસે યંત્રો નહોતાં, દુનિયામંદે ગમે ત્યાં હોડ્યા જવાની સગવડો પણ નહોતી, જીવનની જરૂ-

રિવાતો બહુ ઓછી હતી અને તે યોગ્ય પરિશ્રમપૂર્વક મળી રહેતી. હું બહુ જૂના કાળની વાત નથી કરતો—યંત્રયુગ આગ્યા પહેલાંની જ વાત કરું છું.

હવે આપણે જોઈએ કે આજે માળાપો પસંદગી કરે છે તે કઈ રીતે કરે છે. તેઓ વર કે કન્યાને જુએ છે, આડકતરી રીતે એના વિષે જાણી શકાય એટલું જાણી લે છે; પણ મુખ્યત્વે તેઓ વર કે કન્યાનાં માળાપને જ જુએ છે, એનાં કૃષ્ણને, આખરને, એમના વડવાઓની કારકિર્દીને, એ કુટુંબમાં વસેલાં બીજાં માણસોને, અને એટલું જ નહિ, પણ એ કુટુંબનાં દીકરા-દીકરીઓ પરજુઆં હોય તેમનું સંસારજીવન કેવું વીતે છે તે પણ તપાસે છે અને એ બધી તપાસને વર કે કન્યા કરતાંયે વધુ મદત્ત આપે છે. આજે આ રિયતિ વર્તે છે તે નથી નથી. આ પ્રમાણે જ વધુ કડક રીતે પહેલાં આ રિયતિ પ્રવર્તતી. મારું એમ માનવું છે કે આમળા આજના કરતાં બમ્બે કડક રીતે પણ કંઈક વિચારપૂર્વક આ વસ્તુ થતી. એમ માલૂમ પડે છે કે ઉત્તરોત્તર વિચાર ઓછો થતો ગયો છે અને એ રીતને હઠપૂર્વક પકડી રાખવામાં આવી છે. જો વિચારશક્તિ જાગૃત રહી હોત તો આજે એ રીતમાં ફેરફાર થયા જ હોત, કારણ કે આજની રિયતિ તદ્દન પલટાઈ ગઈ છે. રિયતિમાં શેષ પછોડો આવ્યો છે તે જોવા પહેલાં પહેલી રીતની પાછળ કયા વિચારોનું—કઈ મણતરીનું બળ હવે તે આપણે જોઈ લઈએ. અને લાગે છે કે એની પાછળ ચોક્કસ વિચારો હતા જ.

પહેલો વિચાર એ લાગે છે કે, તે દિવસે વ્યક્તિનો સ્વતંત્ર-

પણ વિચાર નહોતો થતો. વ્યક્તિ એ કુટુંબનું અંગ છે એ રીતે જ-એટલું જ એને મર્યાદા અપાવું. કુટુંબમાં એક પણ માણસનો ઉમેરો કરવો કે કુટુંબે બીજા કુટુંબ સાથે સંબંધ આપવો એ એક વ્યક્તિનો પ્રશ્ન નહિ પણ આખા કુટુંબનો પ્રશ્ન હતો, એટલે પરબનાર વ્યક્તિ નહિ પણ આખા કુટુંબનો મુખી આ બધી તપાસ કરતો; કારણ કે પરબનાર વ્યક્તિ તો પોતાના ઓછા અનુભવને લઈ, ક્યારેક આકર્ષણને લઈ, ક્યારેક સ્વાર્થવશ બની, ભૂલ કરી બેસે એવો ખ્યાલ ગ્રહેતો.

બીજો વિચાર એ લાગે છે કે, કુટુંબો વ્યવસ્થિત અને સ્થિર હોવાને કારણે સામાન્ય રીતે કુટુંબમાં જે પ્રકારના ગુણ-અવગુણ હોય તે જ પુત્ર-પુત્રીમાં બિતરે અને કુટુંબમાં જે પ્રકારના આદર્શો પોષાતા હોય તે જ પુત્ર-પુત્રીનાં જીવનમાં પણ હોય એ પ્રકારની માન્યતા. કુટુંબને અને એની આજીવ-બાજીના વાતાવરણને તપાસી લઈએ તો એમાંથી જન્મ પામનાર એમાં જ બિહરનાર, એ જ રીતે જીવનાર વ્યક્તિને બહુ તપાસવાની જરૂર ન રહે અને બનતા મુખી પરીક્ષામાં ભૂલ ન થાય એ જાતનો ખ્યાલ.

મને લાગે છે કે, આ બંને વિચારો એ પરિસ્થિતિમાં સાચા હતા. ઉપરાંત, એ દિવસોમાં આજના જેવા ઉગ્ર સ્વરૂપમાં વર્ગભેદ પણ નહોતો; અને જે નજીવો ભેદ હતા તે સમાજના ખ્યાલમાં હતા અને એ તરફ બરાબર લક્ષ અપાવું. ભાગ્યે જ અધ્યતનવર્ગનો માણસ ઠીક અમીર-ઉમરાવને પોતાની કન્યા આપવા જતો. સામાન્ય રીતે પોતાના કુટુંબમાં જ, ખર્ચ

એકબીજાનો પૂરો પરિચય હોય ત્યાં જ, આ પ્રકારના વ્યવહારો થતા.

આટલા ઉપરથી સમજાયું હશે કે તે દિવસે લગ્નજીવનમાં અસંતોષનું પ્રમાણ ઓછું હતું તેનાં કારણોમાં અજ્ઞાનનો અભાવ એ મુખ્ય નથી પણ પસંદગી બનતાં સુધી સાચી થતી એ છે. અજ્ઞાન નહોતું જ અથવા એ લગ્નો આદર્શ હતાં એમ કું કહેવા નથી માગતો, કારણ કે તે દિવસની રચનામાં પણ સ્ત્રીને પોતાનો પતિ તો પ્રભુ જ હતો, અને માત્ર પતિ જ નહિ પણ કુટુંબનાં સહુ માનતા કે વહુનો ધર્મ કુટુંબની સેવા કરવાનો, કુટુંબનાં રીતરિવાજ સમજી એને અનુસરવાનો અને પોતાનાં માળાપનો ખ્યાલ ગૌણ કરી આ ઘરને જીવનનું સર્વસ્વ માનવાનો છે. જ્યાં આવા એકપક્ષી ત્યાગને રચાન હોય ત્યાં આદર્શ લગ્નનું નામ ન શોભે, પરંતુ આજની સરખામણીમાં તો એ લગ્નો સારા હતાં જ એમ કું ગોષ્ઠસમણે માનું છું, ઘણોવાર એમ થઈ જાય છે કે, સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંને સમાજનાં સરખાં જ પ્રતિષ્ઠાપાત્ર અંગો છે એ વિચારનો સમાજમાં સ્વીકાર થઈ જાય તો લગ્નનાં અર્ધો ઉપરાંત અનિષ્ટો નાશ પામે.

આપણે જોયું કે આગળનાં લગ્નોમાં અસંતોષનું પ્રમાણ ઓછું હતું તેનું મુખ્ય કારણ લગભગ સાચી એવી પસંદગી હતી. લગ્નની પ્રથા અને પસંદગીની રીત તો આજે એવી જ રહી છે, પણ આખી કુટુંબરચના અને સમાજરચના બદલાઈ ગઈ છે તે આપણે સમાજ જોતો જ નથી. જો આપણે

વડીલો વેળાસર નહિ એતે તો આનું પરિણામ છુટું જ આવવાનું છે—આવવાનું કયાં, આની જ રહ્યું છે. રાજા ને રાજા આપણે ચીકાવનારા બનાવ નથી બનેતા ? નથી વાંચતાં ? નથી સાંભળતા ? કહે આપણા વડીલોએ, અને એ જ પ્રધાને ટકાવી રહેલા સીએ, સમગ્ર સેવાની છેલ્લી પ્રડી આવી પહોંચી છે.

સમાજની રચના બદલાઈ ગઈ છે, કુટુંબો ઢિન્નભિન્ન થઈ ગયાં છે, વર્ણોત્તમનો લોપ થવા આવ્યો છે. આજે પિતે કાઠિવારાડના ગામડામાં વસતા હોય છે અને પુત્ર દરિયાપાર રહેતો હોય છે. વ્યવહારનાં સાધનો વધી જવાથી પસંદગીનું ક્ષેત્ર વિશાળ બન્યું છે. ધંધા-રાજગાર અને જીવનના બીજા વ્યવહારને અંગે બીજા વર્ગો સાથે સંબંધ બંધાયા છે. દુનિયાનો એક પલ્લુ છેડો એવો નથી રહ્યો, કે જ્યાં ન જઈ શકાય, અને ધરતીના પડ ઉપર કયાંય પલ્લુ નાનો સગ્રએ બનાવ બને તેની થોડા જ કલાકોમાં આખી દુનિયામાં જાણ ન થઈ જાય. માણસોએ વિચારવા માંડ્યું છે અને એ વિચારો સારા હોય કે નરસા હોય પલ્લુ છાપાઓ વાટે, પુસ્તકો વાટે, નાટક, સિનેમા ને રેડિયો વાટે આખી દુનિયામાં પ્રતિક્ષણે પ્રસરી રહ્યા છે. આવે વખતે આપણે જૂની જ પ્રધાને, એના એ જ સ્વરૂપમાં, સંઘરી રાખીએ તો આપણા જેવું મૂખ કાણ ? આજે પિતા ઉપરથી પુત્રની પસંદગી થાય એવું રહ્યું છે જ કયાં ? મોંચીનો દીકરો વડીલાત કરતો હોય છે અને વાણિયા-ખાદાણુનો દીકરો સિપાઈગીરી કરતો હોય છે એ આપણે કયાં નથી જાણતા ? દૂર શા માટે, હું મારો પોતાનો જ વિચાર કરું છું તો હું

૨૫૪ જોઈ શકું છું કે મારા પિતા ને એમના પિતા વચ્ચે ને અંતર હતું તે કરતાં તો હજારગણું અંતર અમારા બે વચ્ચે આજે છે-અરે, અમે ઊલટી જ દિશામાં વેગબર દૂર કરી રહ્યા છીએ.

સમાજનો મોટો ભાગ હમેશાં વિચારોમાં આગસુ રહ્યો છે. જૂની પ્રથાને ટકાવવા એ તનતોડ મહેનત કરશે, એ માટે જેટલી મુશ્કેલીઓ આવી પડશે તે સહન કરશે, કુટુંબજીવનમાં એર ફેલાઈ જશે તો પણ સાંખી શકશે; પણ વિચારની ને માંદ બંધાઈ ગઈ છે તે તો નહિ જ કાપે. આ વિચારહીન નિયમનો જાણે પ્રત્યાઘાત થતો હોય તેમ આજે નવા વિચારોનાં મોજાં ઊછળવા લાગ્યાં છે. જૂનું બધું બાળી નાખવા માટે ફેટલાય જીવાનો તત્પર થયા છે તે આપણે જાણીએ છીએ. જે નિયમન સમાજજીવનની રક્ષા માટે આવશ્યક અને વિવેકપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવ્યું હોય, વ્યક્તિવિકાસને બળ આપનારું હોય, તે પણ કાગળી દીધાના દાખલાઓ બનતા જ જાય છે. મને એમ થાય છે કે આજે આપણે મંકાલિકાગ્રામી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. આપણે નહિ ચેતીએ તો જૂની લગ્નપ્રથાનાં શુભ-તત્ત્વોનો પંજુ નાશ થવાનો છે અને એ સાથે જ આપણી કુટુંબસંસ્થાનું પણ આવી બનવાનું છે.

આ પરિસ્થિતિમાં આપણે સમજી જીવાનો શું કરીશું ?

ફરજિયાત કુંવારાપણું

જૂની લગ્નપ્રથાના દોષો આપણે ટૂંકમાં જોયા, પણ એ તો એના તાર્ત્વિક દોષો છે, એના વ્યવહારિક દોષોનો તો કેઈ પાર નથી લગ્નમાં શાંતિ-જોળનાં બંધનો, ઊંચા-ઢલકાં કુંડું-જોનાં બંધનો, વરવિક્રય, કન્યાવિક્રય, સાટાં વગેરે એક એક દોષનું પૃથક્કરણ કરીએ તો દરેક માટે પુસ્તક લખવું પડે, પણ એ બધા દોષોને ટપી જાય એવા બે દોષ મને લાગ્યા છે. એક તો ફરજિયાત વિધવ્યઃ એ સ્ત્રીઓ માટે અને બીજું ફરજિયાત કુંવારાપણું: એ પુરુષોને માટે. આ બેમાં કયો વર્ગ વધુ કડુણપાત્ર છે તે કહેવું કઠણ છે. દેખીતી રીતે તો વિધવાઓ જ દુઃખ, અપમાન, તિરસ્કાર વગેરે સહન કરી રહી છે અને અપંગિણીત પુરુષોમાંથી તો કેટલાક ‘નાગા’ થઈને પણ સમાજ-માં ફર્ક કરે છે; પણ મને લાગે છે કે એ નદંદ દેખાતા

માણસો પણ દવાપાત્ર જ છે. એની નફરતાઈના દોષમાંથી સમાજ છટકી શકે એમ નથી. વિધવાના મન ઉપર તો રિવાજનું એટલું પ્રાબલ્ય હોય છે કે એ મનને રાત-દિવસ માર્યા કરે છે, પણ પેતો પુરુષ તો રાત-દિવસ એને ઝંખતો જ જીવનની પગો પસાર કરે છે.

આ કરનિયાત કુંવારાપણા તરફ આપણા સમાજમાં બહુ ઓછાનું ધ્યાન મળ્યું છે. આપણી આજુબાજુ જ આપણે આંખ ફેરવીએ તો આપણા કે આપણા પાડોશીના કુટુંબમાંથી આવ્યા પુરુષો મળી આવે એવડી મોટી એની સંખ્યા છે. વધુ ખાતરી કરવી હોય તો કોઈ સમાજસેવકને પૂછજો. મને સમાજ-સેવાના ત્રણ-ચાર પ્રસંગો સાંપડ્યા છે તે ઉપરથી હું કહી શકું છું કે એવાઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. કોઈ વિધવા, ત્યકતા કે દોષિત કુમારિકા માટે યોગ્ય પતિની માગણી કરવામાં આવે છે ત્યારે સેંકડોની સંખ્યામાં અરજીઓ આવી પડે છે એ દરેક સમાજસુધારકનો અનુભવ હશે. અને એ અરજી તમે જુઓ તો તમારે હસવું કે રડવું તે તમે નક્કી જ ન કરી શકો. એ અરજીમાં પોતે કેમ અપરિણીત રહી ગયો છે તેના કારણો આર્યા હોય, પોતાની લાયકાત આપી હોય, પોતે પરણીને એના સાથી સાથે કેમ વર્તીએ એનું જ્ઞાન પણ આપ્યું હોય. સાચે જ આપણું હૃદય રડી બેઠે એવું એ વર્ણન હોય છે. આ કાગળો વાંચીને માણસોને હસતા પણ મેં જોયા છે, પણ એમ તો આપણે શાના ઉપર નથી હસતા ? બિખારીના ચેનચાળા ઉપર નથી હસતા ? અપંગની અપંગતા ઉપર નથી હસતા ? ગાંડા માણસના તોફાન ઉપર નથી હસતા ? પેટને ખાતર નાચ કરતી

સંમ-એક સમસ્યા

ને શરીર વેચતી વેચ્યા ઉપર નથી દસતા ? આપણે દસીએ તો સ્ત્રીએ, કારણ કે આપણે કે આપણું સ્વજન એ રિયલિટીમાં નથી; અને આપણને નાનપણથી એવી તાલીમ મળી હોય છે કે આપણા માટે અને આપણાં સ્વજનો માટે આપણા હૃદયમાં સદૈવ પ્રેમ ઊભરાનો રહે અને ળીગતઓ માટે નિર્દયમાં નિર્દય થતાં પણ આપણે આંચકા ન ખાઈએ.

વિધવાના પ્રશ્નને આપણે પછી વિચારીએ. આ ફરજિયાત કુંવારાપણું શી રીતે ટાળી શકાય ? લગ્ન એ કંઈ એવી ખાખત નથી કે એ માટે કાયદો કરીને એવો હુકમ બહાર પાડીએ કે કોઈ યુવક કે યુવતી આટલી ઉંમર પછી કુંવારા રહી શકશે જ નહિ. પણ સમાજની આજની રચનામાં ફેરફાર કરવા માટે કાયદાની મદદની જરૂર પડે તેટલી જરૂર લેવી જોઈએ. ફરજિયાત કુંવારાપણાના મૂળમાં શું છે ? જાને લઈને એમ બને છે ? કોઈ કહેશે કે જાતિમાં કન્યાઓ ઓછી હોય છે તે જાતિમાં એમ બને છે, તો હું કહીશ કે એ વાત ખોટી છે, કારણ કે જે જાતિઓમાં ઘણી કન્યાઓ છે અને જેનાં માખાપ રાતદિવસ જેને પરણાવવા માટે ચિંતાગુર હોય છે તે જાતિમાં પણ આવા સેંકડો પુરુષો મળી આવે છે-કારણ કે આપણા સમાજમાં પ્રતિષ્ઠાનાં જે ધોરણો બંધાયેલાં છે તે ધોરણ પ્રમાણે જ મોટા બાગના માણસો ચાલે છે અને એમ ચાલે છે માટે જ તો એ ધોરણો ટકી રહ્યાં છે. સૌથી વધુ પ્રતિષ્ઠા પૈસાને વરી છે અને ત્યારપછીની પ્રતિષ્ઠા શિક્ષણને વરી છે; એટલે. પોતાની અમે તેવી કન્યા માટે માખાપ પૈસાદાર અને અથવા શિક્ષિત છોકરો જ શોધે છે, અને કન્યાની પસંદગીમાં

પૈસાદારનું ધ્યાન ઓછું રખાય છે પણ વધુ મહત્ત્વ રૂપ અને શિક્ષણને મળે છે. આમા બિચારા ઓછું લાભેના અને પૈસા વિનાના રવડી પડે છે. કન્યા કુરુપ, અશિક્ષિત અને ગરીબ ત્રથી હોતી એમ નહિ, પણ આ કમમાગી સમાજમા એક એવો વર્ગ પેદા થઈ ગયો છે જે આ બામતની કુશળતા ધરાવે છે. દરેક ગામમા એ અવ્યવસ્થિત વર્ગના માણસો મળી આવશે કે જે અનેક ધરોના આવા વ્યવહારોનો હિઠેલ વાતી આપે આ માણસો કન્યાને ગમે તેમ કરીને પણ પરણાવી દે છે. આપણા સમાજમા એ સંસ્કારો તો અત્યંત દૃઢ છે કે કન્યા કુવારી રહી શકે જ નહિ, એટલે એના વિષે માબાપો નાનપણથી જ ચિંતા-ગુર રહે છે અને મોઢો મળતા જ એ ચિંતા દૂર કરે છે. ત્યારે છોકરા માટે એ રિચ્છિત નથી. એના માબાપો એની ચિંતા કરે છે પણ છોકરીના પ્રમાણમા કંઈ જ નહિ; અને એને વધનો પણ બાધ નથી, એ ગમે ત્યારે પરણી લેશે એમ લાગે છે અને વખત જતા એની હિમર એટલી મોટી થઈ જાય છે કે એને પરણવાની આશા જ નથી રહેતી.

સમાજના આ કરુણ પાત્રની આખો સમાજ મદકરી કરે છે. એ પુરુષ છે એટલે એને બહારની જિંદગી ગાળનાની હોય છે, એ દુનિયાને અરે દુનિયાના રંગરંગોને વધુ જોઈ શકે છે. જેમ જેમ એ લગ્નમા નિષ્ફળ જતો જાય છે તેમ તેમ એની તમામ વાસનાઓ ને આકાંક્ષાઓ એ એક જ ધ્વજામા કેન્દ્રિત થઈ જાય છે હાનરો લગ્નજીવન નિષ્ફળ હોય છે ને એમા સદૈવ આગતા જડકા બળતા હોય છે તે જુએ છે, પણ માતો નથી. લગ્નમા જવાબદારી અને બધનનો ડાઈ પાર નથી એમ

એ જાણે છે, પણ એ તરફ ધ્યાન આપતો નથી અને લગ્ન-
વિના જીવનમાં કશું જ નથી એમ એને લાગ્યા કરે છે. એને
માત્ર વિષયવાસનાની અદ્ભુત વૃત્તિ સામે જ ઝઘડવાનું નથી
રહેલું, પણ એ સાથે લગ્નજીવનનાં અનેક નાનાં મોટાં-
સુખો કદપી, એમાં રાત્રી, એ મૃગજળ માટે ફાંફાં મારવાનું
પણ હોય છે.

આ સ્થિતિનું પરિણામ શું આવે ? મને લાગે છે કે આ
સવાલનો જવાબ સાવ સહેલો છે. આપણને ખતર નથી પડતી
પણ આ સવાલ અને એનો જવાબ સમાજના માટે બારે
આશ્વર્ય છે.

આનો ઠાઈ ઉપાય ? એમ સર્વ રામનો ઉપાય કેળવણી
છે તેમ આનો ઉપાય સમાજમાં સાચા વિચારોની કેળવણીમાં
તો છે જ, પણ એ ઉપરાત કરી શકાય એવો ઉપાય તો મને
જ્ઞાતિ-ગોળનાં બંધનો કાપી નાખવાનો અને લગ્ન ઇચ્છતી
વિધવાઓને છૂટ આપવાનો લાગે છે. એ કામ ધણું કઠણ
છે તે હું જાણું છું, પણ એમ કયો વિના ત્રિકાલ
આવશે જ નહિ. જો એમ બનશે તો ક્ષેત્ર ધણું વિશાળ
થશે અને એ ક્ષેત્રમાં યોગ્ય પાત્ર મળી રહેશે જ્ઞાતિ-
ગોળનાં બંધનો દૂર થાય અને વિધવાઓ સ્વતંત્રતાપૂર્વક
પરણી શકે એ સ્થિતિ સમાજમાં આવશે ત્યારે છોકરા-
છોકરી વિશેની આજની માન્યતામાં અને પ્રતિષ્ઠાનાં ધોરણોમાં
પણ મોટો ફેરફાર થઈ ગયો હશે. ફરજિયાત કુવારાપણાનું
એક મોડું કારણ તો એ છે કે છોકરીને ગમે તેમ કરીને પણ

પરજીવી દેવામાં આવે છે અને છોકરીના પ્રમાણમાં છોકરા વિષે બેદરકાર રહેવાય છે એટલે છોકરાની હંમર મોટી થતાં એને કન્યા મળી શકતી જ નથી. મોટી વયની વિધવા મેળવવાનો એને અવકાશ નથી અને જ્ઞાતિનું બંધન હોવાથી એ ખીજી તરફ નજર કરી શકતો નથી.

એટલે આપણે બે પ્રશ્નો ખાસ કરીને વિચારવાના રહે છે—એક તો વિધવાનો પ્રશ્ન અને બીજો જ્ઞાતિનો પ્રશ્ન.

હું તો બપોટાખંધ એ કહી દેવા તૈયાર છું કે, બે જ્ઞાતિ-એનો નાશ આ ક્ષણે શક્ય હોય તો એક ક્ષણનો પણ વિજય કરવો એમા સમાજ પ્રત્યે શુનો રહ્યો છે. આજે જે સ્વરૂપે જ્ઞાતિઓ છૂલી રહી છે તે સ્વરૂપમાં એક જ શુભ તરવ છે અને તે સંમંઠનનું, એ તરવ આપણે અનેક રીતે જાળવી રાખીએ એમ છીએ, પણ બીજાં જે અશુભ તરવો મૂળથી ટોચ સુધી પ્રમરી ગયાં છે તે જ્ઞાતિઓના નાશ વિના નીકળી શકે એમ નથી. જ્ઞાતિઓનું સૌથી ખરાબમાં ખરાબ પરિણામ અભિમાન, જીય-નીચનો બેઠ છે. નાનપણથી જ જાળકના મગજમાં એ ઝેર રેડાય છે કે પોતે અમુક્યા જાય છે અને અમુકથી નીચો છે. આ એક અનિષ્ટ જ એના નાશ માટેના કારણરૂપે પૂરવું છે. એ હપરાંત જ્ઞાતિને લઈને કૈંકુચિતતા પેદા થઈ છે, એને લઈને ઠાઠ પણ માનવી પ્રત્યે આદર કે પ્રેમ રાખવાની વૃત્તિ નીકળી મઈ છે. વાણિયો દુઃખી વાણિયાને મદદ કરશે પણ દુઃખી વેદાણાને નદિ કરે. આજણુ પોતાના દાનનો ઉપયોગ આજણુ માટે કરશે પણ

તમ-એક સમરથા

પાટીદાર માટે નહિ કરે. આમ દરેક કામ' પોતાનો સ્વાર્થ જ સાધવાની વૃત્તિ રાખીને બેઠી છે, અને આવી કામોનાં પણ જૂમખાં બંધાઈ ગયાં છે અને એને લઈ જાય અને નીચના બે ગોટા વર્ગો પડી ગયા છે. જેમકે વાણિયા-ધાનજી એ જાય વર્ણ મજાપ અને ઠાણી-વાધરી દલકા મજાપ. દરેકજના બ્યવ-દારમાં પણ એમ બોલાય છે: 'આ તે વાણિયા-ધાનજીનો અવતાર છે કે ઠાણી-વાધરીનો !' આ જાતિ-મરથાએ એક બીજું અનિષ્ટ પણ પેદા કર્યું છે અને તે અનિષ્ટ એ છે કે, મજૂરીનું, મહેનતનું, સહાઈનું, કારીગરીનું વગેરે કામ તો વાણિયા-ધાનજી સિવાયના વર્ગે જ કરવાનું. એ વર્ગ દલકો મજાપ અને એનાં કમોં પણ દલકાં જ મજાપ. આ રીતે સમાજને માટે જે સૌથી વધુ જરૂરી કર્તવ્યો છે તે હનકાં મનાયા છે અને એથી જે વર્ગને એ કરવાં પડે છે તે વર્ગ એને સારામાં સારી રીતે કરતો જ નથી, કારણ કે એ કામની પ્રતિષ્ઠા તો હોતી જ નથી, અને એ કામ હલકું છે માટે એને મજૂરી પણ નજીવી જ મળતી હોય છે-પરિણામે આખો સમાજ કર્તવ્યશૂન્ય બન્યો છે.

નવા વિચારો ધરાવનારાઓમાંથી બાગ્યે જ ઠાઈ જાતિ-ઓની તરફથી કમ્પું કરો. જૂના માણસો એને ટકાવવા માટે મથરાના, કારણ કે એ હોઠો શુદ્ધિથી વિચારવાની ના જ પાડે છે. વાણિયા-ધાનજી જ ના પાડતા હોય તો તો આપણે એમ કહીએ કે એમને એમની પ્રતિષ્ઠા ટકાવવી છે, પણ જ્યાં ઠાણી-વાધરી ને ઢેઝ-બંગી પણ ના પાડે ત્યારે શું ધારણ ? જડતા મિવાય બીજું કારણ આપી શકાય ?

આપણે જ્ઞાતિસંસ્થા વિષે થોડો વિચાર કરી લીધો. જ્ઞાતિઓ લગ્ન અંગેના વિચારોમાં એટલું અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે કે એ વિચારો વિના આપણે આગળ વધી શકીએ એમ જ નહોતા. ફરજિયાત કુંવારાપણું, આ જ્ઞાતિઓનાં બંધન દૂર થવાથી અને વિધવાઓને લગ્નની છૂટ મળવાથી, નાશ ન પામે તો અપનાદશ્ય તો બની જ ન્નય.

વરવિક્રય, કન્યાવિક્રય અને સાટા એ આપણા સમાજના મોટા રોગો છે. મને લાગે છે કે જો જ્ઞાતિસંસ્થાઓ તૂટે તો આ રોગો દૂર કરવામાં પણ ઘણી મદદ મળે. અતે અનિષ્ટ—માત્ર અજ્ઞાન અને સ્વાર્થ ઉપર જ નભેલું હોય છે, સમાજમાં લગ્નને સાચા સ્વરૂપે સમજનારો વર્ગ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ એ અનિષ્ટોની શક્તિ ઓછી તો થતી જ ન્નય છે, પણ દુઃખની વાત એ છે કે આપણા સમાજમાં સમજણનું પ્રમાણ હજી ઠીક છે, પરંતુ એ સમજણને આચારમાં ઉતારવા માટે જે શક્તિ જોઈએ તે નથી. સદ્સાગ્યે ‘બીજા’ અનિષ્ટોમાં એની તરફેણ કરનારો એક વર્ગ છે તેમ આમાં નથી. કન્યાવિક્રય કે વરવિક્રયમાં ઘોષ લાભ રહ્યો છે અથવા એ તો સારું છે એવું ‘ઘોષ’ કહેવું સાંભળ્યું નથી.

હવે આપણે વૈધવ્યના પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ.

વિધવાનો મશ્ન

અમારી દેશી કાણુ જાણે કેટલા પ્રશ્નો ઉદ્ભવાના છે ! આંકડાયાઓ કહે છે કે, આ દેશમાં લગભગ અઢી કરોડ વિધવાઓ છે. એનો અર્થ એ થયો કે દર સાત ઓમાં એક વિધવા હોય છે. ૫૬૨ વરસ કરતાં નાની હંમરની વિધવાઓનો આંકડો પણ સાડા ત્રણ લાખ નેટલો છે. આ સિથિતિ કેટલી ઠરુણ અને કેટલી શરમજનક છે ! આપણા કપાળ ઉપર અસ્પૃશ્યતાના નેપું ન આ બીજું કશુંક ચોંટલું છે. આ વિધવાઓને પરણવાની છૂટ આપવાની જ્યારે જ્યારે વાત આવે છે ત્યારે ત્યારે આપણા વડીલોના દુઃખ અને રોષનો પાર નથી રહેતો. એમને યાવ છે કે આવું ચતાં પવિત્રતા નાશ પામશે, ધર્મનું અધઃપતન થશે, પૃથ્વી ઉપરથી પુણ્ય ઊડી જશે. આપણે નવા લોકો એ કરતાં સાવ જુદું ન વિચારીએ છીએ. આપણને યાવ છે કે આજે જે પ્રકારે વૈધવ્ય પાળવામાં આવે છે તે પ્રકારમાં દિસા,

અગાન અને પાપ બંને છે. પવિત્રતાની કે ધર્મની વાત કરનાર એક હાથ પછી આ પાપને સંધરી શકે નહિ. આ બંને વિચારો વચ્ચે સમાધાનની કોઈ આશા નથી. આપણે સમાધાન કરવું પણ નથી કારણ કે માનવજાતના કોઈ પણ ભાગને સ્વતંત્રતાનું જ્ઞાન કરવાનો આપણને અધિકાર નથી. વિધવાઓને છૂટ આપનાર આપણે કોણ ? આપણે તો આજે જાલિમ ગઈને બેઠા છીએ એટલે આપણે આપણું કર્તવ્ય સમજી એ જાલિમપણું છોડી દઈએ તો ધણું ચયું, બાકીનું બધું આપોઆપ ઘઈ રહેશે. વિધવાઓ શા માટે ન પરણી શકે એનું પ્રબળ કારણ જાજ સુધીમાં કોઈ આપી શક્યું નથી. એક લલી દલીલ એમ કરવામાં આવે છે કે, ‘સંયમ એ ધર્મનું સારતત્ત્વ છે અને વૈધવ્યમાં સંયમ રહ્યો છે એટલે વૈધવ્ય એ દિદુધર્મની શોભા છે.’ આ દલીલ મુખ્યત્વે તો પુરુષ જ કરે છે—જેને ધર્મની દૃષ્ટિએ, કાયદાની દૃષ્ટિએ, લોકાચારની દૃષ્ટિએ બધું જ કરવાની છૂટ છે. જેમ કોઈ લખપતિ બૂખ્યાને ટળવળતો જોઈ મરીબાઈનું માહાત્મ્ય વર્ણવે તેમ આપણા પુરુષો વૈધવ્યનું માહાત્મ્ય વર્ણવે છે. આ શકિત પ્રાપ્ત્ય એટલું બધું છે કે પુરુષો તો ઠીક, સ્ત્રીઓ અને વિધવાઓ સુદ્ધા, વિધવાવિવાહનો વિરોધ કરે છે, પણ એ તો જેમ હરિજનો અસ્પૃશ્યતાનિવારણની દિશ્યાલનો વિરોધ કરે છે તેમ જ.

આ પ્રશ્નનો હોય શી રીતે આવે ? મને ધાય છે કે કોઈ પણ સુધારક દુરત જ બોલી જાશે કે વિધવાવિવાહથી. મને એ જવાબ ખોટો નથી લાગતો. એમ પણ લાગે છે કે આખા પ્રશ્નનો સાચો અને કાપખી હોય એમાં જ છે. પરંતુ આપણે

ત્યારે રોગના નિવારણનો વિચાર કરતા હોઈએ ત્યારે રોગના કારણે પણ જાણનાં જોઈએ અને તે પણ દૂર કરવાં જોઈએ. વિધવાઓની આવડી મોટી સંખ્યાનું મોટામાં મોટું કારણ બાળલગ્ન અને વૃદ્ધબાળલગ્ન છે. 'વૃદ્ધ'બાળલગ્ન આપણા યુદ્ધાઓ પૈસાના જોરે પંદર-સત્તર વર્ષની કુમારિકાઓને પરણી જાય છે તેને કહ્યું છું. આ બંને રિવાજો બર્ષદર છે. તેનો અંત આવે તો આ પ્રશ્નની વ્યવહારિક બાજુનો અધી અંત આવી જ જાય. મેં 'વ્યવહારિક બાજુ' શબ્દ વિચારપૂર્વક વાપર્યો છે કારણ કે આ પ્રશ્નની તાર્કિક બાજુ પણ છે. એ સી અને પુરુષની સમાનતાની અને માનવીના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વની-એ આપણે પછી વિચારીએ. આ બાળલગ્ન અને વૃદ્ધબાળલગ્ન અટકી જાય તો પ્રતિદિન વિધવાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે તે ન વધે. અને આ સાથે જ પરણ્યા પછી જેણે સંસારજીવન શરૂ ન કર્યું હોય તે પરણેલી જ ન ગણાવી. જોઈએ. જો આટલું થાય તો પણ આ પ્રશ્ન ઘણો સહેલો બની જાય. પરંતુ દુઃખની વાત તો એ છે કે, જૂની પ્રથાને સાચવી બેઠેલા આપણા વડીલો આટલું કરવાને પણ તૈયાર નથી થતા. એમણે તો પોતાના રિવાજોને મડાગાંઠ પાળીને પકડી રાખ્યા છે. અને થાય છે કે એ રિવાજોનો નાશ કરવા માટે આપણે જે અગ્નિનો ઉપયોગ કરશું તે આપણા વડીલોને દગાડશે, પણ આપણે કંઈ છાતી કરીને એ સહન કરી લેવું પડશે.

આપણા સમાજજીવનને કલંકરૂપ આપા રિવાજોનાં મૂળ, ક્યાં પડ્યાં છે તે જોવાનો હું મયત્ન કરું છું. ત્યારે મને ફરી ફરીને એમ લાગે છે કે, પુરુષ સ્ત્રીને પોતાની માલિકીની વરણ.

માતી દશે એટલે જ આ બધાં અનિષ્ટો જન્મ્યાં દશે. જો એમ ન હોત તો પુત્રો! પણ વૈધવ્ય પાળતા હોત. પુરુષ તો માયાનો મહિષ ગણાયો, જીવનનું સારસર્વસ્વ મનાયો. આ લોકનો અને પરલોકનો ઈશ્વર મનાયો-એટલે એના ગયા પછી એના ચિંતનમાં જ સ્ત્રીએ બિંદગી વિતાડવી જોઈએ એવો ધર્મ પેદા થયો. સ્ત્રી પુત્રવતી સદચારિણી ખરી, પણ પુરુષના પડછાયા જેવી ને દાસી જેવી. આપણા સમાજમાં આ એક જ વિચારનો સ્વોકાર થઈ જાય કે સ્ત્રી અને પુરુષ સમાન છે તો વૈધવ્યનાં ને એવાં અનેક કલંકો ક્ષણવાર દૂર થઈ જાય. પણ એ કયે દિવસે સ્વીકારાય ! દુનિયામાં કશું જ એમ ને એમ નથી થતું. આ માટે પણ તપ કરવું પડશે ને બલિદાનો આપવાં જ પડશે, પરંતુ સમાનતાની આ લડત બધી બાળુએથી લડવાની રહેશે. મને લાગે છે કે એમાં સીધી અગત્યનો મોરચો લગ્નનો છે. જો એમાં સ્ત્રી પોતાનું વ્યક્તિત્વ રચાવી શકે તો બાકીનું બધું એમ ને એમ આવી જવાનું છે.

મને અત્યારે થઈ આવે છે કે, હું આ પત્રમાં લડત વિષે જ તને થોડુંક લખી નાખું, પણ વળી એમ થાય છે કે એમ કરવાથી આપણી વિચારધારા તૂટી પડશે. અત્યારે આપણે જે પ્રશ્ન વિચારીએ છીએ તે આપણા સમાજની અઢી કરોડ વિધવાઓનો છે. આ વિધવાઓ સમાજથી છુટી નથી રહેતી, કુટુંબોમાં જ રહે છે, એટલે આ પ્રશ્ન લગભગ દરેક કુટુંબનો-એટલે દેશના કોરોડો માણસોનો-છે. આપણે દેશ અત્યારે દરેક બાજુમાં કટોકટીની સ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. આપણી રાજકીય પરાધીનતાનો પ્રશ્ન એટલો ઉમ-

છે કે ધણીવાર સમાજના જીનરમાં સગળી રહેલા આવા પ્રશ્નો તરફ આપણું લક્ષ જ નથી જણું. પરંતુ આપણે સ્વતંત્રતા માટે મર્યાદા છોડીએ તે સ્વતંત્રતા આપ્યા - દેશ માટેની છે, જેમાં આ અડી કરોડ કમજાગી જીવોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ વિધવાઓ ઉપર અત્યાચાર કરવામાં આપણે મથ્યા નથી રાખી. એ આર્થિક રીતે પરાધીન છે, એ સામાજિક રીતે અપશુદ્ધનિયાળ છે, એ ધાર્મિક રીતે અનેક રૂઢિઓને સાચવનારું સંપ્રદાય છે, એ દરેક રીતે પતિત છે. એમનો પ્રશ્ન એ આપણી ઓગળતો સૌથી મોટો પ્રશ્ન છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આ પ્રશ્નના ઉકેલમાં આપણી જડતા જ માત્ર આપણને આડે આવે છે. એ જડતા શી રીતે બેગી સકાય ?

પૂ. ગાંધીજી વિધવાને ' ત્યાગજૂર્તિ ' કહે છે એ સાચું છે. વિધવાના ત્યાગને કોઈ સીમા નથી, પરંતુ આ અડી કરોડની સંખ્યામાં એવી ત્યાગની પ્રતિમા કેટલી દશે-જેણે સાચેસાચ પોતાનાં જીવનમાં સંયમને સ્થાન આપી જગતનાં સુખોને તિલાંજલિ આપી હોય ? હું જાણું છું કે આપણાં કુટુંબોમાં એવી અનેક કુર્ણન વિધવાઓ છે કે જે કોઈ દિવસ લગ્નનો વિચાર પણ નથી કરતી, પરંતુ એ રિયલિ સ્વામાયિક છે ? વિચારપૂર્વકની છે ? કે સંસ્કારોની-રૂઢિની-પ્રત્યજ્ઞતા કામ કરે છે ? પૂ. ગાંધીજી તો કહે છે કે, ' ફરીથી પરણવાનો જેટલો અધિકાર વિધુરને છે તેટલો જ વિધવાને છે. ' જો આ વિચાર સમાજ સ્વીકારે તો કેટલી વિધવાઓ સ્વેચ્છાએ સંયમ પાળે તે એક સવાલ છે. હું સમજું છું કે તોપણ એવી વિધવાઓ સંકેટોની સંખ્યામાં નીકળે કે જે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા સરખી

ન કરે, પણ ત્યારે જ એ ખરેખર 'ત્યાગમૂર્તિ' અને અને હિંદુધર્મની શોભારૂપ અને અત્યારે તો બધી જ વિધવાઓ બંધનથી જટકાયેલી છે અને એ ઇચ્છતી હોય કે ન ઇચ્છતી હોય, પણ એ સંયમ પાળવાને બંધાયેલી છે.

વિધવાવિવાહનો વિરોધ થતો સાંભળું છું ત્યારે મને થાય છે કે આ માણસો જીવિતી કંઈ વિચારતા જ નહિ હોય અને પોતે સાચવી રાખેલા અનિષ્ટ રિવાજનાં બધાનક પરિણામો રોજ ને રોજ દેખાયા કરે છે તે તરફ નગર સરખી પણ નહિ કરતા હોય ! સંયમ અને ત્યાગની વાતો બહુ સારી છે, પણ એ એકપક્ષી હવે ક્યાં સુધી ? આ પ્રશ્ન કંઈ એવો નથી કે જે સમજવા માટે બહુ જીવિત વાપરવી પડે કે બહુ અભ્યાસ કરવો પડે. દરેક ઓ અને પુરુષ પોતાના જીવન ઉપરથી જ સમજી શકે એમ છે કે સંયમ કેટલો દુષ્કર છે. માણસને એટલું પણ નહિ થવું હોય કે વિધવા એ કંઈ લાગણીહીન માદીનો પીડો કે લાકડાનું પૂતળું નથી પણ પોતાના જેવું જ અનેક ઇચ્છાઓથી બનેલું સજીવ માનવી છે ?

હું ત્યાગની અને સંયમની પ્રશંસા કરી શકું છું. એ બંને જોઈ છું ત્યાં મારું માથું નમી પડે છે. પરંતુ વેધવ્યની પ્રશંસા પડીબરને માટે પણ હું કરી શકતો નથી. સંયમી અને ધાર્મિક જીવન ગુમારતી ઠાઈ તપસ્વિની જેવી વિધવાને હું જોઈ છું તોપણ મને પહેલી ક્ષણે તો દયા જ પેદા થાય છે, પછી એનું તપસ્વેન મારી આંખને નમાવે છે. મારા મગજ-માંથી હું આ વિચાર કાઢી શકતો જ નથી કે આ તપમૂર્તિ અંતરની શક્તિઓની ગ્રેરણથી નથી ધડાઈ, પણ અમે એની

પાસેથી જીવનમાં રસ પૂરવાનું બધું ઝૂંટી લીધું છે એટલે એણે સાચારીએ આ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે. ફક્ત એની સ્થિતિને વખાણી શકું છું, પુખ્તતા પણ આરોપી શકું છું, પરંતુ એ સ્થિતિના નિર્માતાને પિછાર સિવાય બીજું કશું આપી શકતો નથી, કારણ કે મને એ વસ્તુનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન છે કે આ નિર્દોષ સ્ત્રીને અને અન્યાય થઈ અમારી દુનિયામાંથી દૂર કરી છે, અને એટલે એ પોતાની નવી દુનિયા-કોઈ શુભ સંસ્કારને પરિણમે ત્યામ અને સંવનની દુનિયા-માં આવી પહોંચી છે.

પોતાના મૃત પતિનું અહોનિશ ધ્યાન ધરનારી વિધવા આદરને પાત્ર છે કે ઠગુણને પાત્ર છે એ સવાલ મારા મનમાં ફરી ફરીને જોડે છે. લગ્નજીવનને ટકાવનારી વસ્તુ પ્રેમયુક્ત વશાવારી છે. એ વશાવારીની છેલ્લામાં છેલ્લી સ્થિતિ, અથવા કહો કે કસોટી, મૃત્યુ પછી માલૂમ પડે છે. મૃત્યુ પછી પોતાના પ્રિયતા ચિંતનમાં કોઈ નિદ્રાગી ગુમ્મરો શક્ય હોય તો એમ કહેવાય કે એણે લગ્નજીવનના અંતિમ ધ્યેયને સાચે-સાચ પ્રાપ્ત કરી લીધું, કારણ કે એનામાંથી દેહસુખની વાસના નાશ પામી હોય છે, પોતાના પ્રિયને પોતાને આધીન રાખવાની વૃત્તિનો પણ અંત આવ્યો હોય છે, એના દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ સાધવાનો ભાવ પણ લુપ્ત થયો હોય છે. કેવળ પ્રેમ-નિર્મળ અને નિરવધિ પ્રેમ-આત્મા જીવનને પોતાની મુગ્ધથી મુવાસિત કરી રહ્યો છે. પરંતુ પતિની પાછળ આવો પ્રેમ ધારણ કરતી સ્ત્રીમાં એ નિર્મળ પ્રેમનો અંશ દેહલો હશે ને શરીરે વશ થવાની ઇચ્છાનો અંશ દેહલો !

-હશે તે કાલુ નક્કી કરી શકશે ? પત્નીની પાછળ આવી સ્થિતિ અનુભવતો કોઈ ચિરલ પુરુષ મળી આવે છે ત્યારે જરૂર આદર પ્રગટી જીકે છે, પરંતુ આવી સ્ત્રીઓ સેંકડોની સંખ્યામાં છે છતાં આદર કરતાં કુરુણાભાવ પ્રથમ જાગી જીકે છે.

પુરુષ કરતાં સ્ત્રીમાં ત્યાગની, સંયમની, પ્રેમની અને વફાદારીની હિતિ કદાચ વધુ જ્વલંત રૂપમાં હશે, પરંતુ એની પરીક્ષા શી રીતે થાય ? સાચે જ જો એમ હોય તો આ જગતને નિર્દોષ સુખ અને આનંદ આપવામાં પુરુષ કરતાં સ્ત્રી અનેકગણી વધુ હિપમોગી છે. પરંતુ એ ક્યારે ખખર પડે ? એક વખત સમાજમાં સ્ત્રીની પ્રુરુષના નેટલી જ પ્રતિષ્ઠા સ્થપાય તો સ્ત્રીના સાચા સુણેનો ખ્યાલ આવે. અત્યારે જે દેખાય છે તે શુભ છે કે સુવામીના સંસ્કાર છે તે નક્કી કરવું જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

એ શુભ દિવસ ક્યારે આવશે !

એકપક્ષી ત્યાગ

કુરંજિયાત વૈધવ્યનાં માઠાં પરિણામો તરફ નજર જાય છે ત્યારે ખરેખર એમ લાગે છે કે આ જગતમાંની મોઠી પશુ વ્યક્તિ કે વર્ગને આપણે અન્યાય કરીએ તો એનું પરિણામ એણે જ નહિ પણ આખા મમાળે જોગવવું પડે છે. જો આ વસ્તુ આપણે સ્પષ્ટ રીતે સમજીએ તો આજે દુઃખી, દલિત કે પતિતનું કામ કરતાં આપણે જે દયા અનુભવીએ છીએ અને દયા અનુભવવાની પાછળ ઉપહારનો-સેવાનો-મોઠનું ભદ્રું કરી નાખવાનો-ભાવ છે તે સાવ ઊંડી જ જાય. અત્યારે તો મોઠ વ્યક્તિ કે વર્ગનું દુઃખ દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં આપણને એ ખ્યાલ રહેતો જ નથી કે આપણે આપણું પોતાનું દુઃખ દૂર કરો રહ્યા છીએ ! આપણે જ્યારે અસ્પૃશ્યતાને અપનાવીએ છીએ ત્યારે એમ યોઈ આવે છે કે આપણે કેવા સારા, બહા ને પ્રેમાળ છીએ કે આ દુઃખી લોકોને કશાયે સ્વાર્થ વિના આપકાર આપીએ છીએ ! આપણને એ જાન પણ નથી રહેતું કે એ લોકોને

આપણી સાથે લાવી આપણે લાભ જ મેળવીએ છીએ. થોડો વિચાર કરતાં જ સમગ્ર ધર્મ આવશે કે અસ્પૃશ્યતાને કારણે આપણે થાંચ કરોડની માનવશક્તિનો દુર્વ્યય કર્યો છે, અસ્પૃશ્યતાને કારણે આપણે આપણાં જીવનમાં અને આપણાં બાળકોનાં જીવનમાં જાત-નીચનો ભાવ પેદા કર્યો છે, અસ્પૃશ્યતાના કારણે સમાજના સૌથી આવશ્યક ધંધાને આપણે દલકામાં દલકો ગણ્યો છે અને પરિણામે આપણે રાગ, મંદક્રી અને મોતની બેઠ રવીકારવી પડી છે. એવું જ વિધવાઓનું છે. વિધવાઓનો હિદાર કરવાના મનસૂબા સેવતી વખતે એ સ્પષ્ટ સમજ સેવું જરૂરી છે કે એમ કરીને આપણે આપણી દુઃખી ભહેનોને જ મદદ નથી કરી રહ્યા, પરંતુ સમાજશરીરમાં જે વિકૃતિ દિનપરદિન ફેલાતી જાય છે તેને રોકી રહ્યા છીએ. એ આ ભાવ આપણા અંતરમાં હોય તો સેવાનું અભિમાન ન જાગે, પદોપકારની નહિ પણ કર્તવ્યની વૃત્તિથી જ આપણે બંધું કરીએ.

વિધવા એ આપણા જેવું જ માનવી છે. આપણા જેવા જ વાતાવરણની વચ્ચે એ જીવે છે. આપણા જેવા જ વિચારોના વાયુ એને સ્પર્શે છે. આપણી પેઠે જ એ જગતના રંગ-રૂંગ જીવે છે અને આપણી પેઠે જ સારી-માડી લાગણીઓ અનુભવે છે. વિધવાઓ જંગલમાં નથી રહેતી તેમ વનપાક ખાઈને પણ નથી જીવતી, એ ઘરમાં રહે છે-ન્યાં વરસે ભે વરસે લગ્નનો પ્રસંગ આવે છે, ન્યાં નવપરિણીતો રાગયુક્ત જીવન ગાળે છે, ન્યાં ભાળક પણ સમજી શકે એવી પ્રેમચોખ્ખાઓ થાય છે, ન્યાંની વાતોમાં, રીતભાતમાં, લૂગડાંમાં, ખાવામાં, રહેવામાં સંયમનું નામનિશાન નથી. આ બધું વિધવાને અસર

નહિ કરતું હોય ? એ સાવ બાળપણમાં વિધવા ઘરે દશે તો એનામાં અત્યંત પ્રકારની કુતૂહલવૃત્તિ પેદા થતી દશે, એણે સજીવન માળ્યું દશે તો એ બધાં સ્મરણો સજીવ ખની આંખ સામે રમતાં દશે. આપણાં કુટુંબોમાં કોઈને આ વિચાર નહિ આવતો હોય ?

વિધવા ઉપર કડકમાં કડક નિયમન મૂકવામાં આવે છે, ધરના મોવડીની જ નહિ પણ નવપરિણીત વડુની પણ વિધવાના હક્કનયસન ઉપર આંખ હોય છે. વિધવાને ઉપવાસ, એક ટાણું અને ધર્મધ્યાન તરફ ખાસ દોરવામાં આવે છે કે જ્યેષ્ઠ કરીને એ આત્માને ટાઢક આપી રહે. પણ આ બધાંનું પરિણામ શું ? બડબડતી આમની વચ્ચે ઉપવાસ-એક ટાણું કે ધર્મધ્યાનનાં છાંટણું કંડક નથી આપી શકતાં. પરિણામ શું આવે છે ? હું અહીં વ્યભિચાર કે મર્જપાતની વાત નથી કહેતો, એવા કિસ્સાઓનો કોઈ પાર નથી તે હું જાણું છું, એ અકાપાપથી સમાજ ખદબદી રહ્યો છે તેનું સૌને જ્ઞાન છે પરંતુ એ કિસ્સાઓ છોડીને હું કહું છું કે, એ રીતે પોતાની વૃત્તિને માર્ગ નહિ આપનારો પણ લોકજાજને લઈ કે ધર્મ બીડતાને લઈ બળાત્કારે સંધ્ય પાળીને જેકેલી વિધવામાં જે વિકૃતિઓ જન્મે છે તે પેલા કિસ્સાઓને પણ ટપી જાય એવું હોય છે. ઓશિયાળા જીવનને પરિણામે ખુશામતની વૃત્તિ જન્મે છે, જોઈતું ન મળવાને પરિણામે ચોરીની વૃત્તિ જન્મે છે કુટુંબમાં પોતાનું સ્થાન સુલભ રાખવા માટે દરેકની પાસે જુદા જુદા રીતે વર્તવાની, જરૂર પડે તેની સેવા કરવાની આ જરૂર પડે તેને દબાવીને રાખવાની એને ટેવ પડતી જાય છે

સમજાવતો. રસ નહિ મળી શકવાને કારણે વાતો દારા, મોટા થયા પછી મસ્કરી દારા, અને સારા સંસ્કારો ન હોય તો કોઈને એવી સગવડો સાધી આપવાની ગોઠવણો દારા એ મનને આનંદ આપે છે. આનાં પરિણામો આપણે આપણાં કુટુંબોમાં જોઈ શકીએ છીએ. નાની વિધવાઓ છુંદાતી હોય છે, મોટી વિધવાઓ ક્યારેક હઠધૂત થતી હોય છે, પણ મોટે ભાગે ધરના કોઈ પુરુષને પોતાની ખુશામતથી વશ રાખી નાની વહુઓ ઉપર જુલમની ઝડીઓ વરસાવે છે અને વ્યવહારનું સુકાન પોતાના જ હાથમાં રાખે છે. એનું ધર્મધ્યાન અને દેવદર્શનમાં ધાર્મિકતાનો છાંટો નથી હોતો, ત્યાં આખા ગામની નિંદા સાંભળવા મળે છે. એનાં ઉપવાસ-એક્ટાણાંમાં આત્મશુદ્ધિનો લગીર પણ ભાવ નથી હોતો, એથી પોતાનું અને કુટુંબીજનોનું માન મન મનાવવાનું હોય છે.

અને આવી વિધવાઓ લગભગ દરેક કુટુંબમાં હોય છે. મારું આ અવલોકન સાચું હોય, મેં આંખે જોયું છે અને જાતે અનુભવ્યું છે એટલે કહું છું કે એ સાચું છે, તો આપણા કુટુંબજીવનમાં આ સવાલ કેટલો ગંભીર છે તે તમે સમજી શકશો અને આ સવાલના ઉકેલમાં આપણો પોતાનો કેટલો સ્વાર્થ રહેલો છે તેનો પણ તમને ખ્યાલ આવશે. હું બ્યારે કોઈને વિધવા થતી જોઉં છું ત્યારે મારું હૃદય રડી જાય છે. પંદર-સોળ વર્ષની છોકરીને કે વીસ-પચીસ વર્ષની યુવતીને શોકમૂર્તિના રૂપમાં, કાળા સાજીમાં, અનાથ આંખોમાં તે ભયનીત હલનચલનમાં જોવી એ જીવનની કમનસીબી છે. એનું મોં ધ્રુવ નિસ્તેજ અને ઘોવાઈ ગયેલું લાગે છે ! એની

આંખો ઈવી વાચનામરી ને દયામણી લાગે છે ! એની પ્રત્યેક ક્રિયામાં એક પ્રકારનો કદગાદ-હવે માનું કાઈ નથી-એ જોઈને તો પથ્થર પણ પીગળવો લોઈએ. આપણા વડીલો પથ્થર નથી. એમને હૃદય છે, લાગણી છે, પોતાની પુત્રી કે પુત્રવધૂની આ દયા માટે એમનું દિલ ધવાય છે, વૈધવ્યના પ્રસંગે પુત્રીનાં માતાપિતા જિયારાં અંતઃકરણપૂર્વક એવું જીવ્યારે પણ છે કે, ' આ કરતાં હીકરો જ મર્ધ હોત તો સારુ હતું ', પરંતુ રૂઢિતું કેટલું પ્રાણદાય છે ! પુત્રીના વૈધવ્યે પોતાની છાતી બાગી નાખનાર માત એ પુત્રીની પ્રિયતા હોય તોયે એને ફરીને લગ્ન કરવા નહિ જ દે. પુત્રવધૂને જોઈ આંસુ નિયોગનાર અને ' સાપના બારા 'ને સાચવવા માટે પોતાની બિલ વેચનાર કૂટુંબીજનો એ વિધવાને તો પરાપૂર્વથી આવી આવતી રીત પ્રમાણે જ રાખશે. થોડા દિવસો, થોડા મહિના, કદાચ એકાદ-બે વરસ, આ દુઃખ સૌનાં અંતરમાં લાગ્યું રહેશે ને પેલી દુઃખી સ્ત્રી તરફ સહાનુભૂતિ જન્મવાશે. પણ વધે પીતવાની સાથે દુઃખ લુલ્હાઈ જશે ને એ સો સાવ નકામી, ઘરમાં એક વધારાના માનની જેવી ને હમેશા ચિંતક કરાવનારી લાગણી માંડશે. સામી બાજુ પણ એવું જ થશે. જોને જોઈને હૃદય રડી જીકે એવું મોં ધીમે ધીમે બહલાવા માંડશે અને એ મોં ઉપર લુચ્ચાઈની, ખંધાઈની, ક્યારેક તો કાઈને બરખો જવાની, રેખાઓ આવવા માંડશે. આ બંને દરમિયાન કેટલાં વિરાધો છે ! પરંતુ કેટલાં સાચાં છે ! આ દરમિયાને નિમોણ કરનાર કાણ ? કિસ્મતે મને વૈધવ્ય અપાવ્યું, પરંતુ વિધાત્રીનાયે વિધાત્રી થઈને આપણે એ બહીને સજન

ગતી ન રાખતાં હોઈએ તો ? ફરજિયાત વૈધવ્ય એ ધરતીના
પટ ઉપર કદાચ મોટામાં મોટો અન્યાય હશે. એનાં ફળો
આપણે ભોગવી જ રહ્યા છીએ, નહિ એતીએ તો હજી ભોગ-
વશું અને જર્જરિત થયેલી કુટુંબસંરચાને અને સમાજ-
રચનાને જૂંઝામાં જૂંડી ગેતે રમસાનને માગેં લઈ જશું. એ
રિયતિમાં નવીને રચના કરવા જેવી આપણી પાસે બલરથા
પણ નહિ હોય ને વૃત્તિ પણ નહિ હોય. પાણીના પૂરમાં જેમ
બધું તણાઈ જાય ને ગામના ગામ ખેદાનખેદાન થઈ જાય એવું
આપણું થઈ જશે. રોજ ને રોજ આપણે મોઢાવતારા કિસ્સાઓ
સાંભળીએ છીએ ને વાંચીએ છીએ. આપણાં વડીલો હાહાતા
કળિયુગને માદ કરી નિઃસ્વાસ થૂકે છે પણ એ કળિયુગનાં
નિમીતા યોતે જ છે એ જુવી જાય છે.

પણ આનો ઉપાય ? વિધવાઓને છૂટ મળવી જોઈએ એ
તો નિઃસંદેહ વાત છે, પરંતુ આપણે જીવન માણસો સમાજ-
સુધારાની વાત કરતી વાંતે ને આચરણ કરતી વખતે એક
જંબીર જૂલ કરી ગયા હોઈએ છીએ તેનો આ તગડકે વિચાર
કરીશું ? હું આપણાં વાણી અને વર્તન વચ્ચેના વિરોધની
વાત નથી કરતો, એવું જ્યાં હશે ત્યાં સુધારાઓ નિષ્ફળ જ
જશે અને ઉજ્જવળ દિગમ દૂર જ ઠેલાશે, પણ હું અહીં જે
વાત કરું છું તે તો સુધારા પાછળની દૃષ્ટિની છે. મને એમ
લાગ્યું છે કે, આજે સ્ત્રીપુરુષસંબંધ અંગેના જે સુધારાઓ
સુચવવામાં આવે છે તેની પાછળ મુખ્યત્વે સમાનતા અને
સ્વતંત્રતાની દૃષ્ટિ રહેલી છે. મને આ દૃષ્ટિની કિંમત છે, પણ
આપણા સમાજના અવમોકન ઉપરથી અને માનવજીવન વિષેના

લજ્જા-એક સમસ્યા

મારા વિચારો ઉપરથી મને એમ લાગ્યું છે કે, સમાનતા અને સ્વતંત્રતાની સાથે એટલી જ અમલ્યની વસ્તુ રા'યમ ન બને તો પહેલી બે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાનું મુશ્કેલ બને અને બારે પ્રયત્નોથી એની પ્રાપ્તિ સર્વ જાણ તો ધીમે ધીમે એ મણુ બીજા છેડાનું અનિષ્ટ જ બની જાય, એ માટે આપણે બીજા પત્રમાં વિસ્તારથી વિચાર કરીએ.

સુધારામાં સંયમદષ્ટિ

મને એમ લાગ્યું છે કે સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ અંગેનો વિચાર સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને મંયમ એ ત્રણે દષ્ટિએ કરવો જોઈએ. એ ત્રણમાં કોનું મહત્ત્વ વધારે છે એમ મને ઠાઠ પૂછે તો હું કહું કે સ્વતંત્રતાનું. પરંતુ જીજ્ઞાસેને ઉઘાડી મૂકવામાં આવે તો સ્વતંત્રતા એક બયાનક વસ્તુ થઈ પડે-ખાસ તો આપણે વિચારવાન મનુષ્યો છીએ માટે. એટલે આ ત્રણમાંથી એક પણ દષ્ટિને આપણે વીસરી જઈએ તો આપણો હિસલ અધૂરો જ રહે. કેવળ સમાનતાની વાત કરીએ તો હાલના સંયોગોમાં સ્ત્રીએ પુરુષ જેવા સવાતું જ આવે. કેવળ સ્વતંત્રતાની વાત કરીએ તો તોફાની ઘોડાઓને છૂટાદોર મૂકી દેવાનું આવે. કેવળ સંયમની વાત કરીએ તો બધી જ લાગણીઓને કદ કંપવાનું અને પછી છોડાં શોધવાનું આવે. સમાનતા અને સ્વતંત્રતા એ બે જ દષ્ટિએ આ પ્રશ્નને જોઈએ તો લગ્નનું નિયમન ઊઠી જાય છે-જે

લગ્ન-એક સમસ્યા

આવશ્યક છે એમ આપણે જોઈ મયા. કેવળ મમાનતા અને સંયમની વાત કરીએ તો જેને પકડી નથી ટકાતી એવી વૃત્તિ-ઓને બાંધી રાખવા માટે સખતમાં સખત કાયદાઓ કરવા પડે અને એ કાયદાઓનો આખો સમાજ છાની રીતે ભંગ જ કરે. કેવળ સ્વતંત્રતા અને સંયમની વાત કરીએ તો સ્ત્રી કે પુરુષમાંથી જેના હાથમાં સત્તા હોય, બળ હોય, શુદ્ધિ હોય તે બીજાને પોતાને આધીન બનાવે અને એની સ્વતંત્રતા અને એનો સંયમ ખૂંચવી લે. એટલે સમાજશ્રવણને વ્યવસ્થિત અને વ્યક્તિવિકાસને બળ આપનારું રાખવું હોય તો આ ત્રણેયનો સાથે જ સ્વીકાર થવો જોઈએ.

હવે આપણે જોઈએ કે, આપણા સુધારકો મારી દૃષ્ટિએ ક્યાં જૂલ કરે છે. જૂની પ્રથાને ટકાવી રાખીને એમાં થોડા ફેરફાર કરવાની મનોવૃત્તિવાળો એક અર્ધદગ્ધ વર્ગ પણ સુધારક તરીકે ઓળખાય છે. આ વર્ગ માત્ર સંયમને મહત્ત્વ આપી સમાજને દુઃખોમાંથી બચાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. દા. ત. લગ્ન માટે એક-બીજાની પસંદગીના સુધારાને એ સમગ્રજ પહેલાં એકબીજાને જોવા કે બે ઘડી વાત કરવા સુધી લઈ જાય છે. લગ્નના વરધોડા અને ખર્ચ અંગેના રિવાજો સામેના સુધારાને એ ખર્ચની અને દુધિયાની ચોક્કસ હદ બાંધી આપના સુધી લઈ જાય છે. બાળલગ્ન અને વૃદ્ધબાળલગ્નને અંગે એ છોકરી માટે તેર-ચૌદ વર્ષની અને પુરુષ માટે પિસ્તાલીસ-પચાસ વર્ષની મર્યાદા બાંધવા સુધી તૈયાર થાય છે. વિધવા માટે બહુ બહુ પ્રયત્ન કરીને એ અક્ષતયોનીને કે પંદર-સોળ વર્ષની અંદર વિધવા થઈ હોય તો તેને પરણાવવા સુધીની વાત કરી શકે છે. આમાંની એકેય નુવાત સ્વીકારવા

આપણે તૈયાર થઈ શકીએ એમ નથી. આવા સુધારા સૂચવનાર ખોતાને તો સુધારક અને નવા વિચારના જ માનતા હોય છે, પરંતુ એમની સદિચ્છા હોવા છતાં એમની આંખ માત્ર સંયમને જ જોઈ શકે છે, સમાનતા અને સ્વતંત્રતાનો વિચાર એમના મગજમાં આવી શકતો જ નથી. આ વર્ગ સમાજમાં બહુ ઓછું કરી શકે છે ને રોગના મૂળને તો સ્પર્શી શકતો જ નથી. બીજો વર્ગ નવા વિચારોથી રંગાયેલા જુવાનોનો છે તે સમાનતા અને સ્વતંત્રતાની દૃષ્ટિએ જ આ વસ્તુનો વિચાર કરે છે અને કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન સ્વીકારવાની સાફ ના સુણાવે છે. આ વર્ગમાં નાનામોટા ઘણા વર્ગો નજરે પડે છે, પણ એમના વિચારોમાં મૂળગત ભેદ બહુ ઓછો છે. ડેટલાક સ્થિતિ-સંયોગોનો ખ્યાલ કરી નજીક પગલું સૂચવે છે ને ડેટલાક આદર્શ તરફ જ ધ્યાન આપે છે. એ રીતે એમાં ભેદ હોય તો માત્ર પ્રમાણનો જ-દૃષ્ટિનો નહિ.

આપણા લોકોમાં સાચો કે ખોટો પણ ધાર્મિકતાનો અને સંયમનો ભાવ બંને છે. એમાં ડેટલું જરૂરી છે તે આપણે પછી જોઈશું, પણ એ ભાવ છે એટલે જે સુધારામાં લોકો સંયમ નથી જોતા તે સુધારાને ક્ષણનાયે વિદ્વંજ્ય વિના ફગાવી દે છે. એ સુધારો ધસારાબંધ આવતો હોય તો એ સામે ભેટ બાંધીને જીભા રહે છે, એટલે સંયમના ભાવ વિનાના સુધારા લગભગ નિષ્ફળ જાય છે. હું પોતે આ કારણે સંયમની દૃષ્ટિની વાત નથી કરતો, કારણ કે હું માનું છું કે, સુધારો જો સાચો હોય તો, એના પ્રચારકોએ લાખ પરાજયોની પ્રણ પડવા કર્યા વગર અંત સુધી લડવા જ કરવું જોઈએ. પરંતુ જો સંયમ એ

લક્ષ-એક સમસ્યા

આવશ્યક હોય તો એથી એ ભાવયુક્ત સુધારાને એછી અવગણ-
મણી અનુભવવી પડે છે. ગાંધીજીની સુધારાપ્રવૃત્તિની સફળતાની
ચાવી ત્યાં જ પડી છે. એમનું આપ્તું જીવન ધર્મ ઉપર
રચાયેલું છે. સંયમની દૃષ્ટિએ જ એ સુધારાઓ સૂચવે છે અને
તેથી જ અસ્પૃશ્યતા જેવી બયાનક રીતિને તેઓ મરણ્યતોલ કરી
સકયા છે. એટલે સંયમની દૃષ્ટિનો સ્વતંત્રપણે વિચાર ક્યાં પછી
એનો સ્વીકાર થાય તો સુધારકની મુશ્કેલી ઘણી ઓછી થાય
એટલું જ મારે અહીં કહેવાનું છે.

ઓ અને પુરુષમાં એકબીજા પ્રત્યે એવાવાની બળવાન
વૃત્તિ પડેલી છે તે આપણે જોઈ ગયા. એ વૃત્તિને જરાયે
ઉત્તેજિત ન કરીએ તોયે એ માર્મ મેળવે છે તે આપણે
જાણીએ છીએ. એ વૃત્તિને નિયમનમાં રાખી શકાય એમ છે
એમ પણ આપણે જોયું. એનું નિયમન વ્યક્તિની શક્તિઓ
વધારનારું અને સમાજને સુરક્ષિત રાખનારું છે તે પણ આપણે
વિચાર્યું. ત્યારે હવે વિચારવાનું શું રહે છે ? જેમ જીવનમાં
તેમ જ સુધારાની પ્રવૃત્તિમાં પણ એ સંયમભાવનાને દાખલ
કરવી જોઈએ એટલું જ આ તકે વિચારવાનું છે. જે આ
ભાવનાને દાખલ કરીએ તો આપણી પ્રવૃત્તિમાં આપણે શા શા
ફેરફારો કરવા જોઈએ તે આપણે જોઈ લઈએ. એ જેવાથી
આ વિચાર વધુ સ્પષ્ટ થશે અને આપણી સુધારાપ્રવૃત્તિમાં એક
આવશ્યક વસ્તુની ઊણપ છે તે દૂર કરવાનું આપણને સૂઝશે.

લગ્નમાં સંયમને રથાન આપવાની વાત આપણે અમુક
હદ સુધી વિચારી ગયા છીએ, અને વિશેષ આપણે આદર્શ લગ્ન
વિશે વિચારીશું ત્યારે જોઈ લઈશું. અત્યારે જે પ્રશ્ન ઉપરથી

આપણે આ વિચાર ઉપર આવ્યા તે વિધવાવિવાહના પ્રશ્નને જ લઈએ. વિધવાને વિધુરતા નોટલી જ પરણવાની છૂટ હોવી જોઈએ એટલું જ નહિ, પરંતુ કેઈ સંયોગમાં વિધુરતાની છૂટ ખૂંચવાઈ જાય તોયે વિધવાને પરણવાની છૂટ હોવી જોઈએ એમ હું માનું છું; એટલે વિધવાવિવાહની વાત માત્ર સમાનતાની દષ્ટિએ હું નથી વિચારતો. પરંતુ એક સ્વતંત્ર પ્રશ્ન તરીકે જ એને વિચારું છું. અને આ રીતે હું વિચારું છું એટલે મારી દષ્ટિમાં એક મોટો ફેરફાર થઈ જાય છે—એ ફેરફાર છે: સ્ત્રીના પ્રશ્ન સ્ત્રીને લક્ષમાં રાખીને જ અને પુરુષોના પ્રશ્ન પુરુષને લક્ષમાં રાખીને જ વિચારવાનો. આજે તો એ રીતે જ પ્રચાર થાય છે કે, ‘પુરુષ દસ વખત પરણી શકે ને સ્ત્રી શા માટે ન પરણી શકે ?’ પુરુષને નીતિનું કશું બંધન નહિ અને સ્ત્રીને શા માટે ? પુરુષ એક સાથે બેચાર સ્ત્રીઓ રાખી ‘શકે ને સ્ત્રી શા માટે નહિ ?’ મને આ દલીલો જરાયે નથી મમતી. હું જાણું છું કે આવી દલીલો કરનાર મોટા ભાગના માણસોનાં મનમાં ખરેખર એવું નથી હોતું, આવી અસમાનતા બતાવી એ સ્ત્રી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જ પ્રગટ કરે છે, પરંતુ એ જોએ છે તેની સમાજ ઉપર અસર નથી થતી એમ નહિ. સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે દરેક માણસ બીજા માણસના ઝોડા તથા પોતાના દોષની શરમ છુપાવતો હોય છે. આ જાતના વિચારો સ્ત્રી સ્વતંત્રતા અપાવવામાં ઉપયોગી નથી થતા, પરંતુ પુરુષ જે બીજી રીતે સ્થાનમુદ્ર થયો હોય છે ત્યાં સ્ત્રીને સર્વ જર્થ સમાનતા અપાવનારા છે. જો આપણે સંયમની દષ્ટિએ પણ વિચારતા

હોઈએ તો આમ કહીએ, 'આજની પ્રથાએ સ્ત્રીને અન્યાય કર્યો છે તે પુરુષોને બહેકાવી દીધા છે. આજની પ્રથાએ સ્ત્રીને બાંધી રાખી છે તે પુરુષને નિરંકુશ જીવનના ખાડામાં નાખ્યો છે. આજની પ્રથાએ સ્ત્રીને મરીબ ગાય બનાવી મૂકી છે તે પુરુષને માતેસો સાંઠ બનાવી મૂક્યો છે. આજની પ્રથાએ સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંનેનું બિલ્લ બિલ્લ પ્રકારે પણ પતન જ કર્યું છે.' એટલે વિધવાવિવાદની બાજતમાં અને બીજી બાજતમાં જ પુરુષ ભોગવે છે તે બધું સ્ત્રીને આપવાના પ્રયત્નો આપણે નહિ કરીએ, પણ ખરેખર સ્ત્રીને અને પુરુષને એના જીવનવિકાસમાં જ આવશ્યક છે તે મળી શકે એવા જ આપણે પ્રયત્નો કરીશું. તો પછી સમાજમાં 'વિધવાઓને પરણાવી દો' એ એક જ પોકાર નહિ થાય, પરંતુ પુરુષને એની પત્ની પ્રત્યેની વફાદારીનું જ્ઞાન પણ કરાવવામાં આવશે. કાયદામાં બંનેને સમાન છૂટછાટ હશે, પરંતુ સમાજબુધારકો સંયમનું વાતાવરણ બિનું કરી પુરુષની લાલસાટિ સારી સુગ ઉપજાવવાનો અને સ્ત્રીની ચિમજાઈ મથેલી લાગણીઓને સ્વાતંત્ર્ય આપી પ્રકુલ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. હા. ત. પુરુષ આજે એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ એક સાથે જ રાખી શકે એવી કાયદામાં સગવડ છે. મમાનતા અને સ્વતંત્રતાનો જ આપણે વિચાર કરીએ તો આપણા પ્રયત્નો સ્ત્રીને પણ એવા અધિકારો આપવા માટે થાય, પરંતુ એ સાથે સંયમની દૃષ્ટિ હોય તો પુરુષનો એ અધિકાર સ્ત્રીને આપવા માટે નહિ, પરંતુ પાસેથી ખૂંચવી લેવા માટે આપણે પ્રયત્નો કરીએ. સ્ત્રી એ આજે પુરુષની મિલકત નહીં, મજાબ છે અને પતિ તરીકેના હક્કો ભોગવવા માટે પુરુષની

માગણીનો ઈન્કાર કરી શકતી નથી. આ વખતે આપણે સ્ત્રીને પણ એવો હક્ક આપવાની વાત કરવી તે વાજબી નથી, પુરુષ પાસેથી એ હક્ક ખૂંચવી લેવાની વાત જ વાજબી છે. એમ કરવાથી સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને સંયમ એ ત્રણે વસ્તુઓ સચવાશે ને એ જરૂરી છે એમ સમજીશો.

જો આ વાત તમને ગળે જિતરે તો હું કહેવા ઇચ્છું છું કે, વિધવાએ ફરીને પરણવું જ જોઈએ એવું કંઈ નથી: હું તો જિલહું એમ કહું છું કે, લગ્નો એવું પ્રેમસ્વરૂપ લે કે એકના મૃત્યુ પછી બીજાને પરણવાની ઇચ્છા જ ન જાગે. પુરુષ માટે પણ હું ઇચ્છું છું ને સ્ત્રી માટે પણ હું એ જ ઇચ્છું છું. તમે કહેશો કે પેલા સુધારકો પણ એવું જ ઇચ્છે છે, તો હું કહીશ કે, ‘હરો, પણ તેઓ જો બોલે છે તેની અસર તો આ કરતાં જિલટી જ થાય છે. તેઓની પ્રવૃત્તિ વિધવાને પરણાવી દેવામાં જ સમાપ્ત ન થતી હોય એવું લાગે છે ! મારું કહેવાનું એ છે કે, વૈધવ્ય કે વિધુરત્વ એ દયાપાત્ર સ્થિતિ નથી, તેમ એથી સમાજની પતિતાવસ્થા પણ નથી પ્રગટ થતી. લગ્નો યોગ્ય રૂપમાં થતાં હોય તો એવી સ્થિતિ બહુ ઓછાંની હોય અને એમાંથી જોને પરણવાની ઇચ્છા હોય તેને બળાત્કારે રોકવામાં ન આવતાં હોય તો જ બાકી રહે તે સમાજમાં સાચે જ ત્યાગની મૂર્તિસમાં હોય. એ લોકો સમાજની પવિત્રતાની નક્ષા કરતાં હોય અને આખા સમાજને અથવા પોતાની આબુખાબુના નાનકડા સમાજને પોતાનું કુટુંબ માની નિઃસ્વાર્થભાવે સેવા કરતાં હોય. એમનું પ્રેમની બસ્મ જેવું શુભ લગ્નરો નવપરિણીતોને પ્રેરણા આપનારું અને પ્રેમનું મૂલ્ય

સમાજ-એક સમસ્યા

સમાજવત્તાનું ઘઈ પડે. તે દિવસે સમાજથી તિરસ્કાર પામેશે એ વર્ગ ન હોય પણ સમાજ એના ચરણમાં માથું મૂકવામાં ગૌરવ સમાજતો હોય. તે દિવસે જ સાચા અર્થમાં એ દિલ્લ-ધર્મનું ખૂણ ગણાય અને ત્યાગમૂર્તિ મળાય. એટલે માનું કહેવાનું એ છે કે, સમાજમાં એ વર્ગ રહે અને એના જીવનની સુગંધથી એ વર્ગ પ્રત્યેનું આકર્ષણ પણ રહે એ માટે વિધવાવિવાહની કે વિધુરવિવાહની વાત અનિવાર્ય મણીને જ ઉચ્ચારતી જોઈએ, અને સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા સંયમને ઉચ્ચ સ્થાન આપવું જોઈએ. કાયદો સ્ત્રી અને પુરુષને સમાન સ્થાન જ આપતો હોવો જોઈએ એ વિષે પ્રખર સુધારક જોડેલો જ હું અક્કમ છું, પરંતુ એ કાયદો ઘડાવવામાં પ્રભવતે સંયમની દૃષ્ટિને ન ખૂલતી જોઈએ એટલું જ મારે કહેવાનું છે.

લમ-એક સમસ્યા

ઈષ્ટ સમજીયું છું. એટલું થાય છે કે, આ કલંક ધોવા માટે શુદ્ધતમ લોહીની જરૂર પડશે. કેવળ આધિક રચનાના ફેરફાર આ પ્રશ્નનો ઉકેલ નહિ લાવી શકે. કેવળ લગ્નપ્રથાના ફેરફાર આજની સ્થિતિ નહિ મિટાવી શકે. કેવળ કાપડો આ મહારોગને નહિ સુધારી શકે. એ બધું જરૂરી છે, પરંતુ એ કરતાંય વધુ જરૂર નિષ્કલંક સેવક-સેવિકાઓની પડશે. એમના વિના મને તો ઉદાર અણકમ લાગે છે. પણ અજ્ઞાન અને સમાજજી વિના હું એમાં બહુ ઊંડો ન જીતરું.

આજની લગ્નપ્રથાના દોષો જોવાની સાથે તત્કાળ જરૂરી એવા સમાજસુધારાનો પણ આપણે વિચાર કરી ગયા. હવે એટલું તો નક્કી થઈ ગયું કે, આજની લગ્નપ્રથા ઠીક રીતે ઈષ્ટ નથી. એમાં વ્યક્તિનો ખ્યાલ ઓછા રીતે છે, એમાં સ્ત્રીને સાચી સદચારિણી તરીકે નથી સ્થાપવામાં આવી, એમાં અનેક નાની મોટી રૂઢિઓએ લગ્નની પવિત્રતા અને ગંભીરતાની ભાવનાને મારી નાખી છે. એમાંથી ફરજિયાત ફેરફારો, ફરજિયાત વૈધવ્ય અને લગ્નજીવનના નાના મોટા અસંતોષનો જન્મ થયો છે. આજની પ્રથાને ઠીક રીતે સ્વીકારી શકાય એમ નથી.

ત્યારે કરવું શું ? આ પ્રશ્ન જરૂરી છે. આ પ્રશ્નની ભૂમિકાએ જ અત્યાર સુધી આપણે વિચાર્યું છે. પરંતુ એનો જવાબ વિચારતાં પહેલાં હજીયે આપણે બીજી એક બાજુ જોવી પડશે અથવા એ જોતાં જોતાં જ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપણે મેળવતાં જશું. એ બાજુ છે આજની નવી લગ્નપ્રથાની. જો

‘ નવી લક્ષ્મીપ્રયા ’ નેવી કોઈ પ્રયા નથી, એણે હજી ચોક્કસ
ધાટ લીધો નથી, પણ વાયુમંડળમાં જે વિચારો પ્રવર્તે છે તે
અને ભલે થોડાંક પણ યુવક-યુવતીઓ જે વાયુને આધારે
પોતાની જીવનગૌકાને ચલાવી રહ્યાં છે તે આપણે જોવું જરૂરી
છે. કહેવાની જરાયે જરૂર નથી કે, આ વિચારો મુખ્યત્વે આ
દેશમાં દરિયાપારથી આવ્યા છે. આપણા દેશની આબોહવાને
એ કેટલા અનુકૂળ છે અને એની સામે મૂળગત જ આપણને
શા વાંધાઓ હોઈ શકે તે આપણે જોઈએ અને સાથેસાથે
એ પણ જોઈએ કે એમાંથી કોઈ તરવો લઈ આપણી લક્ષ્મીપ્રયા
સાથે મિલાવી અનેનો સમન્વય સાધી શકાય એવું છે કે નહિ ?
ક્યો વિચાર કઈ જૂગિમાં જાયો છે તે સામે આપણે બહુ
લક્ષ આપવાની જરૂર નથી, એ વિચાર ભલે ને આફ્રિકાનાં
જંગલોમાંથી આવ્યો હોય કે નવી દુનિયા-રશિયા-માંથી આવ્યો
હોય-એ વિચાર આપણા જીવનની મૂંઝોને ઉઢેલી આપતો
હોય તો આપણે જરાયે આનાકાની વિના એને આપણે કરી
લેશું. આપણા દેશનું ખોટું અભિમાન રાખવા એ વિચારને
પરદેશી ગણી હાંકી નહિ કાઢીએ, તેમ જ આપણા દેશે જે
અખતરાઓ કર્યા છે અને એના પરિણામે જે સનાતન સિદ્ધાંતો
ઉતારવ્યા છે તે તરફ પણ દુર્લક્ષ નહિ કરીએ. દૂંકમાં, આ
વિશ્વના કોઈ પણ ભાગમાંથી શુભ આવશે તેને આપણે સંધ-
રશું અને અશુભ આવશે તેને આપણે ફેંકી દઈશું. મારી તમને
પણ એ જ વિનંતિ છે કે, મારા પત્રને તમારી છુદ્દિની કસોટીએ
ચડાવીને જ તમે કોઈ પણ નિર્ણય ઉપર આવજો. મારા જેવાને
બરોસે જ માત્ર રહેશે નહિ એ મારી આગ્રહજરી ગાગણી છે.

આપણે આગળ વધીએ ત્યારપહેલાં જોઈ લઈએ કે કાઈ પણ પ્રયાસ કે લગનવિચારને તપાસવાની કસોટી કઈ? લગને કઈ સિદ્ધિઓ મેળવવી જોઈએ? અથવા ઓછામાં ઓછું એમાંથી શું નીવડવું જોઈએ?

મારો મત આ છે: લગનને પરિણામે માણસની વાસનાને ધીમે ધીમે શાંતિ મળવી જોઈએ. એના જીવનને પ્રતિદિન ને લસારો લાગતો હોય તે ઠીક થઈ રહે તેટલું બળ મળતું રહેવું જોઈએ. સમાજજીવનને અંગે જિભાં યતાં કરતો એ પૂરી રીતે બળવાી થકતો હોવો જોઈએ. જાને આખી સૃષ્ટિ ઉપર પ્રેમ રાખતાં હોવાં છતાં એકબીજામાં એકત્રિત થઈ શકતાં હોવાં જોઈએ. એમનાં જીવનમાં છૂટા-છેડાનો પ્રસંગ જોડો જ ન થવો જોઈએ. એકના મૃત્યુ પછી બીજાને પાવનકારી સુખ અને શાંતિ, સુખ અને કર્તવ્ય-પરાયણતા આપી શકે એટલી પ્રેમની તીવ્રતા હોવી જોઈએ. એકબીજાની સ્વતંત્રતા ઉપર ઓછામાં ઓછો કાપ પડતો હોવો જોઈએ. સંયુક્ત જીવન છતાં વ્યક્તિવિકાસને પૂરેપૂરો અવકાશ મળતો હોવો જોઈએ.

જે લગનમાં આવું થઈ શકવાની પૂરેપૂરી સંભાવના હું જોઈ શકું તે લગનને હું આદર્શ લગન કહું. આવું બધું થઈ શકે તો એ લગનને હું સૌ દેશ સરળ માનું અને આવું પરિણામ લાવવા માટે જાને પસંદ જીવનમર પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ એમ પણ કહું.

એટલે, મારે તો આ દૃષ્ટિએ જ નવા વિચારને અને જૂના

વિચારને તપાસવાના છે. જૂના વિચારો તો આ કસોટીમાંથી પાર ન જિતરી શક્યા, નવા વિચારો ફેટલા પાર જિતે છે તે જોઈએ. આ દૃષ્ટિ તમે એમ ન ચાલી બેસશો કે, એ બંને 'વિચારોત્ત' પૃથક્કરણ પૂરું કરીને હું એવું કંઈક બધા સૂચવી દેવાનો છું કે જે આ કસોટીમાંથી પાર જિતશે. મારે તો કસોટી મૂકવાની છે અને એમાંથી પાર ઉતારવા માટે 'આટલું જરૂરી છે' એ જ કહેવાનું છે, જે 'જરૂરી' કહેવાનું છે તે પણ માનાસિક વલણને લગતું છે, એટલે એ ઠાઠ નિયમ નહિ થઈ શકે-વિચારવા માટેનો એક સુદો થઈ શકશે, જે આપણી રીતિ અને શક્તિ અનુસાર આપણે આચરી શકીશું.

વર્તમાન લખાણમાંના હસનતું આ વિચારપ્રકરણ હવે પૂરું કરી ત્રીજા ખંડમાં આપણે પ્રવેશ કરીએ.

લગ્નસંસ્થાની જરૂર

આપણે રાજઆતના પત્રોમાં જોયું કે લગ્નસંસ્થાની ઉત્પત્તિ સમયની-નિયમનની-ભાવનામાંથી થઈ છે. આપણે એ પણ જોયું કે વિષયેચ્છાની બળવાન વૃત્તિને નિયમનમાં રાખવાનો આ માર્ગ એવો યોગ્યનો છે. કે જેને પરિણામે સમાજમાં આવશ્યક કર્તવ્યો સ્વીકૃત્યો સાથે મળાને ઠરી શકે અને લગ્ન એક 'અનિવાર્ય અનિષ્ટ' હોવા છતાં એમાંથી જોછામાં જોછું અનિષ્ટ નીપજી શકે. હવે આપણે એ જોઈએ કે લગ્નથી આ અર્થ સરે ખરો ?

વિષયવૃત્તિને આપણે અત્યંત બળવાન વૃત્તિ કહી, એટલું

નિયમન કપરામાં કપડું છે એમ પણ કહ્યું, બલભલાનાં પાણી
-સાં ઊતરી જાય છે એ પણ આપણે વિચાર્યું, સાથે આપણે
એ પણ જોયું કે, આ વૃત્તિને અંતઃપ્રેરણાનું યોગ્ય નિયમન ન
મળે તો અનેક સ્વરૂપે માર્ગ મેળવે છે. આવી આ બળવાન
વૃત્તિ લગ્ન કરવાથી નિયમનમાં આવી જશે ખરી ? મને તેવી
પાળો તોડી નાખે એવો આ તોફાની પ્રવાહ ચોક્કસ માર્ગે જ
-ચાલશે ખરો ? અનેક ઉપો લેનારી આ વૃત્તિ એક જ રચણે
કેંદ્રિત થશે ખરી ? જો આનો જવાબ આપણે 'હા'માં મેળવી
શકીએ તો લગ્નપ્રથાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થઈ શકે. આનો
જવાબ 'ના'માં હોય તો લગ્ન એ માનવજાત માટે એક મોટો
બોલે છે એમ કહેવું જોઈએ.

હું પોતે આનો જવાબ 'હા'માં આપું છું: એટલા માટે
કે આ વૃત્તિ કરતાં એક બળવાન વૃત્તિ આપણામાં પડેલી
છે. આધ્યાત્મિક માણસો એને આત્માની શક્તિ કહે છે. એ
કહે છે કે, 'મન મને તેટલું જોડાવર હોય, શુદ્ધિ મને તેટલી
સમર્થ હોય, હૃદયે મને તેની બળવાન હોય, પણ આત્મા એ
સૌ કરતાં શક્તિશાળી છે. આપણામાં ત્યારે એ નામૃત ચાય
-છે ત્યારે આ બધી વૃત્તિએની આપણે ઠકાવી શકીએ છીએ.
અથવા કાળમાં રાખી શકીએ છીએ.'

મારા આ સંદેહ તમને કદાચ નહિ ડુએ, ન સમજાય
એવા મોઢમ અંતે બેઠી પણ લાગશે. પરંતુ મારી તમને એક
'વિનંતિ' છે કે આત્મા ને એવું એવું સાંભળી તમે બહકશો
-નહિ. હું પોતે એ સંદેહ વાપરવા નહોતો ઇચ્છતો, પણ બીજો

લગ્ન-એક-સમરૂપા।

કોઈ યોગ્ય શબ્દ ન મળવાથી જ-મેં એનો ઉપયોગ કર્યો! મારું
કહેવાનું છે તે આ છે ને હું ધારું છું કે એમાં તમને કશું
આધ્યાત્મિક કે ભેદયુક્ત નહિ લાગે.

માત્ર લગ્ન અંગે જ નહિ, જીવનના સામાન્ય બ્યવહારોમાં
પણ માણસ જ્યારે પોતાની જાતને ખોળ કોઈ સાથે અમુક-
સંબંધથી જોડે છે ત્યારે એના અંતરમાં એક પ્રકારનો નિશ્ચય
થઈ જાય છે કે હવે આ જોડાણને ટકાવવા માટે જે સહન
કરવું પડે તે કરવું. એવું જોડાણ થતાં પહેલાં એ ધણી શંકાઓ
કરે છે ને મંથન અનુભવે છે, પણ જોડાણ થયા પછી કોઈ
અસાધારણ પ્રસંગ ન બને તો નિશંક બની એ જોડાણને
વકાફાર જ રહે છે. આપણા કુટુંબજીવનમાં તો આપણે આવું
જોઈએ જ, છીએ, સંસ્થાઓમાં પણ જોઈએ છીએ, આપણી
મૈત્રીઓમાં વધુ રપટપણે જોઈએ છીએ, અને આવું જોડાણ
થતાં પહેલાં આપણે વધારે વિચારું હોય-પરંપરતી વધારે
ઝોળખાણ કરી લીધી હોય-તો જોડાણ વધુ દૃઢ થાય છે. જો
આ વાત જરામર હોય તો લગ્ન વિષે એ બિલકુલ જરામર થઈ
જાય છે, કારણકે એ જોડાણ ખૂબ વિચારપૂર્વક, ખૂબ
મંથનપૂર્વક, ખૂબ તપાસપૂર્વક અને ખૂબ ઝોળખાણ-પૂર્વક
થાય છે.

એટલે હું એમ માનું છું કે, લગ્નથી માણસનું મન ખીણે
જાય છે. એનું મન એવું વલણ જ લઈ લે છે કે જો
ખીણ તરફ એને જોવાનું જ ન રહે. તેમ જ લગ્ન સાથે જ
કેટલાંક કર્તવ્યો બિના થાય છે તે પણ બંનેએ સાથે મળીને જ

કરવાનાં હોય છે; એટલે એ જોડાણ આઠ-પ્રગાઠ ચતુ' જાય છે. અહીં એક વસ્તુ સમજી લેવાની જરૂર છે, તે એ કે, આ વિચાર સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં લગ્ન કરનારને જ લાગુ પડે છે. જેની 'વૃત્તિઓ લગ્ન પહેલાં હડકાઈ થઈ મઈ હોય, જેની આંખ ન્યાં ત્યાં ભમી' આવી હોય, જેના શરીરે કે મને ખીજ સપાથે સંખધો યોજ્યા હોય, તેને આ વિચાર લાગુ પડતો નથી. પરંતુ એટલું છે કે, એવી વિખરાયેલી દશાવાળો માણસ પણ જો લગ્નનું નિયમન ધન્યાપૂર્વક રવીકારે તો એની વિખરાયેલી વૃત્તિઓને કેન્દ્રિત કરવા માટે એને ધણું બળ મળી જ રહે. કારણ કે એની વિષયેચ્છાને જ નહિ પણ એના અંતરની ધણી લાગણીઓને રમણ કરવાનું સ્થાન મળી રહેવાથી એનામાં સંતોષની ભાવના પ્રગટે અને ત્યારપછી ઠાઈ ઠાઈ વખતે વિખરાતી મનોવૃત્તિને જીતવાનું એનામાં બળ આવી જાય.

હવે તમે સમજ્યા હશે કે મેં જેને આત્માની શક્તિ કહી તે માણસની અંતઃપ્રેરણાથી થયેલા નિશ્ચયની શક્તિ છે. એ શક્તિ પેલી વૃત્તિઓ કરતાં ધણી બળવાન હોય છે અને જાગૃત તેમ જ પ્રયત્નશીલ માણસ એ નિશ્ચયશક્તિને અદ્ભુત રીતે ખીલવી પણ શકે છે.

આપણે શરૂઆતના પત્રોમાં જોયું છે કે, 'લગ્નનાં પ્રેરક કારણોમાં વિષયેચ્છા બલે સૌથી પ્રધાન કારણ હોય, પણ એ એક જ કારણ બસ નથી. હા, એ કારણ ન હોય તો લગ્ન કરવાની આવશ્યકતા નથી રહેતી. જો કે મેં એક ઠેકાણે એમ પણ કહ્યું છે કે, આવાં કારણો સિવાયનું લગ્નજીવન પણ હું

હાપી શકું છું-એટલા માટે કે આપણું આપણું સમાજજીવન .
 ઓપરુપના યોગમાંથી જ કીમ્ શકું છે, શાખા મનુષ્યોએ
 બંનેની કુદરતી રિયલિ જોઈ બંનેનાં કર્તવ્યોમાં પણ થોડોક
 બિનતા રાખી છે. માણસ સમાજ બાંધીને-અર બાંધીને-
 રહેવા લાગ્યો એટલે ધરનાં અને બદારનાં એમ બે પ્રકારનાં
 કર્તવ્યો કીમાં થાય જ છે. આ કર્તવ્યોના વિભાગ પકવાથી
 એકબીજાની વિશિષ્ટતા પણ નહીં થાય છે. આ રીતે બી
 અને પુરુષમાં વિશિષ્ટ શક્તિઓ માલૂમ પડે છે અને એ બેના
 યોગથી જ સમાજજીવનની રચના થાય છે. અહીં એ બાણી
 લેવું જરૂરનું છે કે, આવો યોગ ન હોય, એટલે પુરુષ કે
 સ્ત્રી એકલ જીવન જ જીવે હોય તેથી સમાજને કશી હાનિ
 નથી થતી, તેમ મનુષ્યનાં સામાજિક કર્તવ્યોમાં બાધા પણ
 નથી આવતી, સરત એક કે એ બી કે પુરુષ સંજ્ઞાને ધારણ
 કરીને રહેતો હોય અને સમાજ પ્રત્યેનું પોતાનું કર્તવ્ય
 બજાવતો હોય.

એટલે આપણે એ જોઈ કે, સિદ્ધાંતિક રીતે અપરિણીત
 સ્ત્રી કે પુરુષમાં એવી કોઈ વિશિષ્ટતા નથી કે એ બંનેએ
 જોડાવું જ જોઈએ. પરંતુ કુદરતી અને સમાજની રચના
 જોતાં, તેમ જ હજારો વર્ષો થયાં એકબીજાનાં કર્તવ્યો માટે
 જે પ્રકારના સંસ્કારોનું સિંચન થયું છે તેનું પરિણામ જોતાં
 એમ લાગે છે કે, એ બંનેના જોડાણથી સમાજજીવન બળવાન
 થાય અને સામાજિક કર્તવ્યોમાં સરળતા થાય. આ બધું આપણે
 વિષયગ્રાહી કારણ સિંચાવતા સમજીવનનો ખ્યાલ કરતાં
 વિચાર્યું છે તે લક્ષમાં રાખીએ. વિષયગ્રાહી કારણ હોય ત્યાં
 ૧૪૪]

તો જોડાવું અનિવાર્ય છે ને આવશ્યક પણ છે, પરંતુ એ કારણ વિના પણ લગ્ન શક્ય છે અને સમાજની લગ્નભાવનાને વિશુદ્ધ કરવા માટે આવશ્યક પણ છે. આમ છતાં મેં તો મારા બધા પત્રોમાં એમ જોર આપ્યા જ ક્યું છે કે, વિષયેચ્છા ન હોય તો લગ્નની જરૂર જ નથી. દેખીતી રીતે આ બંને વિચારો અસંગત લાગશે, પણ તમે ઊંડે સુધી જોશો તો એમ નહિ જણાય, કારણ વિષયેચ્છા સિવાયનાં લગ્નનું નામ જ માત્ર લગ્ન નહોતું છે. 'લગ્ન' શબ્દની આશુભાશુ જે અર્થો રમી રહ્યા છે તે એમાં નથી આવતા. એ તો શુદ્ધ મૈત્રીની પ્રતિષ્ઠા જ છે, અને એવી મૈત્રી સ્થાપનાર અને રાખનાર તો કરોડોમાં કોઈક જ નીકળે. એટલે સુરક્ષિત માર્ગ તો એ છે કે, વિષયેચ્છા જોર ન કરતી હોય તો લગ્ન જ ન કરવું, મૈત્રીને લગ્નનું રૂપ મળવાથી એકબીજા પ્રત્યે વશાહારીનો ભાવ વધે છે ને પ્રેમનું બળ પણ વધે છે, પરંતુ એ સાથેજ ખૂબ નિકટતા અને આશુભાશુના સમાજ તરફથી એક પ્રકારની નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેથી માણસને પોતાની જાતને સંભાળવાનું મુશ્કેલ બને છે. વિષયેચ્છાથી પ્રેરિત લગ્નજનમાં સંવમને પ્રાધાન્ય હોય તો અમુક કાળ પછી આ પ્રકારની રિયતિ આવે છે, પરંતુ એ બેમાં ઘણો તફાવત છે. પહેલો તફાવત એ છે કે, પરિશીત માણસ ધીમે ધીમે આગળ વધતો જાય છે અને છેલ્લી રિયતિએ એ પહોંચે છે, ત્યારપહેલાં તો એ બંને એકબીજાને પણ ખૂબ ખૂબ સમજી ગયા હોય છે અને બંને વચ્ચે સાચે મળીને જ કરવાનાં ઠેકાણે કત્તોચોઈ ઊભાં ઘડી મયાં હોય છે. એમના પ્રેમે અમુક અંશે રાગનો ભાવ ઝોઝો કરી વાતસલ્યનું રૂપ પણ લીધું હોય છે અને

ને બાળકો હોય-ખનતાં મુધી' એ રિયલિટીમાં હોય ન-તો એ ખંનેને પોતાનો પ્રેમ ઠાલવવાનું સ્થાન પણ મળી મધું હોય છે. એટલે લગ્નજીવનના આરંભથી જ અદ્વયર્થ ધારણ કરવાની વાત અને અમુક કાળ પછી અદ્વયર્થ પાળવાની વાત વચ્ચે મોટા તફાવત છે.

આ તબક્કે એક બીજો વિચાર પણ કરી લઈએ. આપણા દેશમાં આને એક પ્રકારની ઉદાત્ત ભાવના જાગૃત થઈ છે કે જે અનેક યુવક-યુવતીઓને આખું જીવન સેવાર્થ સમર્પણ કરવાને પ્રેરી રહી છે. આ સેવાઓને લગ્નસુખની ધ્રુષ્ટિ નથી, રાષ્ટ્રને માટે કણીએ કણીએ કપાવા સિવાય બીજી કોઈ તમજા નથી. આ સેવાઓમાં કુમારો પણ છે ને કુમારિકાઓ પણ છે. તેઓને ઘણાં કામ સાથે મળીને જ કરવાનાં હોય છે. કર્તવ્યની ભૂમિકા ઉપર એમની વચ્ચે મૈત્રી પણ બંધાય છે. એકમેકને એમ લાગે છે કે, જે કર્તવ્યસાધી બનીએ તો વધુ સેવા થઈ શકે અને પરસ્પર પ્રેરણા પણ મળે. સમાજના સંસ્કારો એવા છે કે, એ ખંનેને વધુ નિકટ એ જોઈ જ ન શકે. આવે વખતે શું કરવું ? આ પ્રશ્ન બહુ થોડા માણસોનો છે પણ એ થોડા માણસો બહુ મૂલ્યવાન છે એટલે એ વિશે આપણે વિચારવું જ જોઈએ. પણ એ માટે વિસ્તારથી વિચારવા માટે બીજો પત્ર લીકે પડશે.

સેવક-સેવિકાઓ

અહીં એ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નથી કે આ કુમાર—
કુમારિકા વચ્ચે કર્તવ્યભાવ અને નિર્માળ લાગણી સિવાય બીજું
કશું નથી. લોકસેવા કરવી એટલે સમાજના એકેએક અંગની
સેવા કરવી. એમાં દ્વિતી ને પતિતો પણ આવી જાય, સ્ત્રીઓ
તેમ જ બાળકો પણ આવી જાય. આવી સેવા કરનાર દરેક સેવકનો
એ અનુભવ છે કે, સ્ત્રીઓમાં કામ કરવાનું બહુ જ મુશ્કેલ
બને છે. એક મુશ્કેલી તો સ્ત્રીઓના માઠ અમાનની છે. બીજી
મુશ્કેલી એનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ નથી એ છે, અને ત્રીજી મુશ્કેલી
સ્ત્રીસેવિકાઓનો અભાવ છે તે છે. પુરુષસેવક સ્ત્રીઓમાં કામ
તો કરે છે, પણ એ પુરુષ હોવાને કારણે જ બહુ નથી કરી-

શકતો. પરાપૂર્વા સંસ્કારોને લઈ ઓઝો ત્યાં પોતાનું હૃદય ખોલી શકતી નથી, તેમ બહુ વિશ્વાસ પણ મૂકી શકતી નથી. ઉપગ્રાંત, એ સેવકમાં અસાધારણ ચારિત્ર્યમળ ન હોય તો એ પોતે પણ ત્યાં જતાં ડરતો હોય છે, એટલે ઓઝોની સેવા કરવાનું અત્યંત મુશ્કેલ બને છે. આપણી આજની ઓસરયા-ઓનો જેમને અનુભવ હશે તેઓ જાણતા હશે કે, સમાજના રૂઢ સંસ્કારોને આગ્રહ ન લાગે, કોઈ અકસ્માતરપે પણ કોઈ અનિષ્ટ બનાવ ન બની જાય એ માટે એ લોકોને ડેટપુ ખમતું પડે છે ! ડેટલીક વાર કેળવણીના અને જીવનના પાયારૂપ મિર્દા-તોનો પણ ભોગ આપવો પડે છે. તેઓ કરે છે તે યોગ્ય છે એમ મારું કહેવાનું નથી, પણ એ કામ ડેટપુ કહ્યું છે એ જ બતાવવાનો ઉદ્દેશ છે.

અને ઓઝો તરફ બેઠકાર રહે પણ કેમ ચાલે ? અધી માનવમમાજ અજ્ઞાન હોય, અપંગ હોય, જકડાયેલો હોય ત્યાં સુધી સમાજશરીર કામ જ કેમ કરી શકે ? એટલે એ પ્રશ્નના ઉકેલ વિના સમાજના એક પણ કોણનો પૂરેપૂરો ઉકેલ અશક્ય બને છે. આવે વખતે પુરુષસેવકને એમ થાય છે કે, પોતાની સાથે કોઈ ઓસેવિકા પણ હોય તો સારું-ક્યારેક એ એવી, હજીયાઈ, લગ્ન કરવાના વિચારો પણ કરવા લાગે છે. પરંતુ આવા સેવકો પોતાના જીવન વિષે જાગૃત હોય છે અને સેવાર્થે પણ જીવન-સિદ્ધાંતનો ભોગ ન અપાય એમ સમજે છે, એટલે લગ્નની પ્રેરક લગ્નવૃત્તિ જ હોય તો એ લગ્ન કરવા તૈયાર થાય છે અને નહિ તો થોડી ઓછી સેવાથી પણ સંતોષ માની લે છે. પરંતુ આવા સેવકની સાથે અથવા નજીકમાં આવા જ આદર્શી સાથે સેવામય

જીવન માળતી ઠાઠ કુમારિકા હોય છે ત્યારે આ પ્રશ્ન વિકટ બને છે. આ પ્રશ્ન માત્ર સ્ત્રીઓની સેવા કરવાની યુદ્ધિમાંથી જ નથી ઉભો થતો, સમાજનાં બીજાં સ્ત્રીઓની સેવા કરવાનાં ખ્યાલમાંથી પણ થાય છે. સ્ત્રીસેવાનો પ્રશ્ન મેં એટલા મારે વિચાર્યો કે, એમાં તો સ્ત્રીસેવિકાની જરૂર પડે જ છે.

હવે આ કુમાર-કુમારિકાએ શું કરવું તે આપણે વિચારીએ. તેઓમાં સેવાના ભાવની સાથે પરસ્પર લાગણી હોય જ છે, જો એમ ન હોય તો તેઓ સાથે કામ કરી જ ન શકે. પરંતુ એમની લાગણીનો મદાર પણ કર્તવ્યની-સેવાની-ભાવના ઉપર જ અવલંબેલા હોય છે. કર્તવ્ય અને લાગણી એ બેમાંથી એક વસ્તુ છોડવી જ પડે તો જરાયે શોખ્યા વિના તેઓ લાગણી છોડી દે અને કર્તવ્યભાવનાની રક્ષા કરે. આપણે અહીં એવા સેવકોનો જ વિચાર કરીએ છીએ.

એક મત એવો છે કે, આપણા દેશના સરકારો જોતાં આપણે ત્યાંનાં સેવક-સેવિકાઓ પરણેલાં હોય એ જ સારું-તો એ વધુ સેવા કરી શકે અને વધુ નિર્ભય રહી શકે ને સમાજ પણ એમના ઉપર વધુ વિશ્વાસ મૂકે. હું આ મત સાથે મળતો નથી થતો. સમાજ વધુ વિશ્વાસ મૂકે તે હું કબૂલ કરું છું, પરંતુ એથી સમાજ જે કરે છે તે યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ નથી થતું. પરણ્યા-ન પરણ્યાના નિર્ણયમાં દેશ તો શું, ઠાઠ પણ વિચાર આપે ન આવવો જોઈએ, એ એક સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત છે અને મનુષ્યના હૃદયનો જ સવાલ છે એમ હું માનું છું. ત્યારે પરણ્યાનો નિશ્ચય થાય ત્યારે દેશને લક્ષમાં રાખીને પસંદગી કરવી જોઈએ તે ખરાબર છે, પણ ન પરણ્યાના વિચારમાં તો

અંતરના આદેશને જ માન મળવું જોઈએ, થક્યારી-જીવનના આ પ્રકારે સમર્થન કરવાની સાથે હું એ પણ જોઈએ છું કે, એવી સેવાશક્તિ મટતી નથી પણ વધે જ છે. સગ્નજીવનના પરિણામે એકબીજા માટે જે ઘસારો સહન કરવો પડે છે અને એને અંગે રાષ્ટ્રમેવાની શક્તિમાં જે ક્ષતિ આવે છે તે સગ્ન-જીવનના લાભ કરતાં ઘણી વધારે હોય છે, એટલે કેવળ સેવાની દૃષ્ટિએ પણ અપરિણીત જીવન રાષ્ટ્રને વધુ લાભદાયી છે. પરંતુ આપણે મૂળ પ્રશ્ન આ કરતાં જુદો છે. એ પ્રશ્ન સગ્નના બાકી-શર્માં સગ્નનો નથી. આ ક્ષણે જે ઉપરનો વિચાર તો એટલા માટે રજૂ ક્યો કે, સેવક પરિણીત હોવો જોઈએ એવી આવના-વાળા માબુસો જ્યારે ઠાઈ કુમાર-કુમારિકાને સેવક-સેવિકાના રૂપમાં જુએ છે ત્યારે તો એમને પરજાવવા માટે ખૂબ હિતકર્ષક જઈ જાય છે, અને એમને એમ લાગી જાય છે કે, જો આ લોકો નદિ પરણે તો સમાજસેવાને મળતો એક મોટો લાભ જતો રહેશે ને એ બંને ઉપર આરત બિતરશે.

આ લોકો પાસે સેવક કે સેવિકા પોતાના થક્યારી-જીવનના આદર્શોની વાત કરે તો એ લોકો તુરત જ જવાબ આપે છે: 'એની કોણ ના પાડે છે ? તમે તો અમર્યા જ પરણો-માત્ર સાથે રહેવાની સમવડ ખાતર અને લોકોનાં ઘરમાં પ્રવેશ કરી રહ્યા એટલા ખાતર.' જ્યારે આ દલીલની સાથે બીજી એક મજબૂત દલીલ હોમરાય છે ત્યારે તો આ વિચાર અમેઘ-હોય એવું લાગે છે. એ દલીલ આ છે: 'તમે પ્રુરુષ તો ઠીક, પણ આ જહોનને લોકો કેમ સાંખી રહ્યા ! તેઓમાં આવું જીવન-ગાજવાની સહિત અને વૃત્તિ બધે હોય, પણ તો એમણે તમા-

રાધી દૂર રહેવું જોઈએ. એક તો એમનું અપરિણીત જીવન જ યોદ્ધા સાંખે એમ નથી, તેમાં વળી તમારા સાથે કામ કરીને રહે એ તો કેમ જ બની શકે ? માટે કાં તો તમે પરણી જાઓ અને કાં તો સાથે કામ ન કરો. ' એક વધુ દલીલ : ' પણ તમે ક્યાં તમારે માટે પરણો છો ? આ લગ્ન જ ન કહેવાય, આ તો ક્રાંતિકારી લગ્ન છે. તમે આમ કરશો તો અનેક કુમારિકાઓનો માર્ગ ખુલ્લો થશે, અમને સાથ મળશે અને તેથી તેઓ સાદસ કરી શકશે. '

મને આ એકેય દલીલ મળે નથી જિતરતી. હું પ્રબળપણે એમ માનું છું કે, લગ્ન ને આવા વિચારોને સાથે જોડવા જ ન જોઈએ. આ બધી દલીલો બીરુતામાંથી અને પોતાની જાત માટના અવિશ્વાસમાંથી જન્મેલી છે. સેવાનો મોહ એટલો બધો પ્રબળ ન થઈ જવો જોઈએ કે જેની આપણે સેવા કરવી છે તેનો જ માત્ર વિચાર ક્યાં કરીએ અને આપણા જીવનને ઘડ્યા કરીએ. જેની સેવા કરવી છે તેના ગમા-અણમમાનો વિચાર જરૂરી છે, પણ એ તો સામાન્ય બાબતોમાં. સિદ્ધાંતિક બાબતોનો વિચાર તો તટસ્થ રીતે જ થવો જોઈએ. તટસ્થ રીતે વિચારતાં શું લાગે છે ? પણ હું એક ડગલું આમળ જઈને કહું કે, સત્ય અને સિદ્ધાંત એ એવી વસ્તુ છે કે એથી વ્યક્તિને જ નહિ પણ આખા સમાજને સરવાળે લાભ જ થાય છે. જે એ કસોટીમાંથી સત્યમિદ્ધાંત પાર ન જિતરી શકે તો એમાં કાંઈક ખૂલ હોવી જોઈએ એમ સમજવું. એટલે સિદ્ધાંતિક રીતે વિચાર કરતાં જે સત્ય લાગે તેનું આચરણ કરવાથી સમાજને લાભ જ થાય છે. પરંતુ એ બે રિધતિ વચ્ચે ભેદ છે તે એ

છે કે, સિદ્ધાંત નદિ પણ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં જો કરવા જેવું લાગે છે તેનો લાભ તાત્કાલિક જળાય છે, ત્યારે સિદ્ધાંતનો લાભ મોડો-કદાચ ધણે જ મોડો-જળાય છે; પણ આપણે એટલી બધી ટૂંકી નજરના નથી કે આજે ન દેખાય તે માનીએ જ નદિ, જો એમ હોત તો આપણે સેવાના કામમાં પડ્યા જ ન હોત.

એટલે હવે આપણે આ દૃષ્ટિએ-સિદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ-આ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ. સેવક-સેવિકામાં લગ્નની ઈચ્છા જાગે તો તો કંઈ સવાલ જ નથી. પરંતુ લેશમાત્ર એવી ઈચ્છા ન હોય તોપણ, માત્ર કામ કરવાની સ્વરૂપતા ખાતર અને સોડોમાં વિશ્વાસ પ્રગટાવવા ખાતર પરજીવું કે કેમ એ જ મુખ્ય સવાલ છે. દરેક સવાલની પેઠે આ સવાલને પણ એ જ રીતે તપાસવો જોઈએ કે, સોડો આપણા વિષે જો ઈચ્છા રાખે છે તે યોગ્ય છે કે નહીં? આપણે સૌ ઠાઈ કહેશું કે, 'એ યોગ્ય તો નથી જ, પણ એ અયોગ્ય ઈચ્છા સંતોષ્યા વિના સેવા મુશ્કેલ બને છે.' તો હું કહીશ કે, 'અયોગ્ય ઈચ્છાને સંતોષી સોડોની એ અયોગ્ય વૃત્તિને દબિયૂત ન કરવી જોઈએ. આપણે એમ માનીએ છીએ, ને હું તો માતું જ છું' કે, આ વિષેના આપણા સમાજની દૃષ્ટિમાં ફેરફાર કરવો એ એક મહાન સેવા છે અને એ ફેરફાર આ રીતે આપણે એને વશ થતા જઈએ તો હજાર વરસે પણ ન થાય. ઠાઈક દિવસ પણ સોડો આવું સાંખી શકે એવું આપણે ઈચ્છના હોઈએ તો એ વિચાર અને વર્તનના આરંભનો આવો સુયોગ્ય દિવસ ફરીને મળવાનો નથી, કારણ કે આજે આપણાં નાનાંમોટાં બહિષ્કારો સોડોને આકર્ષી

રહ્યાં છે. દેખીતી રીતે તો એમના હિત માટે જ આપણે છુપી રહ્યા છીએ તે એ જુએ છે તે જાણે છે. આપણે અહોનિશ જવાલામુખીના શિખર ઉપર બેઠા હોઈએ એવી આપણી રિયતિ છે તે એ સમજે છે. કોઈ પણ વખતે જોલ, માર, અપમાન અને ફાંસીનો માચડો સુધ્ધાં આપણા બાજ્યમાં આવવાનો છે તે એણે જોયું છે. એટલે સહેજે જ આપણા વર્તન તરફ એ ઓછા અવિશ્વાસની નજરે જોશે અને એથી આપણને આવશ્યક ટેકા મળી રહેશે. જો લોકોની ઈચ્છાને માન આપતા જઈએ તો આપણો આદેશ જ ન આવે, તો તો આપણે એક બીડી ખાઈમાં ઊતરતા જ જઈએ—અરપૃથક્તાને આપણે સંઘરવી પડે, વિધવાઓને એ જ દશામાં રાખવી પડે, સ્ત્રીઓની સુલામી કાયમ કરવી પડે, અનેક બયાનક રૂઢિઓને ચાલવા જ દેવી પડે. એટલે દરેક વિચારનો ઉદ્ભવ સિદ્ધાંતમાંથી થવો જોઈએ—નહિ કે લોકરુચિ ઉપગ્રી.

પણ આ સવાલ હજી અધૂરો રહે છે. મારા આ કાગળ ઉપરથી એમ ફલિત થશે કે, સાથે કામ કરવાની ઈચ્છા-વાળાઓએ સાથે જ કામ કરવું જોઈએ. અને પરણવાની ઈચ્છા ન હોય તો ન જ પરણવું જોઈએ. આટલો અર્થ ચાલે ત્યાં સુધી જરાબર છે, પરંતુ જો એવો અર્થ ચાલે કે, લોક-લાગણી તરફ તદ્દન બેપરવા રહીને સાથે રહેવું જોઈએ, તો એ અર્થ નહિ પણ અનર્થ ગણાશે, કારણ કે આપણે અંતે સેવા તો લોકોની જ કરવી છે. ત્રિલોકીય દુર્લભ રાખીને તો આપણે ત્યાં રહી જ ન શકીએ, એટલે આપણે લોકોમાં અવિશ્વાસ ન જાગે એવા બધા પ્રયત્નો કરવા જ જોઈએ અને એથી લોક-

સાગણી જ સંતોષાય એમ નથી-આપણા પોતાના સત્ત્વની પણ રક્ષા થશે. આપણે એ વિચારી ગયા છીએ. આ બળવાન વૃત્તિ એક પળવાર પણ ગાફેલ રહેનારને ઉધધારી નાખે છે, એટલે આપણે આવશ્યક મર્યાદાઓનું કડક રીતે પાલન કરી સાથે જ સેવાકાર્ય કરતાં હોઈશું તો ધીમે ધીમે લોકોની શંકાઓ નિર્મૂળ થશે અને શંકાને રથાને શ્રદ્ધા અને ભક્તિ જન્મશે. એથી આપણી સેવા સોમે કળાએ ખીલી જાશે, અને જો એ આવશ્યક મર્યાદા આપણે ચૂકીશું તો આપણા પતનને નોતરશું અને સેવાકાર્યને પાછું પાડી આપણા પછીના સેવકોનો અને સાથીઓનો માર્ગ પણ વિકટ કરીશું.

આ પત્રમાં લગ્ન કરતાં બીજા વિચારો વધુ મુકાયા, પણ એ પ્રશ્નનું પૃથક્કરણ કરવા માટે એ ઉપયોગી હતા એમ મને લાગ્યું છે. લગ્નનો પ્રશ્ન આખા જીવનને આવરી લે છે એટલે એનો વિચાર કરતાં બીજા પ્રશ્નો વિચારવા જ પડે છે અને આ પત્ર તો હું જીવનમાં 'કંઈક' દરી જવાની ભાવનાવાળાને લખું છું એટલે આવું સખ્યા વિના કેમ ચાલે ?

લગ્ન : અખંડ સહચાર

હું સૌ પહેલાં જ કહી દઉં કે, આજે લગ્નની નવી પ્રથાના ને પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે તેમાંના ગોટા ભાગના પ્રયોગો તરફ હું બધી નજરે નોંઠું છું. જૂની લગ્નપ્રથાના દોષો એમાં નથી, પણ ખીજા છેડાના એટલા જ ભયંકર દોષો એમાં છે એમ હું માનું છું. આજે એનું સ્વરૂપ ભૂયાનક નથી લાગતું તેનું કારણ તો એ છે કે એ પ્રથાની હજી સદ્ભાવ જ છે. પરંતુ આજે ને રીતે એ પ્રથા વ્યવહારમાં બિતરી રહી છે એ રીતમાં હું ભયંકર અવરથાનાં ખીજા બેઠું શકું છું અને મને એનું કારણ એ લાગ્યું છે કે, જેમ જૂની લગ્નપ્રથામાં વ્યક્તિ કરતાં સમાજના હિતનું પ્રાધાન્ય હતું, તેમ નવી

પ્રથામાં વ્યક્તિહિતને સર્વસ્વ માનવામાં આવ્યું છે. આ પ્રશ્નમાં જીભ કોઈ પ્રશ્ન કરતાં વધારે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય-જળવાનું જોઈએ એમ હું માનું છું, પણ એમાં સમાજજીવનની રક્ષાને બાધ ન આવે એ જોઈએ એ મુખ્ય શરત રહેલી છે અથવા રહેતી ન જોઈએ. જૂની પ્રથામાં સંયમને મુખ્ય સ્થાન હતું. નવી પ્રથામાં સ્વાતંત્ર્યને મુખ્ય સ્થાન છે. મેં તો કહી દીધું કે સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને સંયમ એ ત્રણમાંથી એક પણ દષ્ટિને આપણે જુલી જશું તો જટિલ પ્રશ્નને કોઈ દિવસ સરળ અને સમાજજીવનને બળ આપનારો કરી શકીશું નહિ.

નવી લઘુપ્રથાના યોજકોનાં મનમાં શું હશે તે હું ન કહી શકું, કારણ કે મેં એ વાંચ્યું નથી. સંભવ છે કે આ પત્રમાં હું જોનો વિરોધ કરવાનો છું તેનો વિરોધ એમણે પણ કયોં હોય. મારું લખવાનું તો આજે પ્રવર્તતી સ્થિતિ ઉપર છે. રાજ ને રાજ આપણી આંખ સામે ને બનાવો બની રહ્યા છે તે સ્થામાં સર્જને હું આ પ્રશ્નપરત્વે લખું છું.

સુદતી લગ્ન, પ્રયોગાત્મક લગ્ન, રેનેડલગ્ન, છૂટાછેડા વગેરે વિચારો મામે મારે શા વાંધા છે તે હું જણાવું—સૌથી પ્રથમ તો લગ્ન એ અખંડ-સદચાર હોવો જોઈએ એવી ને મારી માન્યતા છે તે જ અહીં ચૂકી દઉં. આ માન્યતાને સર્જને જ હું રેનેડલગ્ન સિવાયની ઉપરની બાજતોનો વિરોધ કરું છું. રેનડલગ્ન, પ્રેમલગ્ન, ઇચ્છા લગ્ન—જે નામ આપો તે મને પ્રિય છે. એમાં લગ્નના પ્રશ્નનો હોલ રહ્યો છે એમ હું માનું છું, પરંતુ એ પ્રાપ્ત કરવા માટે ને મારો યોગ્ય છે

તે સામે મારે વિરોધ છે, એટલે મારે એ જલ્યાવતું છે કે, 'મારા અર્થમાં સ્નેહલગ્ન એટલે શું થાય છે ? પણ એ પહેલાં લગ્ન એ અખંડ સહચાર હોવો જોઈએ એ વિષેના મારા વિચારો અહીં મૂકી દઉં.

ખૂબ મંથન અને તપાસને અંતે પણ લગ્નજીવનની સફળતા વિષે શંકા રહે છે એટલે જ મુદતી લગ્ન કે પ્રયોગાત્મક લગ્ન જેવા વિચારો દાખલ થયા હશે એમ મારું માનવું છે. મારું કહેવાવું એ છે કે, જો આપણે 'મુક્તવિહાર'નો વિરોધ કરી શકતા હોઈએ તો આ સ્થિતિમાં ને એ સ્થિતિમાં બહુ થોડો જ ફેર છે. એ સમજી લેવાની જરૂર છે કે, કોઈ પણ કામ કરતી વખતે એના હેતુ અને પરિણામ વિષે માણસના મનમાં જે ગાઠ વળા હોય છે તે હેતુ અને પરિણામ લાવવાના પ્રયત્નોમાં ખૂબ ભાગ ભજવે છે, એટલે 'આ જીવન-ભરનું લગ્ન નથી' એ ખ્યાલથી પરણનાર અને પોતાના લગ્નવ્યવહારને અખતરાશપે જોનાર વહેલામાં વહેલો અસંતોષ પામે એમ મારું માનવું છે, કારણ કે એવું તો આ જગતમાં શક્ય જ નથી કે લગ્નસંબંધથી કે બીજા કોઈ સંબંધથી જોડાનાર વચ્ચે ઘર્ષણનો અને વિરોધનો પ્રસંગ આવે જ નહિ. વિરોધ અને ઘર્ષણ આવવાનાં જ. એકબીજાની સ્વતંત્રતાને હાનિ પહોંચવાની જ. લગ્ન એ અખંડ સહચાર છે એવી માન્યતા લઈને પરણનાર માણસ પોતાના લગ્નજીવનને અખતરાશ ન સમજે, પોતે કોઈ વ્યવહારના તપાસનીશ જેવો છે એમ ન સમજે, પણ ભરપૂર પ્રેમથી બીજાને પોતાની જાતમાં ને પોતે બીજાની જાતમાં સમાઈ જવા માટે આ લગ્નગાંઠથી

અધાયા છે એમ માને અને તેથી એમનાં સહજીવનમાં ધર્મજ્ઞ-
ના પ્રસંગો આવે ત્યારે જાને પણ ઉદારતા પ્રગટે અને એ
ધર્મજ્ઞને દર દરવાનું કે સહી લેવાનું ઇચ્છાપૂર્વક જ બંનવા માટે.]

ગ્રેમનો એક સ્વભાવ-અને મારા મત મુજબ મુખ્ય

સ્વભાવ-છે સ્વાર્પણ. લગ્નજીવનને સફળ બનાવવું હોય તો આ
સ્વભાવને જીવનમાં આતમેાન કર્યા વિના ન જ ચાલે. આપણને
અમુક વ્યક્તિ, વસ્તુ કે આદર્શ પ્રત્યે પ્રેમ છે તેની કસોટી
કઈ ? જાડી આંખે જ માણસ કેમ પારખી શકે કે આ માણસને
અમુક વસ્તુ તરફ પ્રેમ છે ? હું માનું છું કે સ્વાર્પણથી જ,
અને એ સ્વાર્પણમાં માણસને પોતાની લાગણીઓને ખેંચવી
નથી પડતી, સુદ્ધિપૂર્વક પોતાની દરજ સમજી સ્વાર્પણની
ભાવનાને ઉત્તેજિત નથી બનાવવી પડતી. એ ભાવના, જો પ્રેમ
હોય તો, સ્વાભાવિક જ પ્રગટે છે. મને લાગે છે કે, પ્રેમ એ
એવી શક્તિ છે જે ત્યાગ કરાવ્યા વિના રહી શકે જ નહિ.
મને દોષ એમ કહે કે, 'હું' અમુક વ્યક્તિ, વસ્તુ કે આદર્શ
પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવું છું, પણ એના માટે કશું કરવાની મારી
અજ્ઞાત છે', તો હું એ માણસને સાચો માનું જ નહિ.
હૃદયમાં પ્રેમ દાખલ થતા જ અદરથી એક પ્રકારનો ધડકો લાગે
છે. એટલે પ્રેમ એ 'દોષ નિષ્ક્રિયા' નથી પણ આધીજી કહે છે
તેમ બળવાનમાં બળનાન પ્રક્રિયા છે.

આમ હોવા છતાં આપણા મનમાં વળી ગદેલી-ગાંઠ આ
પ્રેમપ્રવાહને રોકી શકે છે અથવા મંદ પાડી શકે છે. જૂની
પ્રથા પ્રમાણે લગ્નજીવન જીવનારાં હમરો દંપતી વચ્ચે પરસ્પર
૧૫૮]

પ્રેમ હોય છે અને તેથી એકબીજાં માટે ત્યાગ પણ કરતાં જ હોય છે, છતાં લોકોમાં સ્ત્રી અને પુરુષ વિષેની બિન્ન પ્રકારની કલ્પના હોવાથી વિશેષ ત્યાગ સ્ત્રી જ કરતી હોય છે. પુરુષને પ્રેમ નથી હોતો એમ નહિ કહી શકાય, ક્યારેક એ બારે ત્યાગ કરતો પણ માલૂમ પડે છે, પરંતુ આપણે જાનેને બરાબર જોશું તો સમજી શકશું કે પ્રેમ હોવા છતાં મનમાં બંધાઈ ગયેલી માન્યતા ટેટલું કામ કરી જાય છે.

એ જ રીતે લગ્નજીવન શરૂ કરતી વખતે અખંડ સહચારની માન્યતા આપણા મનમાં હોય તો, જેમ પેલી માન્યતા પ્રેમના પ્રવાહને મંદ કરી શકે છે તેમ, આ માન્યતા મંદ પ્રવાહને વેગવંત પણ કરી શકે છે. એટલે જીવનની ટેટલીક પળોમાં લાગણીઓમાં બરતી-એટ આવે તોયે અખંડ સહચારની બાવના સહજીવનને બચાવી લે છે. મારું એમ માનવું છે કે, સુદૃઢ લગ્ન કે પ્રયોગાત્મક લગ્ન જેવાં લગ્નોમાં એ માન્યતા નથી પ્રગટી શકતી. મને તો લીલકું એમ લાગે છે કે, એવાં લગ્નોમાં બરપૂર આનંદ માણવાની જ, અને તે પણ એકે બીજા-માંથી માણી શકાય તેટલો આનંદ માણવાની જ વૃત્તિ પ્રગટે છે. બંનેએ એ જોયા કરવાનું હોય છે કે પોતે રસ લઈ શકે છે કે નહિ ? મને લાગે છે કે આ વૃત્તિ ખરાબ છે. જો સ્વાર્પણને બદલે એકબીજાને માણી લેવાની દષ્ટિ રચાવ મેળવે તો લગ્ન-જીવન નિષ્ફળ જ જાય. ઉપરાંત, આવા લગ્નો ચર્ચા પછી ઠોઠાઈ નિશ્ચિત તો બની જ ન શકાય, કારણ કે પોતાની કાવશે કે નહિ તે જોવાનું હોય અને ન કાવડું હોય તો દુવે ઠોળી સાથે કાવશે તે વિચારવાનું અને શોધવાનું હોય. પરિણામે

સમાજની વ્યવસ્થા ન જળવાય. ઘણો વાર તો એવું બને કે, એકને કાવે ને બીજાને ન કાવે, અને એનું પરિણામ જીવનભરના દુઃખ સિવાય બીજું શું આવે ?

મારી આ દલીલોનો રખે એવો અર્થ થાય કે, ત્યારે તો જૂનાં લગ્નો જ સારાં દર્તા. એ લગ્નોનાં પારે વિનાનાં અનિષ્ટ પરિણામો મેં બતાવી આપ્યાં છે. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે, એ લગ્નમાં 'અખંડ સદચાર'ની જે ભાવના હતી તે સ્વીકારવા જેવી છે. હું માનું છું કે, એ ભાવનાની ઉત્પત્તિનું મૂળ સંયમદષ્ટિ છે.

હવે છટાછેડાનો વિચાર કરીએ. મારી ઉપરની વાતોમાં છટાછેડાનો વિરોધ આવી જ નય છે, પરંતુ મને એમ લાગ્યું છે કે, કાયદાની દૃષ્ટિએ તો બંને પક્ષે છટાછેડાનો અધિકાર હોવો જ જોઈએ. અહીં આપણે જે વાત કરીએ છીએ તે કેવા કાયદાઓ ઘડાવા જોઈએ તેની નહિ, પરંતુ સમાજમાં કેવા વિચારોને બળ આપવું જોઈએ તેની જ; એટલે મારી આ માન્યતાઓ એક જ રીતે જોવાની છે કે, હું આ વિચારોનો ફેલાવો સમાજમાં ઇચ્છું છું. આ વિચારોના ફેલાવાને કઈ સમાજમાં આ જાતની માન્યતા બધાય એમ ઇચ્છું છું. સોક્રમત આ પ્રકારનો રહે અને સમાજના ધુરીણો આ વાતનું જ સમર્થન કરે એમ મારી ઇચ્છા છે. જો એટલું થાય તો છટાછેડાને કાયદામાં સ્થાન હોવા છતાં એનો ઉપયોગ આજમાં ઓછો થવા પામે.

છટાછેડાને કાયદામાં સ્થાન હોવું જ જોઈએ એમ હું

જ્યારે કહું છું, ત્યારે મારા મનમાં એ વિચાર પડ્યો જ છે કે, લગ્નમાં અખંડ સહચારની ભાવના હોય, સ્વાર્પણની ભાવના હોય, સમાનતા, સ્વાતંત્ર્ય અને સંયમની ભાવના હોય, તોગે કેટલાંક લગ્નજીવન તો અસહ્ય થઈ જ પડે; કારણ કે મનની સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓ કેટલીક વાર ન સમજાય. એવો અણુગમો જિભો કરી દે છે. કેટલીક વાર જેમાંથી એક પક્ષે જ ઉપરની ભાવના ફેળવાય છે ને ખીજે પક્ષે જિલ્લું જ વર્તન થાય છે. કેટલીક વાર માણસની આખી મનોસૃષ્ટિ અને જીવન વિષેની દૃષ્ટિ બદલી જાય એવું પણ બની જાય છે. એટલે લગ્ન એ ઠોઠ પણ સંયોગમાં ન છોડી શકાય એવું બંધન ન થઈ જવું જોઈએ. આ તો મેં જોઈ-વિચારીને કરેલાં લગ્નોની વાત કરી, પરંતુ આજે લાખો માણસોને એમનાં માખાપે કે વડીલોએ જ પરણાવી દીધાં છે તેનું શું ? પેલાં માણસોમાં તો જીવન અસહ્ય થઈ પડે એવા પ્રસંગો ઓછા આવશે, એટલે છૂટાછેડાને સ્થાન તો હોવું જ જોઈએ એમ હું માનું છું. કદાચ તમને એમ લાગશે કે, તો તો મારા વિચારોની હમારત તૂટી જાય છે. જો તમે વધુ વિચાર કરશો તો એમ નહિ લાગે. મેં પહેલેથી જ કશું છે કે, વિશુદ્ધ વિચાર, એટલે કે આદર્શ વિષેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ, માણસના મનમાં જે ગાંઠ વાળી જાય છે તે માણસને ધણું બળ આપે છે. એ માન્યતામાંથી જરાયે વિચલિત થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે માણસ એ પ્રસંગને હર્ષપૂર્વક નથી સ્વીકારી શકતો, પણ પોતાની હારફે દુઃખપૂર્વક જ સ્વીકારે છે, એટલે આવા પ્રસંગોનું પ્રમાણ અત્યંત નજીવું રહે છે.

છૂટાછેડા એ ઠોઠ સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત નથી. સ્વતંત્ર સિદ્ધાંત

લગ્ન-એક સમસ્યા!

તો અખંડ સદચારનો છે. છૂટાછેડાનો ઉપયોગ તો ખરાબે ચડેલી નૌકાને બચાવી લેવા માટે જ છે. અને આ વાત માણસ બરાબર સમજી જાય તો એ પોતાના લગ્નજીવનની નૌકાને એવી કુશળતાથી ચલાવે કે એ ખરાબે ચડે જ નહિ. આ આખી ચર્ચા ઉપર મારે કહેવાનું છે તે આ છે કે, માણસ નિરંકુશ જીવન તરફ બદલ જલદી વળી જાય છે એને લોકમતનો ટેકો આપવાની જરૂર નથી. લોકમત તો એની નિરંકુશતાને અટકાવે એવો જ હોવો જોઈએ. પરંતુ કાયદામાં એવી સગવડ જરૂર હોવી જોઈએ કે જેથી માણસને સ્વેચ્છાચારી કે ચોર બનવું ન પડે. જો આમ થાય તો વ્યક્તિનો વિકાસ રૂંધાય નહિ અને સમાજજીવનની શુદ્ધિ અને રક્ષા થયા જ ઠરે.

卐

આકર્ષણનું તત્ત્વ

આપણે સ્નેહલગ્ન વિશે વિચાર કરીએ ત્યારપહેલાં જેમાંથી સ્નેહલગ્ન પારણ્યમવાની શક્યતા છે તે આકર્ષણનો વિચાર કરીએ. આકર્ષણ શું છે ? એ શા માટે થાય છે ? એ કેવું કેવું સ્વરૂપ લે છે ? આ બધું વિચારવું જરૂરી છે. મને લાગે છે કે, જે ને જે ચાર જેવો આ પ્રશ્નનો જવાબ સહેલો નથી. આ પ્રશ્નનો વિસ્તાર કરીએ તો આપણી મતિ મૂંઝાઈ જાય એવો એ પ્રશ્ન છે. આકર્ષણના બળે જ આપણું વિશ્વ ગતિ કરી રહ્યું છે ત્યાં સુધી આ પ્રશ્નને લઈ જઈએ તો આપણે તત્ત્વજ્ઞાનના અપાર સાગરમાં ડૂબકી મારવી પડે, જે મારવાની મારી શક્તિ નથી અને હઠ્ઠા પાણી નથી. અહીં તો એક માણસ બીજા

માણસ તરફ ડેમ જે'ચાય છે તેનો જ આપણે વિચાર કરવાનો છે. વિષયેચ્છાની પ્રમળતાથી થયેલા જે'ચાણને દમણાં બાળુએ રાખી આપણે તો આકર્ષણનો અતઃત્રપણે જ વિચાર કરવો જરૂરી છે.

સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે જ આકર્ષણ થાય છે એવું નથી; પુરુષ અને પુરુષ વચ્ચે પણ થાય છે, સ્ત્રી અને સ્ત્રી વચ્ચે પણ થાય છે. સમાન વયના પ્રત્યે થાય છે એવું પણ નથી; ટૂંક અને યુવાન વચ્ચે પણ થાય છે. લગ્નની શક્યતાને બર્ધને જ થાય છે એવું પણ નથી, કારણ કે મા ને દીકરા વચ્ચે તેમ મા ને દીકરી વચ્ચે પણ થાય છે, એ જ રીતે પિતા પુત્ર વચ્ચે પણ થાય છે. આથે ગ્હેનાર તરફ થાય છે એવું પણ નથી, તુલન અભાસના પ્રત્યે પણ થાય છે—અરે, મનુષ્યેતર જીવસૃષ્ટિ તરફ જ નહિ પણ નિર્જીવ સૃષ્ટિ તરફ પણ થાય છે. આ આકર્ષણ છે શું ? મને લાગે છે કે, આનો સ્પષ્ટ જનામ આપવાનું કામ મુશ્કેલ છે. અને એટલે જ માનવજાતના આદિકાળથી આકર્ષણ ઉપર કાળે ને નાટકો ગ્યાતા આવ્યા છે ને રચાયા જ કરશે. આકર્ષણનું આ અદ્ભુત તત્ત્વ લોકોને એટલું આકર્ષક લાગે છે કે એની વાનમા કે વાર્તામા લોકો નિરવધિ રસ લઈ શકે છે.

વિજ્ઞાનીઓ એમ કહે છે કે, દુનિયામાં કશું જ એમ ને એમ અકસ્માત નથી બનતું; બધા બનાવોની પાછળ કારણો પડ્યાં જ હોય છે. અખ્યાતમવાદીઓ એમ કહે છે કે, આખું જગત ચોક્કસ નિયમોને વશ વર્તે છે, આપણી જુદી પરિ-

મિત છે એટલે આપણે એ સમજી શકતા નથી. આમ બંને વચનોનો બાવાર્થ એક જ છે. આ ઉપરથી એટલું ફક્ત થયું કે, આ આકર્ષણનું તત્ત્વ ચોક્કસ કારણોને લઈને કામ કરી રહ્યું છે. એ કારણો શાં છે તે આપણે જોવાનું છે. હું વિચારું છું તો મને મારા મનમાં ઊઠતાં કારણોથી મંતોષ થતા નથી, અને હું પરિમિત બુદ્ધિને લઈ આ એક અકરમાત છે એમ જ રહી દઈ એમ થઈ જાય છે. મારી આવી સ્થિતિ હોવા છતાં હું એટલું તો સમજી શકું છું કે, માણસના પ્રેમની વૃત્તિ પડી છે તે એને ખીનમાં જાતપ્રેત થવાને પ્રેરી રહી છે. એ પ્રેમ જેમ જેમ શુદ્ધ થતો જાય છે તેમ તેમ એ વૃત્તિ વધુ ને વધુ વિસ્તારમાં ફેલાતી જાય છે—જેમ પ્રકાશને રૂધી રહેતા આનંદણો દૂર થતા પ્રકાશનો વિસ્તાર ફેલાય છે તેમ. મને ત્યાં નદિ આકર્ષવાનું અને મુકર ગયો જ અકર્ષવાનું કારણ તો સ્વભાવ અને સંસ્કારોના પરિણમે લઈને હોઈ શકે એમ મારું માનવું છે. સામાન્ય લોકોનાં અને મદાપુરુષનાં જીવન તરફ અધ્યાત્મપૂર્ણ દૃષ્ટિએ જોતા એમ લાગે છે કે, પ્રેમ અને આકર્ષણ એ ખૂબ જ વિસ્તાર પામી શકે એવું તત્ત્વ છે. ઠાઈ વિરલ વ્યક્તિમાં તો એ તત્ત્વ જાવી જ મર્યાદાઓ ઓળંગી વિશ્વ સાથે એકરૂપ થતું પણ જોવામાં આવે છે. એટલે એ તત્ત્વ ન સમજાય એનું હોવા છતાં એમાં મેં શુદ્ધિ-વૃદ્ધિને તો અનકાશ છે જ, અને જેમાં શુદ્ધિ-વૃદ્ધિને અવકાશ હોય તેમાં એથી ઊંચડી સ્થિતિની પણ શક્યતાઓ હોય જ. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, આ અદ્ભૂત તત્ત્વને પણ માણસ પોતાના જીવનપૂરતું સમજી શકે અને એનું સંસ્કરણ કરી શકે,

એટલે, આ અને પુરુષ વચ્ચેના આકર્ષણમાં એ યોગ્ય વયનાં હોય અને કુમાર-કુમારિકા હોય તોપણ લગ્નની ઇચ્છા રહેલી જ હોય એમ માનવાનું નથી. બદ્ધે બદ્ધે એના પશુ આપણે દુનિયામાં એવા સંબંધો જોઈએ તો છીએ જ કે જેમની વચ્ચે વયો મુખી-કપારેક આશ્રવન-પ્રેમમંબંધ રહી હોય છતાં જ ન વચ્ચે લગ્નની ઇચ્છા જાગી જ ન હોય. એટલે, આકર્ષણ એ પૃથક્કરણ કરવા જેવું તત્ત્વ છે તે આપણે સમજી લેવું જોઈએ. કાર્ષ્ણાણે પ્રત્યે એવાથી થતાં એ શા માટે થાય છે તે સમજવા આપણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણે વિચારમય જીવન જીવતા હોઈએ તો એ આકર્ષણ પાછળનાં કારણોને આજી રચરૂપે પણ આપણે જોઈ શકીએ એવું હોય જ.

દલે આપણે સ્નેહલગ્નનો વિચાર કરીએ. અનેક પ્રકારનાં આકર્ષણોમાં એવું આકર્ષણ પણ જન્મે કે જેમાં લગ્નની શક્યતા પડી હોય આ આકર્ષણને આપણે આજી રચરૂપે સમજી શકીએ છીએ. પરંતુ એટલા હિપરથી આપણે લગ્ન કરી શકતા નથી, કારણ કે લગ્નમાં તો સાથે જીવવાનું આવે છે. એટલે મદજીવનની દૃષ્ટિએ એક બીજાની ટેવો અને સ્વ-ભાવ જોવાની જરૂર બીજી થાય છે-આ ગિયતિમાં સંવનન-જીવું થાય છે.

એટલે સ્નેહલગ્ન કે પ્રેમલગ્નનો અર્થ એટલો જ ન થવો જોઈએ કે આકર્ષણથી બિન્ન થયેલું લગ્ન, પણ આકર્ષણ અને પૂરી ઓળખાણ પછી થયેલું લગ્ન. આવું લગ્ન આદર્શ લગ્ન

ગણાય એમ માનું માનવું છે. અલગત, એમાં સમાનતા, સ્વ-
તંત્રતા અને સંયમની ભાવવણી થવી જ જોઈએ. જો એ
ભાવવણી ન થાય તો લગ્ન આદર્શ સ્થિતિમાં થયેલું હોવા
છતાં એ નિષ્ફળ જ ગય.

અહીં આપણે આ પ્રકારના-લગ્નની શક્યતાવાળા-આક-
ર્ષણનો થોડોક વિચાર કરીએ. ઘણી વાર આવું આકર્ષણ,
આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ ભલે ન હોય, પણ આપણામાં લગ્નની
ક્રિયા જાગી ગયા પછી થાય છે અને કેટલીક વાર નાનપણમાં
અથવા કિશોરવયમાં સાથે રહેવાનું, રમવાનું, હાવવાનું
મળે છે તે રહેઠાણ બંધાય છે, મોટાં થતાં બંધી સમજાણ
આવે છે અને એ વખતે જેની સાથે નિર્દોષ પ્રેમમાં વર્ષો
ગાળ્યાં હોય તેના પ્રત્યેના આકર્ષણનું સ્વરૂપ બદલાય છે.
આમ આ આકર્ષણ મુખ્યત્વે બે પ્રકારે હિતભવે છે. એક
ત્રીજો પ્રકાર છે, પણ એનો વિચાર અત્યારે અરયાને લાગે
છે. એ છે પરોક્ષ રીતે જાગેલા આકર્ષણનો. આપણે ઓળ-
ખતા ન હોઈએ. એકઠીજાને જોતાં પણ ન હોય, પણ
સાંભળવા માત્રથી પણ આકર્ષણ જન્મ્યું હોય છે. આ જરૂર
મુક્તિ લાગે છે, પણ આવું આકર્ષણ છેવટે તો પ્રત્યક્ષતાની
કસોટીએ ચડે જ છે, એટલે મુખ્યત્વે બે પ્રકારે જ આકર્ષણ
દેખા દે છે.

મને યોતાને આ બંને પ્રકાર શુદ્ધ લાગે છે. હું જાણું છું
કે કરોડો માણસોને, આપણાં બધાં જ સામાજિક બંધનો દ્વારા,
ચર્ચા થાય તો પણ, આ સ્થિતિ મળવાની નથી, પરંતુ જે

બાળશાળાઓને આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તેમનું લગ્નજીવન સુખદ-
સ્નેહાળ અને પરસ્પર સહકારવાળું થાય છે.

એટલું તો સમગ્રયુ' દર્શે જ કે, આ સ્થિતિ પ્રયત્નપૂર્વક જીભી નથી થઈ શકતી. મને ધણી વાર એમ થાય છે કે, લગ્ન માટે ' પ્રયત્ન ' ન હોવો જોઈએ, સ્વાભાવિક રીતે જ એ સ્થિતિ જીભી થઈ જવી જોઈએ. પણ હલોહલ વિષમતાઓથી ભરપૂર આ સમાજમાં એ આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? આપણે સમાજ પ્રગતિ પામતો પામતો આવાં લગ્નો સુધી પહોંચશે તે દિવસે આ જગતના રંગદંડ જલ્દલાઈ મયા હશે, તે દિવસે હૃદયના ગુણોનો વિકાસ એટલો થયો હશે કે, જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ પ્રેમ અને સહકારનું જ વાતોવરણ હશે. પરંતુ એ સ્વપ્ન ધણું દૂરનું છે. આજે તો ઠોઠ વિરલ સ્થળે એવાં લગ્નનાં દર્શન પામી શકીએ છીએ અને ત્યારે લગ્ન-જીવનમાં રસ અને આનંદની કલ્પના કરી શકાય છે.

આણું સુંદર સ્નેહલગ્ન અને સ્વાભાવિક આકર્ષણ જન્મશે જ જોવામાં આવે છે. અત્યારે તો મોટે ભાગે આકર્ષણના તરવે ધણું યુવક-યુવતીઓનાં જીવનમાં કાપડાઓ જ જીભા કરી દીધા હોય એમ માલૂમ પડે છે, કારણ કે જાને પહે એ આકર્ષણ જાગે અને એ આકર્ષણ નીરોગી હોય એવું બાળ્યે જ જોવા મળે છે. એક એકને ચાહતું હોય છે ને બીજું વળી ઠોઠ બીજાને જ ચાહતું હોય છે. આ દશ્યો જોઈ ધણી વાર એમ થઈ જાય છે કે, આ આકર્ષણના મૂળમાં પ્રેમની વૃત્તિ નહિ પણ એકલા બોગની જ વૃત્તિ નહિ પડી હોય !

મેં આ પત્રોમાં લગ્નના પ્રેરક કારણ તરીકે વિષયેચ્છાને

જ પ્રધાનપદ આપ્યા ક્યું છે, અને તમને તો ઠીક, પણ મને-
સખનારને-પણ કંટાળો આવે એટલી બધી વાર એ શબ્દનો
મેં ઉપયોગ કર્યો છે. છતાં જો લગ્નમાં માત્ર વિષયેચ્છાને સ્થાન
હોય તો લગ્નચવનમાં માણસ પશુથીયે નવાવટ થઈ જાય એમ
હું કહું છું. એમાં પ્રેમનું તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ. હું તો
એટલે મુઠ્ઠી કહું છું કે, માણસ વિષયનો તદ્દન ગુનામ જ
બની ગયો હોય, એટલે સાચા અર્થમાં માણસનું મન રોગિષ્ઠ
થઈ ગયું હોય તો જ એ પ્રેમના અંશ વિના વિષય લોગવી
શકે એવા માણસો ગમાજમા છે એ હું જાણુ છું, પણ એ
સ્થિતિની કલ્પના પણ મને અસહ્ય લાગે છે, અને એ ચિત્ર
અત્યંત ગદુ અને બચાવક દેખાય છે.

એટલે, આકર્ષણની પાછળ એ પ્રેમનું-જોગાથી સ્વાર્પણ
અને ત્યાગ જન્મી શકે એવા તત્ત્વનું-કેટલું સ્થાન છે તે જોવું
અને તપાસવું અત્યંત જરૂરી છે. લગ્નના આરંભે નિર્વિકાર
પ્રેમનું ગ્ધાન ન હોઈ શકે એમ હું હજીયે કહું છું, જો એ
સ્થિતિ હોય તો લગ્ન એ લગ્ન જ નથી, પરંતુ પ્રેમનું તત્ત્વ
તો હોવું જ જોઈશે એ જોઈવું વધારે હોય તેટલું આકર્ષણ
નિર્માણ હોય આવું પ્રેમમુક્ત આકર્ષણ અનુભવનારનું સાચું
પાત્ર કોઈ બાહ્યયોગે એનું આકર્ષણ ન અનુભવી શકે તો
આ માણસ મૂઝાઈ જશે નહિ એનામાં ક્રોધ કે ઇર્ષ્યાનો બાવ
પેદા થશે નહિ, પણ એ પ્રેમ શુદ્ધ થતો થતો શારીરિક
વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવી લેશે-સામેના યુદ્ધ કે યુવતી
સાથે કલ્પનામુક્ત સહચાર બધાર્થ જશે અને આખી જિંદગી

લગ્ન-એક સમસ્યા

પોતાની કદમના સદચરણ કદયાણ થાઓ એવી જ ભાવના
ઝીના અંતરમાં રમ્યા કરશે.

આ ઉપરથી એ સમજાવાની જરૂર છે કે, વિષયેચ્છાથી પ્રેરિ
તથેલા લગ્નજીવનમાં પણ પ્રેમને મદત્તરણ રધાન છે. જો પ્રેમ
રધાન ન હોત તો બધિધ્યમાં વિષયેચ્છા નિવારવાની ચક્ર
પણ ન હોત. જો પ્રેમને રધાન ન હોત તો જીવનસંધ્યાર
કે કુટુંબજીવનને પણ રધાન ન હોત. એટલે દુઃ કદુઃ 'હુ' કે
આપણાં લગ્નનું કારણ વિષયેચ્છા છે એમ અવધા પછી પણ
આ પ્રેમતત્ત્વને લઈને જ આપણે લગ્નમાં રસ લઈ શકીએ
એવી રિધતિ રહે છે. આપણને સ્પષ્ટ ખ્યાલ રહેશે કે, અ
રસની દિવ્યતા તો પેલી ધ્મિકાને ઝોછી કરતાં જવામાં અ
પ્રેમને વધુ ને વધુ સૂક્ષ્મ બનાવતાં જવામાં છે, જેથી પ્રેમને
આર ન લાગે ને ધસારો પણ ન લાગે.

સ્નેહલગ્નનો વિચાર કરતાં આપણે આ વિચાર પણ
કરી લીધો. મને લાગે છે કે, આ જાને વિચાર આપણે બીજા
પત્રમાં જરા વિરતારથી કર્યા પછી જ આગળ વધીએ.

લગ્નનાં ભયસ્થાનો

આપણે જોયું કે રત્નેશ્વર આકર્ષણમાંથી જન્મે છે અને આકર્ષણ પ્રેમમાંથી જન્મે છે. આ પ્રેમ શુદ્ધ છે કે નહિ તેની કસોટી સ્વાર્ષણની ભાવના છે. જો એકબીજા માટે કદાચે જાણની પ્રચ્છા વિના સર્વસ્વ હોમવાની તૈયારી હોય તો એ ભાવનામાંથી જન્મેલા લગ્નને કું ઉત્તમમાં ઉત્તમ લગ્ન કહું. આવા લગ્નમાં પણ પરસ્પરની ઓળખાણની જરૂર પડે જ છે, પણ બંને પક્ષે પ્રેમની આવી ઉદ્ધત રિયતિ હોય તો સાચી ઓળખાણ સહેજે થઈ જાય છે. પ્રેમની એટલી તીવ્રતા થઈ હૃદયનાં ખારણાં બંધ રાખી શકાય જ નહિ. પરંતુ આવી ઉત્કૃષ્ટ રિયતિ વિરલ રચણે હોય છે. મોટે ભાગે તો આકર્ષણ

લમ-એક સમસ્યા

શુદ્ધ જ, એટલે પ્રેમમાંથી નિષ્પન્ન થયેલું, હોયું જ નથી-
 થોડી જગ્યાએ એવું હોય છે, ત્યાં પ્રેમની માત્રા એકબીજા
 પ્રત્યે લાગણી અનુભવી શકાય અને એકબીજા માટે ધસારો
 સદન કરી શકાય એટલી જ હોય છે. એટલે મારી મજબૂતરી
 પ્રમાણે આ જાળતમાં મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારનો સ્વરૂપો માત્રમ પડે છે.

એક તો પ્રેમની બાવના એટલી શુદ્ધ અને ઉદાત્ત હોય
 કે જરૂર પડે તો વિષયેચ્છા ઉપર અને બીજી તમામ ઇચ્છા
 ઉપર અંકુશ મૂકી શકે, અને પોતાના પ્રિયજન માટે જીવનની
 પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુને હોમી શકે. મારા મત પ્રમાણે રનેદલગનવું
 આ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે.

બીજા સ્વરૂપમાં પ્રેમની માત્રા ઓછો હોય છે. પ્રિયજન
 માટે ધસાવાની અને પ્રસંગ પડ્યે સર્વસ્વ હોમવાની તૈયારી
 હોય છે, પણ એ સાથે જ સામા પડેથી પણ એવા જ-કદાચ
 વધારે-લાગની આસા રખાય છે. આ માણસો પ્રેમનો પડધો
 ન જુએ તો અકળાય છે, ક્રોધિત થાય છે અને કાર્ષ્ણિક પ્રસંગે
 તો પોતાના હૃદયમાંથી પ્રેમ તો શું, પણ સૌજન્યને પણ ફેંકી
 દેવાની દદા સુધી આત્મા જાય છે. આપણે ત્યાં રનેદલગન તરીકે
 જે લગ્નો ઓળખાય છે, તે જેમાં મોટે ભાગે નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત
 થાય છે, તે આ પ્રકારનાં યુગલ હોય છે. કર્ણીયે લાગણી 1 વના
 થયેલાં લગ્ન કરતાં આ લગ્ન સારાં છે, પણ આમાં પરસ્પરની
 પિછાન અત્યંત જરૂરી છે. આવા લગ્નોમાં નિષ્ફળતા સાંપડતી
 હોય તો તેનું મોટામાં મોટું કારણ એકબીજાની સાચી
 ઓળખાણનો અભાવ જ હોય છે. સ્વાર્થયુક્ત પ્રેમ હોવાથી,

એક જાતનો પડદો આવી જાય છે કે જે માણસને પૂરેપૂરું જોવા કે સમજવા નથી દેતો.

ત્રીજા સ્વરૂપમાં તો પ્રેમનું તત્ત્વ નહિવત્ હોય છે. એમાં એકબીજાને ભોગવવાની વૃત્તિ જ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. દુઃખની વાત છે કે ઢેળવાયેલાં યુવકયુવતીઓમાં અત્યારે આ સ્વરૂપ સૌથી વધુ વિસ્તારમાં ફેલાયેલું છે. પહેલું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવામાં માણસના પ્રયત્નને લગીર પણ રચાન નથી, એ લગભગ કુદરતી રિથિતિ છે. બીજું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવામાં માણસથી થોડોક પ્રયત્ન થઈ જાય છે. જિના પ્રત્યે ખેંચાણ થાય તેને અવલોકવાની અને પોતાની જાતને સારા બતાવવાની શુદ્ધિ આવી જાય છે. પણ આ ત્રીજા સ્વરૂપમાં તો પ્રયત્નથી જ બધું થાય છે. સમજપૂર્વક સંબંધો બાંધવામાં આવે છે, સમજપૂર્વક આકર્ષણો ઊભાં કરવામાં આવે છે, પોતાની આંતરિક સ્થિતિને છુપાવવાની અને સામા પ્રકૃતિ સ્થિતિ રજરજ બાણી લેવાની વૃત્તિ હોય છે.

‘નવી’ લગ્નપ્રથાની અર્થા શરૂ કરતાં મેં કહ્યું હતું કે, કુંજ ખૂબ બયપૂર્વક એ સામે જોઈ રહ્યો છું, એ મારા બચને તમે દવે સમજી શક્યા હશે. મુઠ્ઠી લગ્ન કે પ્રયોગાત્મક લગ્નનો મેં વિરોધ કર્યો છે, પણ એનો મને આ રનેદલગ્નને નામે ઓળખાતાં લગ્ન નોટલો બય નથી, કારણ કે એ લગ્નો આપણા સમાજમાં તો હજી આબ્યાં નથી અને મને લાગે છે કે, એને આવતાં વર્ષો જશે. પણ આ રનેદલગ્ન તો આજે પ્રચાર પામી રહ્યાં છે અને હજારો યુવકયુવતીઓ એ રનેદલગ્નની મનોહર સૃષ્ટિમાં

આત્મારે રમે છે. મને લાગે છે કે, જે તટસ્થતાથી આપણે જૂની લગ્નપ્રથાનું પૃથક્કરણ 'ક્યુ' અને એના મૂળમાં પડેલા દોષોને બહાર કાઢીને તપાસ્યા, તે જ તટસ્થતાથી આપણે નવી પ્રથાને પણ તપાસવી જોઈએ. ઊંડા દુઃખ સાથે મારે કહેવું પડે છે કે, સમાજની વર્તમાન સ્થિતિ એટલે જૂની સ્થિતિને એનાં જે અનેક અનિષ્ટોને કારણે દેશનાવવા તૈયાર થયેલો વર્ગ આ નવી સ્થિતિમાં એ અનિષ્ટો જુએ છે તો પણ એનો વિરોધ કરતો નથી. હું એવા ધણા જુવાનોને ઓળખું છું કે જે આજે પ્રવર્તી રહેલા સંયમહીન વાતાવરણને ધિક્કારે છે, પણ 'જૂના વિચારના' ગણાઈ જવાના બંધે એ સામે સબ્દોચ્ચાર સરખો પણ કરી શકતા નથી. દુનિયામાં અનિષ્ટો આમ જ ફેલાય છે.

આપણને જૂના કે નવા અત્યે પક્ષપાત ન હોવો જોઈએ. નવા વિચારોમાં પડેલાં અનિષ્ટ તરવોતો વિરોધ કરતાં આપણે એવો બંધ પણ ન રાખવો જોઈએ કે, એમ થતાં સોંકોને નવા વિચારો તરફ અવિશ્વાસ પેદા થઈ જશે. સોંકોને અવિશ્વાસ પેદા થાય જ નહિ, પણ થાય તોયે જોખમ ખેડીને પણ નવા વિચારમાં પડેલા નાનામાં નાના અનિષ્ટને આપણે કાઢી નાખવા માટે મથવું જોઈએ. જૂની માન્યતાઓમાં પડેલા અનિષ્ટને આપણે એ ત્યારે કાઢી શકીશું, કારણ કે એને હવે પોપણ મળવાનું બંધ થયું છે અને એનું બજ પ્રતિદિન ઘટવામાં છે, પણ જે નવા વિચારને આપણે જનતાની મનો-જૂમિમાં રાખી રહ્યા છીએ તેને તો આપણે આપણું હૃદય રેડીને પોખી રહ્યા છીએ, એટલે આત્મારે-નાનું દેખાતું અનિષ્ટ

પણ આપણા જ સોહીતું પોપણ મેળવી રાક્ષસરૂપ લેશે એમ મને લાગે છે. મારે નિખાલસપણે કહેવું જોઈએ કે, નવા વિચાર ધરાવનારાઓમાં બહુ ઓછામાં આ પ્રકારની શક્તિ છે. આપણા રાષ્ટ્રપતિમાં* તો આ શક્તિનાં હું અનેક વખત દર્શન કરી રહ્યો છું. નવી વિચારધારા દોષિત ન થઈ જાય એ માટે એમના જેટલી કાળજી ગાંધીજી સિવાય બાકી જ કાઈ લેતું હશે. અહીં મારે એ પણ કહેવું જોઈએ કે, આ પ્રકારની શક્તિમાં ગાંધીજી અજોડ છે. પોતાના સાથીઓના અને પોતાની પ્રવૃત્તિના એમના જેવા નિર્દય દીકાકાર આપણને બીજો નહિ મળે.

મેં જે અનિષ્ટને નિવારવા માટે આપણા જીવનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું તે અનિષ્ટનો થોડો ખ્યાલ તો મેં આપી દીધો છે, વિશેષ ખ્યાલ હવે કરીએ.

લગ્ન વિષેના નવા વિચારોમાં હું જે અનિષ્ટ તરવો જોઈ રહ્યો છું તેનું મૂળ, મેં કહી દીધું છે કે, સંયમદષ્ટિના અભાવમાં છે. ધણી જીવનનો સ્પષ્ટપણે આ વાત સમજતા નથી અને તેથી નવા વિચારોમાં આ ભાવના ઓતપ્રોત થાય એવા પ્રયત્નો કરવાને બદલે અનિષ્ટ પરિણામે જોઈ સદ્ગતિપૂર્વક દુઃખી દુઃખી થયા કરે છે. આજે એવું વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું છે કે, કોઈ યુવક કે યુવતી પોતાના જીવનની રક્ષાપૂરતો સયમ રાખતાં પણ ડરે છે, રખે આપણે જૂનાં ગણાઈ જઈશું એ

* જવાહરલાલ નેહરુ.

અપથી જે સાચું નથી લાગતું તે થવા દે છે, ને એનું બળ વધારવામાં નિમિત્ત બને છે.

લગ્નમાં પ્રેમની જરૂર છે, પ્રેમનું આકર્ષણ પણ હોય છે, પરંતુ આપણે ઉપર જોયું તેમ આપણા યુવકસમાજમાં મોટે ભાગે બીજા અને ત્રીજા સ્વરૂપમાં પ્રેમ અને આકર્ષણ દેખા દે છે. જૂની લગ્નપ્રથામાં જેમ મામાપ શોધે એ એક એકાંતિક નિયમ થઈ ગયો હતો, તેમ હવે પોતાની મેળે જ શોધવાનો નિયમ બંધાઈ ગયો. જૂની પ્રથામાં લગ્નનો વિચાર આખા કુટુંબની દૃષ્ટિએ થતો, તેમ નવી પ્રથામાં માત્ર વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ થવા લાગ્યો. જૂની પ્રથામાં લગ્ન પહેલાં એકબીજાને મળવાની કે જોવાની મનાઈ હતી, તેમ નવી પ્રથામાં મળવાની મર્યાદાઓનો જ સોપ થયો. જૂની પ્રથામાં આંખને બંધ રાખી બાગવમાં જે આવે તેની સાથે જ જિંદગી ગુજરવાની હતી, તો નવી પ્રથામાં આંખ ખુલ્લી રાખી મમે તેટલા સાથે સંબંધ કેળવી અનેકમાંથી એકને પસંદ કરવાનું આવ્યું. મને લાગે છે કે, આ રીતે અનિષ્ટનો એક છોડો ત્યાગી આપણે બીજો છોડો પકડ્યો. આપણામાં વિવેક હોત તો આવું ન થાત.

—જૂની પ્રથા ખરાબ હતી એમાં શંકા નથી, પણ આપણે આ રચાની જતી નવી પ્રથાને એના ઉદ્ભવસ્થાનેથી જ શુદ્ધ કરવા તરફ લક્ષ નહિ આપીએ તો એ એટલી જ જૂડી બની જશે. મારે ફરી ફરીને કહેવું પડે છે કે, સમાનતા અને સ્વતંત્રતાના આપણા વિચારોની સાથે સંવમને મિલાવી લઈ આપણે નવી પ્રથાને દોનોમાંથી બચાવી લઈએ.

સમાજની રચના જોતાં એમ લાગે છે કે, જૂના ઠાળના વાતાવરણમાં વિપવૃત્તિનો ઉદ્ભવ આવડેલો વહેલો નહિ થતો હોય. આપણે જાણીએ છીએ કે, એ વૃત્તિ અનેક રૂપે આ જગતમાં સંતોષાય છે. હું સૂક્ષ્મ રૂપોની વાત નથી કરતો પણ સ્પૂળ સંજોગોની વાત કરું છું. માણસ જે જે પ્રકારની અનુકૂળતા મેળવતો જાય છે તે તે પ્રકારે પોતાની વૃત્તિને સંતોષી લે છે. લગ્નસંસ્થાના ઉત્પાદકોએ આ સ્થિતિ જોઈ હશે અને એના ભવિષ્યની ઝાંખી પણ કરી હશે. એટલે લોખંડી બેડીઓ જેવા નિયમો ઘડી લગ્નને ધર્મનું રૂપ આપી એમણે આપણને લગ્નસંસ્થાને બેટ આપી. એના મૂળમાં રહેલા દોષને પરિણામે અને સમાજની વિચારશીલતાના અભાવે એ પ્રથામાંથી પ્રાણતરવ થટ્ટું ગયું અને વિકૃતિઓ પ્રગટવા લાગી. આજે સમાજની દરેક પરિસ્થિતિને આપણે વિચારવા બેઠા છીએ ત્યારે આપણે એ જૂલનું પુનરાવર્તન ન કરી બેસીએ તેની સંભાળ રાખવી જરૂરી છે. નવી પ્રથાના દિમાયતીઓમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો શુભ હેતુ પડ્યો છે તે હું સમજું છું, પણ જૂની પ્રથામાં સમાજ-રક્ષાનો શુદ્ધ હેતુ પડ્યો હતો તે આપણે લક્ષમાં લેવું જોઈએ અને હવે પછી ઠોઠ પણ વિચારનો ફેલાવો કરવામાં એ જાને હેતુનો સમન્વય સધાવ તે તરફ આપણે ધ્યાન આપવું જોઈએ. જૂનું એટલું સોનું છે એમ માનવામાં નેટલું અજ્ઞાન રહ્યું છે, તેટલું જ અજ્ઞાન જૂનું એટલું કથીર છે એમ માનવામાં પણ રહ્યું છે તે આપણે જૂલનું ન જોઈએ.

રોહલગ્નને હું આદર્શ લગ્ન ગણું છું, પણ એ રોહમાંથી

ઉદ્ભવેલાં હોવાં જોઈએ, નહિ કે કામ, અર્થ કે સ્વાર્થની વૃત્તિમાંથી. આપણે કાંઈનાયે પ્રત્યે એંચાણુ અનુભવીએ ત્યારે જરા યોગવાની અને ઊંડા જિતરી આપણી જાતને વિચારવાની જરૂર છે. હું છાતી ઠેકાણેને કહું છું કે, આપણે પ્રમાણિકતાથી અને મુક્તમતાથી આપણી જાતનું પૃથકકરણ કરવું તો આપણે શરમાયા વિના નહિ રહી શકીએ. નિર્બાળ પ્રેમનું આકર્ષણ આ દુનિયામાં વિરલ છે. એવું જોને પ્રાપ્ત થાય છે તે મહા ભાગ્યવાન છે. પણ એ રિયલિટી સ્વાભાવિક છે અને તેથી એનું પૃથકકરણ કરવાની જોઈ જરૂર છે. આપણે જોને પ્રેમાકર્ષણ કહીએ છીએ તે મેં કહ્યું તેવું આકર્ષણનું બીજું કે ત્રીજું સ્વરૂપ છે. હવે આપણે જોઈએ કે આપણા આકર્ષણનું પૃથકકરણ આપણે કઈ રીતે કરવું અને આકર્ષણ જન્મ્યા પછી જે જોળ-ખાણની જરૂર છે તે કઈ રીતે મેળવવી. આપણે જોને સંવનન કહીએ છીએ તે શું છે અને તેમાં ડેટલી મર્યાદા આવશ્યક છે તેનો વિચાર કરતા આ બંને પ્રશ્નો વિચારાઈ જશે.

સંવનનની મર્યાદા

હું જાણું છું કે આજની સામાજિક રચનામાં સંવનન કરવા જેવી સ્થિતિ પણ બહુ ઓછાં યુવકયુવતીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી જો વિશાળ વર્ગ માટે કંઈ માર્ગદર્શન આપવું હોય તો બબ્બે આદર્શની રજૂઆતની સાથે જ આજના સંયોગોમાં સામાન્ય જીવાનથી શું શક્ય છે તે જણાવવું જોઈએ. હું એ જણાવવાનો જ છું, પણ એ વિશાળ વર્ગ પ્રાપ્ત કરી શકતો હોય કે ન કરી શકતો હોય, પણ જેનું એને આકર્ષણ છે તે રેનેહલગનના સંવનનની વાત પહેલાં કરી લઈએ.

આ વિષય પરત્વે મને સૌથી મોટો દોષ એ લાગે છે કે,

લશ-એક સમસ્યા

સ્નેહલગ્ન અંગેના કાયા વિચારો કાચી વયમાં જ મગજમાં આવી જવાથી આશુભાશુભની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ મૂકી ધણી જુવાનો એ માટે ર્શર્શાં મારતા થઈ જાય છે. ઠાઈ પણ કુમારિકા સાથે ઓળખાણ કરવા તેઓ તલસતા હોય છે. ઠાઈને પોતા પ્રત્યે આકર્ષવા અનેક પ્રકારના ઢોંગ કરે છે. મનમાં લાગણી હોય કે ન હોય પણ દાવભાવમાં બતાવવાનું ચૂકતા નથી. એક સાથે બે-ચાર કુમારિકાઓ સાથે સંબંધ હોવા છતાં દરેકને પોતે ખીંછ કરતાં વધુ લાગણીપૂર્વક પોતાના હૃદયમાં રચાન આપે છે એમ સીધી કે આડકતરી રીતે જણાવ્યા કરે છે. ઉદારતા અને ત્યાગવૃત્તિના ગુણો અસ્પષ્ટ પ્રમાણમાં હોય, અને જીવનના ખીંચ વ્યવહારોમાં તો દેખાતા પણ ન હોય, તે અદર્શો સોજે ઢળાએ ખાલી જાડે છે. પરિણામે આખું જીવન કૃત્રિમ, ઢોંગી અને દંભી બની જાય છે. આવું જુવાનો જ કરે છે એમ કહેવાનો મારો આશય નથી, ધણી શિક્ષિત કુમારિકાઓની પણ આ જ સ્થિતિ છે.

}

આવી સ્થિતિમાં રહેલાંઓને વિષે મારે શું લખવું ? એ 'સ્નેહલગ્ન'ની તૈયારી કરી રહ્યાં છે ? અને આ વર્ગ નાનો-સૂનો નથી. 'સ્નેહલગ્ન'ની હવા જ્યાં પહોંચી છે તે વર્ગમાં આ પ્રકારનાં યુવકયુવતીઓની મંજ્યા ધણી મોટી છે. નવા વિચારના દિમાયતીઓ આવા જુવાનોનો બચાવ કરે છે તે હું જાણું છું. સમાજના જડ નિયમોના પ્રત્યાધાત રૂપે આપણે આ સ્થિતિને ગણાવીએ કે આજની રચનાના અનિવાર્ય પરિણામ રૂપે ગણાવીએ, પણ જે વસ્તુ અનિષ્ટ છે તે અનિષ્ટ રહેવાની

જ અને એના ફોટા આપણે સૌએ ભોગવવાનાં જ છે. એટલે, જેમ જૂની માન્યતાવાળાઓનો આપણે બચાવ કરતા નથી તેમ, આનો પણ બચાવ ન કરવો જોઈએ.

હું જાણું છું કે માત્ર આ રિયલિટીનો વિરોધ કરીએ તોયે ન ચાલે. જે મદાયોષ દુમાર્ગે જઈ રહ્યો છે તેને વાળી સેવાના માર્ગો પણ યોગ્યતા જ જોઈએ; પણ એ બંને જ્ઞાન એક સાથે જ થઈ જાય જોઈએ એમ મારું કહેવું છે, અને આજે એવું નથી થતું એમ પણ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. આજે તો એનો બચાવ કરી એ યુવકયુવતીઓના દિનમા જે થોડોપણાયે ડાંખ લાગ્યા દરે છે તે ઓઠો કરવામાં આવે છે.

એટલે, આ જ્ઞાનનો જે મોટો વર્ગ સ્નેહવગ્નની તૈયારી કરી ગયો છે તેને આપણા નવા વિચારમાં સમજાવે રચાવે ન દોવાના પશ્ચિમમુખ દુ અથવા હુ, અને આ રિયલિટી ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ જોઈ છે, કારણ કે આપણી જિંદગી થતી ગૃહસ્થ સંસ્કૃતિ ખગમમાં ખરાબ રીતે વેદાય છે એમ મારું માનવું છે અનેક યુવકયુવતીઓના મન આ પ્રકારની વાતો ને યોગ્યતામાં રોકાયેલા છે તે આપણને ઓછું નુકસાન નથી. જે ડોળ, દબ ને અનુદાનતા પ્રસરી રહ્યા છે તેની આખા સમાજ ઉપર ખનામ છાપ પડ્યા વિના રહેતી નથી. જીવનના ગંભીરમાં ગંભીર પ્રશ્ન સાથે જે પ્રકારની રમત ચર્ચ રહી છે તે આપણા સમાજના માનસને પ્રતિબિંબિત કરી ગઈ છે. આ રિયલિટીનો અત લાવવા માટે શુદ્ધ વિચારોનો ફેલાવો કરવા દરેક સુધારકે ને સમગ્ર જીવંતોએ મથવું જોઈએ. અને લઈ આપણા ઘણા

મુદારાનાં કાર્યોની ગતિ મંદ પડી જાય છે અને નવી વિચાર-ધારાની શક્તિ ઓછી થઈ જાય છે તે પણ આપણે બૂલવું ન જોઈએ.

આ વર્ગને બાદ કર્યા પછી બીજો એક વર્ગ છે કે જે અમુક સાથે સંબંધમાં આવ્યા પછી લગ્નની ઈચ્છા સેવવા માંડે છે. આ વર્ગ વિષે મારે એટલું કહેવાનું છે કે, સમાજ એક વિચારમાંથી બીજા વિચારપ્રદેશમાં જઈ રહ્યો છે ત્યારે આવા પ્રશ્નોમાં પાર વિનાની ગૂંચો ઊભી થાય-છે એ વાત લક્ષમાં રાખી કુમાર-કુમારિકાએ આગળ વધવું જોઈએ. પોતાની વાત કે વર્તનથી એ ગૂંચમાં ઉમેરો ન થાય તે તરફ બરાબર ધ્યાન આપવું જોઈએ જ્યાં રત્નેદલગ્ન સામાન્ય હશે ત્યાં પણ એકબીજા પોતાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરતા પહેલાં અનેક મધ્યમથી અનુભવતા હશે. પણ આપણે ત્યાં તો આ વિચાર તદ્દન નવો છે એટલે એ મથન અનેકગણું વધી જાય છે. મેં ઉપર લખ્યું છે કે, ‘ પોતાની વાત કે વર્તનથી એ ગૂંચમાં ઉમેરો ન થાય ’ તે મેં આ માટે જ લખ્યું છે. આકર્ષણ હમેશા બંને પક્ષે જાગે જ છે એવું નથી. બંને પક્ષ પ્રથમ તો શંકાશીન હોય છે, એકબીજાની વાતમાંથી-વર્તનમાંથી એને જાણી લેવાના પ્રયાસો થાય છે. આવે વખતે જે કુમાર કે કુમારિકા આ મૈત્રીના સંબંધને લગ્ન સુધી ખેંચી જવા ન ઈચ્છતું હોય તેનો પવિત્ર ધર્મ થઈ પડે છે કે, સામા પક્ષને પોતાની સ્થિતિની અને મર્યાદાની સ્પષ્ટ સમજણ પાડવી. હું એવા ઘણા દાખલાઓ જાણું છું કે, શરમને લઈને અથવા

મારું લાગી જશે એવી બીકે આ પ્રકારની સ્પષ્ટતા નહિ થવાથી આકર્ષણ અનુભવનારના હૃદયને બારેમાં બારે આઘાત અનુભવવો પડ્યો હોય.

આ વસ્તુને સમજવી અધરી નથી, કારણ કે આ વાત કોઈ ઈતર સૃષ્ટિની નથી પણ આપણી પોતાની જ છે. આ વસ્તુ એટલી સૂક્ષ્મ છે અને વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ એટલી નિરાળા છે કે એ માટે ગમે તેટલું પૃથક્કરણ કરીએ તોયે અધૂરું જ રહે. છતાં મને એમ લાગ્યું છે કે, આકર્ષણની કે સંબંધની આરંભની સ્થિતિ એટલી બધી તીવ્ર નથી હોતી કે જે સામા પક્ષેથી નકાર મળે તો હૃદય ભાંગી પડે એવો આઘાત થાય. એટલે મૈત્રીથી જોડાનાર સુવચ્ચુવતી જે પોતાના મિત્રમાં એ પ્રકારના આકર્ષણનું તત્ત્વ જુએ તો એણે હિંમતપૂર્વક ખુલાસો કરી નાખવો જોઈએ, અને મને લાગે છે કે, એ તત્ત્વ કદાચ ચકાચ એવું તો હોય છે,

મેં અહીં એ વસ્તુનો સ્વીકાર તો કર્યો જ છે કે, એ પ્રકારની મૈત્રીમાં સંપૂર્ણ મર્યાદા જળવાતી હશે જ. જ્યાં એવી મર્યાદા ન જળવાતી હોય ત્યાં ઉપર લખેલી વાતનો કશો અર્થ નથી. મારું એમ માનવું છે કે, મૈત્રી લગ્નનું સ્વરૂપ ન હોય ત્યાં સુધી આવશ્યક મર્યાદાઓ જળવાવી જ જોઈએ. જે એ ન જળવાય તો લગ્નમર્યાદાના મૂળબૂત સિદ્ધાંતનો જ ભંગ થાય એમ મારું માનવું છે.

સંવનનો અર્થ તો થાય છે: 'પ્રેમ કરવો' કે 'પ્રેમથી વશ કરવું.' મેં અહીં એનો પ્રચલિત અર્થ લીધો છે. એનાં

બપરયાનો આ પત્રમાં મેં જણાવ્યાં એ કરતાં વધારે છે, પણ
 'ને આટલું સમજાય તો બાકીનું સમજવામાં મુશ્કેલી આવે
 એમ નથી. આજની રિધતિમાં પસંદગી કેમ કરવી એ વિશે
 આ પછીના પત્રમાં હું લખું છું તેમાંથી પણ સંવતનની મર્યાદા
 અંગે મારા વિચારો જણાઈ આવશે. માણસના મનમાં માણસ
 પોતે પણ ન સમજે એવા અનેક બાવો રમી રજા હોય છે,
 એટલે એ પોતાના આકર્ષણનું સાચું, દારણ ધણી વાર ન
 જાણી શકે તે હું સમજું છું. આકર્ષણનો સામા પક્ષે પડશે
 ન પડે તેય બરાબર છે: આવું થાય ત્યાં અનેક સમસ્યાઓ
 ઊભી થઈ માણસને મૂંઝવી મારે તે પણ ખરું, પણ આ
 બધામાં મંચમદદિ હોય તો એકેય સમસ્યા એટલી બધી વિષમ
 રિધતિએ ન પડે એ કે ત્યાર પછી માણસનું જીવન જ રદગોતલ
 થઈ જાય. સ્નેહલગ્નનું મંદિર કોઈ ધોરી રસ્તા ઉપર નથી કે
અમુક પંથ કોખા પછી દાથ લાગી જાય, એ તો કેડા વિનાના
અરણ્યમાં ઊંચું હોય છે. માણસે ખૂબ જાગૃતિપૂર્વક એ પથ
ઉપર ચાલવું પડે છે.

ધણી વાર તો આ પ્રશ્નમાં માણસ મોદવસ થઈ એટલો
 બહો અધીરો બની જાય છે કે, જ્યાં ત્યાં સંબંધ બાંધવા મંડી
 જાય છે અને પોતાની જાત ઉપરનું સુકાન જ બાંગી નાખે છે.
 જ્યાં આકર્ષણ ઊંચું થયું ત્યાં પોતાના જીવનને બીજી રીતે
 અનુકૂળતાઓ છે કે કેમ એ તપાસવું જોઈએ અને ત્યારપછી
 વાતને ચોખ્ખી કરી લેવી જોઈએ. એક સાથે જ બે ઠેકાણે
 કે વધુ ઠેકાણે આકર્ષણ અનુભવનારે પોતાના ચિત્તનું પૃથકકરણ

કરવું જરૂરી છે—પણ ખરું એમાં દલકા પ્રકારની ભરવટતિ જ પડી દશે.

બીજી એક વાત. ઘણીવાર એક કુમાર કે કુમારિકા બીજા કુમાર કે કુમારિકા તરફ સ્નેહ અનુભવે છે. સંભવ છે કે એ સ્નેહ પાછળ પ્રેમયુક્ત આકર્ષણ હોય અને શુદ્ધ લગ્નપ્રવૃત્તિ હોય પરંતુ સામેથી એનો જવાબ ન મળે તો એણે પોતાનું સ્વત્વ નહિ ગુમાવવું જોઈએ. હૃદયબળ વિનાનાં માણસો આવી નિરાશા વખતે પોતાનું સ્વમાન ખોઈ કાં તો યાચક જેવી દશામાં આવી પડી સામા પક્ષની બીજી તૈયારીઓમાં મુશ્કેલી નાખી, પોતા તરફ ખેંચવાનો—એક સાથે બે પ્રકારનો—વેશ બજાવે છે. આ બંને રિયતિ માણસને હીણપત આપનારી છે. એમાંથી માણસે બચવું જ જોઈએ.

‘સ્નેહલગ્ન’ના વિચારનો આપણે સ્વીકાર તો કર્યો છે, એનો ખ્યાલમાત્ર આપણા અંતરને આનંદથી પુષ્કલિત બનાવી દે છે, પણ એ સંદર વસ્તુની પ્રાપ્તિ કેટલી કઠણ છે તે આપણે સમજી શકીએ જોઈએ. આપણા સમાજમાં યુવકયુવતીઓ બહુ છૂટ્ટો દરીદ્રી રોકતાં નથી. અભ્યાસકાળમાં હજી એક—બીજાને મળવાનું બને છે પણ તેણે અદ્ય પ્રમાણમાં, એટલે મૈત્રીના પ્રસંગો જ ઓછા સાંપડે છે—જે સાંપડે છે તે વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં જ. જીવનક્ષેત્રમાં પડેલાં મોટે તો બહુ જ ઓછા અવકાશ હોય છે, સોમાં નવવાણું નહિ પણ હજારમાં નવસો નવવાણું કુમારિકાઓ જીવનક્ષેત્રમાં પડતાં પહેલાં કે પડતાંની સાથે જ લગ્નજીવન જીવતી થઈ જાય છે. સમાજની

આ આખી પ્રથા તો બદલાય તે દિવસે ખરી, જો કે એમ ને એમ કશું જાણી જવું નથી, એ માટે વ્યક્તિઓએ પ્રયત્નો કરવા જ જોઈએ, પણ જેમ બધી બાબતોમાં બને છે તેમ આપણા દુર્ભાગ્યે આ પ્રશ્નને પણ આપણા માંહેના જ વિકટ બનાવી રહ્યા છે. સમાજે આજ લગી આપણને પૂરી રાખ્યા હોય ને આપણે બારણાના સળિયાને કરડી રહ્યા હોઈએ અને છૂટા થતાં જ એક બીજા તન્દ્ર ધસી પડના હોઈએ એવું ઘણી વાર લાગે છે. એટલે દૂં ફરી ફરીને કહું છું કે, આપણા નવા વિચારોમાં સમાનતા અને સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંતો પડ્યા છે ત્યાં આ સંબંધના મૂલ્યવાન સિદ્ધાંતને પણ આપણે મિલકાવી લઈએ અને પછી જ આગળ વધીએ.

એ વિના આપણું માનું ચાલવાનું નથી. એ વિના આપણે નિર્જંઘ હોઈશું તોપણ એકબીજાનું બહું નહિ કરી શકીએ પણ એકબીજાને ખાઈ જવાની વૃત્તિ મેચશું. આપણાં મનના મસ્તાન ધોડાઓ આપણી જીવનવાડીને છિન્નભિન્ન કરી નાખશે. નહું કશું સજીવ તો શકાશે નહિ, પણ જૂનામાં સારું છે તે પણ ગુમાવી બેસશું. એટલે મારી તમને વિનંતિ છે કે, આ પ્રશ્નને તમે ગંભીર રીતે વિચારજો.

હવે આપણે આજની રિયલિટીમાં પસંદગી કેમ કરવી તે જોઈએ.

૧

✱

લગ્નમાં ક્રાંતિ

‘આજની સ્થિતિમાં’ એમ હું જ્યારે લખું છું ત્યારે મને થાય છે કે, આ વાક્યોના અર્થની મારે મર્યાદા ક્યાં બાંધવી? આજની સ્થિતિનું મથાર્થ મિત્ર તો આગળના પત્રોમાં આપણે જોયું છે, એ સ્થિતિમાં તો લગ્નના નવા વિચારને અવકાશ જ નથી. એ સ્થિતિ ટકાવી રાખીને તો બહુ જોઈું થઈ શકે, જે થઈ શકે તે પણ બહુ જોઈા માણસો માટે જ, એટલે ‘આજની સ્થિતિ’નો અર્થ અહીં એ સમજવો જરૂરી છે કે, આપણા જેવા માણસો જે સ્થિતિમાં રહે છે તે સ્થિતિ.

આ રીતે જોતાં શાંતિ-ગોળના બંધનો આપણે સ્વીકારતા

નથી. કોઈની પણ બીકે આપણે કશું કરતાં અચકાવાના નથી. એટલું જ નહિ, પણ સામાજિક કુશલિઓનો નાશ કરવા માટે આપણે આપણી જાતનો દાખલો પણ બેસાડવા માગીએ છીએ. આ 'આપણે' એટલે કેટલા એ પ્રશ્ન પણ મને થાય છે, પરંતુ આપણે શું કરવું જોઈએ અથવા શું કરી શકીએ એમ છીએ તે ઉપર લખતાં હું થોડાંક પગથિયાં પણ ખતાવવા હમ્મણું છું, તેમાં ગાંધી-ગોળનાં બંધનમાં પડેલાને ઉપયોગી થઈ પડે એવું એ કંઈક આવશે. હું મારી નજર સામે મુખ્ય ચિત્ર તો આપણું જ રાખીશ-જે 'કંઈક' કરી જવા માગે છે તેનું જ.

મેં જણાવ્યું છે કે લગ્નમાં સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રેમનું આકર્ષણ જાગે એ રિયલિટી કોઈ વિરસ રથજે જ દેખાય છે, તેનો આ વખતે આપણે વિચાર કરવાનો નથી. અહીં તો જે સહેજસાજ આકર્ષણ કે ઓળખાણ ધરાવે છે તેનો અને જે મુદ્દસ એવું ધગવતો નથી પણ જને તેટલી ઉત્તમ રીતે લગ્ન કરવા હમ્મણે છે તેનો જ વિચાર કરવાનો છે. અહીં એક વાતનો સ્વીકાર કરી લીધો છે કે, આ માણસોએ હૃદયપૂર્વક લગ્ન-મયોદાની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે અને એમના અંતરમાં એ પ્રકારની હમ્મણ પણ જાગૃત થઈ ગઈ છે.

આપણે આગળ જોઈએ હવે કે, લગ્નમાં સમાન સંસ્કાર અને સમાન આદર્શો આવશ્યક છે અને સાથે સાથે પૂર્વજીવનની માહિતી અને ટેવોની પિંજીર પણ જરૂરી છે. અહીં પણ મારે એ જ કહેવાનું છે. સાથે ઉમેરવાનું એટલું છે કે, ગમે તેવા રપટ કે અરપટ કારણે પણ એકબીજા પ્રત્યે ઉમંગો અનુભવી શકે

એવો પ્રેમભાવ પણ જરૂરી છે. એ ભાવ ન હોય તો બાકીનું 'બધું' રસહીન લાગે. અહીં પ્રેમભાવ કે ઉમંગકાનો અર્થ 'પેનું' આકર્ષણ નહિ, પણ જે પ્રથમ દૃષ્ટિએ કે પરિચયે એકબીજા પ્રત્યે 'ગમા'નો ભાવ અનુભવી શકે તે. એટલે પ્રેમ કે આકર્ષણ-વાથી લગ્ન પરિણમે એવી રિયલિટી નહિ પણ 'ગમા'નો ભાવ હોવાથી જેમા વિશેષ પરિચયે અને લગ્નજીવનના સરકારને અંગે પ્રેમ પ્રગટવાની શક્યતા હોય તે રિયલિટી.

કેવળ પ્રમોદ અર્થે નહિ પણ હેતુપૂર્વક જીવન ગુજારતા આજે અનેક જીવાનો છે કે જેમનામા લગ્નની ક્ષમ્બા જાગી છે, પણ આજની સામાજિક રિયલિટીમા એને યોગ્ય પાત્ર મેળવવાની પૂરી મુશ્કેલી છે. લગ્ન માટે એ પોતાને રચાનેથી નીચે ઊતરના તૈયાર નથી અને સામાજિક પરિસ્થિતિ એને ઠાઈ યોગ્ય કુમારિકાનો પરિચય પણ આપી શકે એમ નથી. આવે વખતે એણે શું કરવું? કુમારિકાઓનો પરિચય સાધવા માટે બટકવા નીકળવું? પોતાનું આવશ્યક કર્તવ્ય છોડી ન્યા પરિચય મળી શકે ત્યાં આવી વસવું? કે પોતાની જ્ઞાતિમા જઈ ગમે તે એક કન્યા શોધી સંતોષ માની લેવો? આ પ્રશ્નો પરત્વે મારો જવાબ તો આ છે. પૂરતું મનોમજ હોય તો પોતાના રચાનેથી એક તરફ પણ નીચે ન ઊતરવું અને માનસિક દુકીરી રવીંમરી લેવી આપણા સમાજમા આજે આવા દુકીરો વસે છે તે દુઃખજનું છે, એમની સખ્યા ઘણી નાની છે, પણ એ લોકો આજની લગ્નસંસ્થાને પોતાના મૂળ બલિદાનથી બદલાવી રહ્યા છે એમ હું માનું છું. આજુ મનોમજ ન હોય એણે સ્વમાન અને

૭મ-એક સમસ્યા

સિદ્ધાંત સાથે જાંધણોડ કરી સમાધાન કરી લેવું અને યોગ્ય કન્યા મેળવી લેવી એવું મનોમન છે કે નહિ તે પારખવા માટે મેં શરૂઆતના પત્રોમાં જે વિચારો રજૂ કર્યા છે તે ઉપયોગી થશે.

મને એક પ્રશ્ન યાદ આવે છે કે, લગ્નમાં કાંતિને રથાન ખડું કે નહિ ? એ દષ્ટિએ પસંદગી કરવી સારી કે કેમ ? અહીં 'કાંતિ'નો અર્થ 'સુધારો' એવો થાય છે. કાંતિ શબ્દ મેં એટલા માટે વાપર્યો છે કે એમાં સમાજ જેને મડાગાંઠ વાળીને પકડી બેઠો છે એવા રિવાજો ઉપર હા મારવાનું આવે છે. દા. ત, વિધવાવિવાહ, આંતરગતીય, પ્રાંતીય કે રાષ્ટ્રીય લગ્ન સિવિલ મેરેજ, પતિત કે પતિતા સાથે લગ્ન-આ બધાંમાં ઘણી તાકાતની જરૂર પડે છે. જેઓ સમાજજીવનની રક્ષા કરતાં કરતાં આગળ વધવા માગે છે, જેઓ કુટુંબના પ્રેમસંબંધોને સાચવવા માગે છે, જેઓ પોતાથી જીવનના કોઈપણ પ્રદેશમાં કર્તવ્યવિમુખ ન થવાય તેની ચિંતા રાખે છે, તેમને માટે તો આ પ્રશ્ન અતિ વિકટ બને છે. રાજકીય લડત કરતાં આ લડત અધરી પડી જાય એવી છે કારણ કે આમાં તો મા, બાપ, બાઈ બેન, સગાં, વડાલાં અને મિત્રો સામે જ લડવાનું આવે છે. પણ અહીં આ પ્રશ્ન લડતના ખ્યાલથી નથી ઉપાડ્યો. એ વિષે તો કશી શંકા છે જ નહિ. સમાજના રિવાજોને ઉઘલાવી દેવા જોઈએ અને પ્રિયમા પ્રિય જનના બોલે પણ સત્યસિદ્ધાંતની રચાપના કરવી જોઈએ. પરંતુ સલાહ તો એ છે કે, નવા વિચાર ધરાવના જીવાનોએ આવી કાંતિકારી દષ્ટિ રાખી એને માટે અંત સુધી જૂઠું કે નહિ ?

લગ્નનો પ્રશ્ન આટલો જટિલ ન બન્યો હોત તો આ પ્રશ્ન બિંદત જ નેહિ. આ ક્રાંતિકારી દષ્ટિ જીવનમાં દાખલ કરતાંની સાથે જ લગ્ન-માટેની સ્વાભાવિકતા ઓછી થઈ જાય છે એમ મને લાગે છે. ખરું જોતાં તો લગ્ન માટેની પસંદગીનું અને આકર્ષણ જન્મવાનું ક્ષેત્ર વિરાળ હોવું જોઈએ. પરંતુ શકે એવાં યુવકયુવતીઓ કે વિધુરવિધવાઓનો આખો સમુદાય એ માટેનું ક્ષેત્ર હોવું જોઈએ. એ માટે જેમ સ્વચ્છાતિનું બંધન ન જોઈએ તેમ પરચ્છાતિનું પણ બંધન ન હોવું જોઈએ. અને એ જ રીતે પ્રાંત, રાષ્ટ્ર કે ધર્મનું બંધન ન હોવું જોઈએ. લગ્નમાં અમુક નિષેધસ્થાનો છે પણ અહીં હું એની ચર્ચા કરવા નથી ઇચ્છતો એ નિષેધસ્થાનો માણસમાં સંયમની અને સમાજજીવનની રક્ષાની દષ્ટિ હોય તો આપોઆપ સમજાઈ જાય એવાં છે, પરંતુ એ અતિ નાનો પ્રદેશ જાદ કયા પછી જે મોટું ક્ષેત્ર રહે છે તેમાં દીવાલો નહિ બાંધવી જોઈએ. માણસ પોતાની ઇચ્છાથી બંધે દીવાલો બાંધે. એ દીવાલો બાંધતાં એણે પોતાના આદર્શો, સ્વભાવ, સ્થિતિ ને સંયોગોનો ખ્યાલ રાખ્યો હશે, પણ એ સાથે જ એ મર્યાદાયુક્ત પ્રદેશમાં પોતાના આદર્શને અનુકૂળ પાત્ર પોતે શોધી શકશે એવો ખ્યાલ પણ હશે જ. અહીં હું દીવાલનો અર્થ જ્ઞાતિની દીવાલ નથી કરતો-એવી દીવાલ જીબી કરનાર પોતાનું ગમે તેટલું બહુ કરી નાખે પણ સમાજના જીવનવિકાસને રૂંધતી એ જ્ઞાતિની દીવાલને તો પોતાના કાર્ય વડે મજબૂત જ કરતો જાય છે. અહીં દીવાલ એટલે અમુક સંસ્કારો ધરાવતો વર્ગ અને અમુક આદર્શો સેવતો સમુદાય બગેરે.

પણ એ સ્થિતિ અને ક્રાંતિકારી દષ્ટિ ધરાવતા જુવાનની સ્થિતિમાં ફેર છે. એ જુવાનનું નિયતન જ આપું બદલી નાખ છે. એનામાં લગ્નવૃત્તિ હોય છે એ સાચું પણ એ સાથે જ ક્રાંતિની વૃત્તિ હોય છે, એટલે એ લગ્નની સિદ્ધિઓ કરતાં સમાજસુધારાની સિદ્ધિઓ તરફ વિશેષ લક્ષ આપે છે અને કાર્ષક વાર લગ્નની સિદ્ધિઓ સાંપડે એવું સ્થળ મળે તો પણ એ સ્થળનો ત્યાગ કરે છે અને લગ્નની નિષ્ફળતા મળવાનો સંભવ હોય એવું, પણ જેમાં ક્રાંતિનું તરવ રહ્યું હોય તે, સ્થળ જ પસંદ કરે છે. આવા જુવાન તરફ આપણને આદર થયા વિના રહેતો નથી, પણ આપણે વિચારવાનું તો એ છે કે, આપણે આપણા જીવનમાં પણ એ આદર્શને સ્થાન આપવું કે નહિ.

જેનાં હૃદયને નવા વિચારોનો સ્પર્શ થયો છે તે સૌના અંતરમાં આ પ્રકારની ક્રાંતિકારી દષ્ટિ ઓછાવતા પ્રમાણમાં તો આવે જ છે. દરેક યુવક કે યુવતી જૂની રૂઢિઓને વશ ન થવા વિશે પોતાના મનમાં અમુક નિયમોનો સ્વીકાર કરી જ સે છે, પણ ઉપર જણાવેલા જુવાનનું સ્થળ જુદું છે. એ સામાન્ય રીતરિવાજને ફેંકી દઈને તો બેઠો છે, પણ ચાંતિનાં ને એવાં બંધનો પણ કાપવા ઇચ્છે છે.

આ વિશે મારો પોતાનો મત આવો છે: જે જુવાનો આ આખતમાં ક્રાંતિકાર તરીકેનું જીવન સ્વીકારીને ન બેઠા હોય, એટલે જેમણે પોતાનાં જીવનના મિશનમાં આ બધી દીવાલો તોડવાનું દાખલ ન કર્યું હોય, તે જુવાનોએ આવાં લગ્નો ખાટ

અતિશયદ ન થવું જોઈએ. પેલા મિથનરી જુવાનની પેઠે એને પણ સામાજિક અન્યાયો ને જાંઘનો ખૂંચતાં તો હોય છે, એટલે એ પોતાના પસંદગીના ક્ષેત્રમાંથી એ પ્રદેશને બાકી ન રાખે, એટલું જ નહિ, પણ લગ્નજીવનની દૃષ્ટિએ ત્યાં અનુકૂળતા સાંપડતી હોય તો વિશેષ દર્શનપૂર્વક એ વસ્તુનો સ્વીકાર કરે. હું ધાતું છું કે મારું કહેવાનું તમે સમજ્યા દરો. નવા વિચારથી રંગાયેલ આપણે બીજી ક્રાંતિ, પ્રાંત, રાષ્ટ્ર કે ધર્મને આપણી નગરમાંથી ખસેડી ન નાખીએ; સમાજના રિવાજોનો ભોગ થઈ પડેલી વિધવા ત્યકતા કે પતિતા તરફ દુર્લક્ષ ન કરીએ પણ વિચાળ કુમારિકાસ ધની સાથે જ એમને ગણીએ અને આપણા લગ્ન વિષે આપણે જે જે દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો હોય તે તે દૃષ્ટિએ આ સમગ્ર સમુદાયનો વિચાર કરીએ, એટલું જ નહિ, પણ આપણા લગ્નથી મમાજના ઠોઈ રિવાજ હિપર હથોડો પડનો હોય તો આનંદ પામીએ.

પણ જે ક્રાંતિકાર હોય, જીવનનું આ પ્રકારનું મિથન જોણે સ્વીકાર્યું હોય, તેણે આવી ક્રાંતિકારી દૃષ્ટિ રાખવી વાજબી છે. એ તો પેના પોતાના પ્રદેશની રક્ષા માટે કિલ્લેમંદી કરીને બેઠેલા રૂઢ રિવાજોના રક્ષકો સામેના યોદ્ધા તરીકે જ હમેશા જિભે રહે અને પોતાના જીવનની એકેએક ક્રિયાથી એ કિલ્લેમંદીને નમતી બનાવે આવા જુવાનોએ પણ અતિશયદ ન થવું જોઈએ એમ મારું માનવું છે. એટલા માટે જ મેં ‘ક્રાંતિકારી દૃષ્ટિ રાખવી વાજબી છે’ એમ કહ્યું છે, ‘રાખવી જોઈએ’ એમ નથી કહ્યું, કારણ કે અતે આ બધું માણસના હૃદયની તાકાત

ઉપર અવલંબે છે. લગ્નની છૂટા જોર કરવા લાગે, અને પોતાના નિશ્ચયને લઈ એ મોળા ન પડતી હોય, તો એણે જરા પાછા હાંવું જોઈએ અને પરણી લેવું જોઈએ. ઐકાંતિક નિયમ કરો નાખવાથી ઘણી વાર એ નિયમની રક્ષા થાય છે, પણ એ કરતાં જૂરો વરણ બની જવાનો પણ સંભવ રહે છે—શુદ્ધ પ્રકારનું અપરિણત જીવન સ્વીકારી શકે એટલું મનોબળ જેનામાં હોય તેને માટે તો કંઈ કહેવાનું જ નથી.

અહીં દુ' એ પણ જણાવી દઉં કે, સમાજના દરેક અનિષ્ટ રિવાજનો અંત લાવવા માટે આપણા લોહીની જરૂર પડે તો જરાયે અચકાયા વિના આપી દેવું જોઈએ એમ દુ' માનું છે, પરંતુ લગ્નના ગ્રન્થમાં મને એમ લાગે છે કે, ગાણસે પોતાની તાકાત વિચારીને જ પગલું ભરવું જોઈએ. દુ' તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે, જ્યાં સુધી પાણું હકકું પડે ત્યાં સુધી હાંવું પણ લગ્ન વિના જીવનમાં વિદ્વજતા બાપી જતી હોય તો લગ્ન કરી લેવું. સુધારાનો શોક રાખી ચદ-સુકાન વિનાની હોડીને મધદરિયામાં ન ઝંપલાવવી. એવા લગ્નથી સમાજનું બહું નહિ થાય પણ થોડું જૂડું થશે, પરંતુ એમ નહિ કરવામાં આવે તો સ્વેચ્છાચાર જ પ્રવર્તશે અથવા સમાજમાં વિકૃતિઓનો છાનો રોગ પ્રસરી જશે.

હવે ઉપર જણાવ્યાં એવાં ક્રાંતિકારી લગ્નો વિષે પણ એ સજ્જો કહી દઉં. આવાં લગ્નોના આપણે મુખ્ય બે વિભાગ પાડવા પડશે. એક તો બીજી જ્ઞાતિ, પ્રાંત, દેશ કે ધર્મનો; અને બીજો

વિધવા, ત્યક્તા કે પતિતાનો. પ્રવેશ વિભાગ વિશે મારે એ કહેવાનું છે કે, આપણાં સંસ્કારો, સ્વભાવ અને દેવો એકબીજાને અનુકૂળ રશે કે કેમ એ ખાસ વિચારવાનું છે. જો આ પૂરી રીતે નહિ વિચારાય તો લગ્નજીવનમાં અસંતોષનું ઝેર રોગાર્થ જવાનો પૂરો સંભવ છે. બીજા વિભાગ વિશે મારે જે કહેવાનું છે તે જરા ગંભીર છે. એમાં આપણી શક્તિઓનો ખ્યાલ કરવો પણ જરૂરી છે.

કોઈ વિધવા, ત્યક્તા કે પતિતા પ્રત્યે આપણે આકર્ષણ અનુભવીએ અને એ પણ એવું જ આકર્ષણ અનુભવે તો તો સવાલ નથી, પણ આ સમાજમાં એવું ઓછું બને છે. ધણું-ખટું તો કોઈકે રથજો જ વિધવા, ત્યક્તા કે પતિતા પોતાની લગ્નની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે, તેમાંયે સામાજિક રૂઢિની પ્રબળતાને લઈ એવી ઈચ્છા ઘણી જ મોડી, એટલે કે એ વિના કાં તો જીવન અશક્ય થઈ પડતું હોય અથવા જીવનમાં કેટલાંક રખસનો અનુભવી લીધાં હોય તે પછી, થાય છે. અહીં આપણી તાકાતનો આપણે ખ્યાલ કરવાનો છે. આપણામાં આટલી શક્તિ છે કે નિરંકુશ વહેતા જતા પ્રચંડ પ્રવાહને આપણે વાળી રાકીશું ? જો એ ન હોય તો એ ખાતુ જવા જેવું નથી. અહીં શક્તિનો અર્થ જે રીતે કરવાનો છે, એક તો આપણું હૃદયબળ અને વિચારશીલતા; બીજું, પેલી સ્ત્રીની દૃષ્ટિએ સમાજમાં આપણે મોભો અને આપણી શારીરિક તેમ જ આર્થિક સંપત્તિ. આ જે વસ્તુ હોય તો જોખમ નથી એમ મારું માનવું છે. વિધવા, ત્યક્તા અને

પતિતાનો પ્રશ્ન જુદો જુદો વિચારવો જઈએ, પણ એ માટે આપણે બીજી ઠાઈ વાર અવકાશ મેળવીશું. અત્યારે એટલું સમજી લઈએ કે સમાજજીવનની ગૂંચો ઉઠેલવા જતાં - આપણે ન ગૂંચવાઈ જઈએ તે લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. અત્યારે ત્યક્તતા અને પતિતાના લગ્નપ્રસંગો ઓછા બને છે, વિધવાવિવાહનો પ્રચાર પ્રમાણમાં વધતો જાય છે, એ વખતે આપણે સુધારકોએ એ લગ્ન નિષ્ફળ ન જાય એ માટે પૂરતી કાળજી લેવાની જરૂર છે, કારણ કે એવું નિષ્ફળ લગ્ન આપણી તાકાત ઓછી કરે છે ને વિરોધીઓની તાકાત વધારે છે.

નોંધી મોટી મુશ્કેલી એ છે કે, સરકારી વિધવાઓ ઈચ્છા હોવા છતાં પોતે 'કુલીન ધરતી' હોવાથી બહાર આવી શકતી નથી, જે આવે છે તે બીચારીઓમાંથી મોટા ભાગની શાકીને અથવા સાવ નક્કર યઈ ગયા પછી આવે છે, અને એટલે જ આ પ્રશ્ન વિઠટ બને છે, જે ધણી વિધવાઓ પરણતી હોત તો નિષ્ફળતાના દાખલાઓ બહુ ઓછા બનત. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે એવા દાખલાઓ વધુ પ્રમાણમાં બને છે, એટલે સુધારકોએ અને કાર્યકારોએ આ પ્રશ્નને ગંભીરપણે વિચારવાની અને સૂક્ષ્મ રીતે અવતોક્ત કરવાની જરૂર છે. મને અહીં બગ લાગે છે કે, મારો આ વિચાર રખે ઠાઈ સુધારાપ્રવૃત્તિને થોભાવવામા વપરાય. હું વિધવાવિવાહમાં માતું છું. એ પ્રશ્નનો કાયમી ઉકેલ એમાં જ છે એમ પણ માતું છું. અમે તેવી વિધવાને પણ પરણવા યોગ્ય રથાન મળી રહેવું

નેહિએ અને એ માટે આપણે જ્યાં જ પ્રયત્નો કરવા
 નેહિએ એમ પણ માનું છું. છતાં આપણી પ્રવૃત્તિમાં
 ક્યાં ક્યાં ભૂલ થવાનો સંભવ છે એ બતાવવા માટે જ
 આટલું મેં લખ્યું છે. હું મારું છું કે હવે આનો અનર્થ
 નાહ થાય.

પરણતાં પહેલાં

પરસ્પરની પસંદગી બાબતમાં આ પત્રોમાંથી તમને કેટલુંક તો મળી ગયું હશે. મારે અહીં એક વસ્તુ ખાસ કહેવાની છે તે એ કે, આપણે જોગબાણુ વિષે ઘણી વાર ભ્રમમાં રહેતા હોઈએ છીએ. આપણને ઠાઈનો જેવાગ વરસ યવા પરિચય હોય અને આપણે સાથે જેમીને કલાકો સુધી લાગણી-પૂર્વક વાતો કરી હોય તો આપણે એમ માની બેસીએ છીએ કે, ‘અમને એકબીજાનો પૂરો પરિચય છે.’ મારું કહેવાનું એ છે કે, મોમાં નેવું ફિરસાઓમાં આ વાત ખોટી પડે છે. આપ-

જીવને સાચો પરિચય દોતો જ નથી. ડોઈ કુમાર કે કુમારિકાને પરિચય થાય છે તે જીવનની મુખ્યત્વે એક બાજુનો જ થાય છે અને એ બાજુમાં તો લાગણી, પ્રેમ, ઉદારતા, સરળતા અને મિત્રનગર સ્વભાવ દેખાય છે, પરંતુ લગ્ન પછી તો સમગ્ર જીવન સાથે સંબંધ બંધાય છે અને ત્યારે માણસના સ્વભાવના અને દેવોના નાનામોટા દોષો દેખાવા માંડે છે. લામણીવાળો લાગતો માણસ ઘણી વાર ચીડિયો, ઉદાર લાગતો ધણી અને મિત્રનગર લાગતો સાવ અતડો માણસ પડે છે. એટલે આપણા સાથે જોડાનારની જીવનની સમગ્ર બાજુ જોવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મને લાગે છે કે, આ કામ ઘણું ટકંચુ છે કારણ કે આપણે ત્યારે પરીક્ષક જેવી સ્થિતિમાં નથી હોતા પણ સામા પક્ષ જોટલા જ ઉમેદવારની સ્થિતિમાં હોઈએ છીએ. એટલે આપણે ધિરદો ન હોય તોયે આપણા જીવનની પણ ત્યાં એક જ બાજુ રજૂ થાય છે અને આપણી રાગબુદ્ધિ આપે સામેના પાત્રના જીવનની પણ એક જ બાજુ દેખાય છે હું જાણું છું કે આમ હોવા છતાં બંને પક્ષે એકબીજા વિશે જાણવાની ખૂબ જિજ્ઞાસા હોય છે, પણ જિજ્ઞાસા છતાં એમાં મહુ સફળતા નથી મળતી. એટલે આપણી નજર સામેની ચાલુ હાથથી આપણે દૂર જોઈ શકવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ ચાલુ પગે તો પ્રેમ-ઉદારતા બધું છે, પણ ચાલુ પગે બંને વચ્ચે ડોઈ પણ જવાગદારી કે અધિકારનું તત્ત્વ નથી હોતું. ડોઈ દર્તવ્યથર્મો પણ જિજ્ઞા થવા નથી હોતા, પણ લગ્ન પછી તો એ બધું

આવવાનું છે, ત્યારે આ સ્વભાવ દર્શી શકશે કે કેમ તે તપાસવું જોઈએ.

મને એમ લાગ્યું છે કે, સમાન આદર્શો ને સંસ્કારની તપાસ થાય અને સાથે પૂર્વજીવનની માહિતી અને ટેવો જાણી લેવાય તો બહુ જૂલ યવાનો સંભવ ન રહે. હું ટેવોને પણ બહુ મહત્ત્વ આપું છું કારણ કે મોટે ભાગે માણસોનો નિત્યનો વ્યવહાર બંધાયેલી ટેવો ઉપર જ ચાલે છે.

મેં ધણીવાર કહ્યું છે કે, આજની રિથિતિમાં કુમાર અને કુમારિકા વચ્ચે, જેમાંથી લગ્ન પરિણમી શકે એવો પરિચય બંધાને પ્રાપ્ત નથી થતો. જેમને થાય છે તેમાંનાં મોટાભાગનાં માણસો આજ લગી તો એનો શુભ ઉપયોગ કરી સમાજ સમક્ષ રોજલગ્નનો આદર્શ રજૂ કરી શક્યા છે, પરંતુ પસંદગીની ખાખતમાં આજની પરિરિથિતિનું અવલોકન કરતાં એક સલામત રહેનારો મને સૂઝે છે તે આ છે:

માણસમાં લગ્નવૃત્તિ જાગે ત્યારે એણે જેના ઉપર પોતે વિશ્વાસ મૂકી શકે એવા વડીલ, મિત્ર કે બાઈબેન પાસે પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરવી અને પસંદગીનું ધોરણ પણ જણાવવું. મને લાગે છે કે, પસંદગી માટે કોઈ ચોક્કસ નિયમો ન કરી શકાય. પણ આ માર્ગ મને વધુ સારો લાગે છે. જ્યાં જ માણસોને આ માર્ગથી પણ અનુકૂળતા ન સાંપડે તે હું સમજું છું, પણ મોટા ભાગનાં માણસોને તો જેના ઉપર પોતે વિશ્વાસ

મૂઠી શકે, જે પોતાને અને પોતાના વિચારોને સમજી શકે, એવા સંબંધીઓ આ દુનિયામાં હશે જ. હું પિતાને કે વડીલોને આ કામ સોંપવું એમ નથી કહેતો, મિત્રોને જ સોંપવું એમ પણ નથી કહેતો, પણ જેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકાય તેને સોંપવું એમ હું છું. આ સંબંધી ઠાઈ રથજી એ શક્યતા જુએ તો આપણને જણાવે, આપણે એ જોઈએ-વિચારીએ, આપણને પણ શક્યતા લાગે તો મળીએ, એકબીજાને જાણી લઈએ અને સંબંધ જોડીએ. મને આ માર્ગ ઓછામાં ઓછા બપવાળો અને ઓછામાં ઓછી બૂઝની સંભાવનાવાળો લાગે છે. મને લાગે છે કે, જાતે જ પસંદગી કરવામાં અને આકર્ષણમાં જે બાપ અને જૂઠ્ઠાની સંભાવના છે તે પણ આમાં નથી. એમ છતાં આ ઠાઈ એકાંતિક નિયમ નથી. આજની પરિસ્થિતિમાં આ રીતે મોટા બાગનાં જીવાનોના પ્રશ્નો ઉોસવામાં સહાયરૂપ થઈ શકે એમ મારું માનવું છે.

અહીં એટલું તો સ્પષ્ટ સમજી લેવાનું છે કે, સંબંધી દ્વારા સૂચવાયેલા સ્થાન વિષેનો છેલ્લો નિર્ણય તો પરજ્ઞનાર—મુરઠ-યુવતીઓને જ હોય, એટલું જ નહિ પણ એ એકબીજાને મળીને, એકબીજાના વિશેષ પરિચય માટે શોખવાની-જરૂર લાગે તો અમુક સમય સુધી શોખીને, પણ જાતે જ નક્કી કરે. સંબંધીની જરૂર તો એટલી જ કે એ આપણને બરાબર ઓળખતા હોવાથી અને એમનામાં અમુક પ્રમાણમાં તટસ્થતા હોવાથી એ સારી રીતે જોઈ શકે જાણી શકે, જરૂર પડે તો વાતચીત

લગ્ન-એક સમસ્યા

પણ કરી શકે. આ સંબંધી વિશ્વાસ મૂળી શકીએ એવો જ હોવો જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે.

પસંદગીમાં કઈ વસ્તુ તરફ લક્ષ આર્પણું તે હું નહિ કહી શકું, કારણ કે દરેક માણસે એ વસ્તુ જુદી જુદી રીતે જોવી પડે. એક સર્વામાન્ય યર્ષ શકે એવી વસ્તુ તો એ છે કે, દેહ-સૌંદર્ય કરતાં હૃદયસૌંદર્ય તરફ અને એની આજની રિધતિ કરતાં એનામાં પડેલાં શક્તિઓનાં બીજ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. દેહસૌંદર્ય તરફ ઓછું જાણુ જ એપરવા રહી શકે તે હું સમજું છું. પણ હૃદયસૌંદર્ય વિશેષ રધાયો છે અને એ ન હોય તો દેહસૌંદર્ય ગમે તેવું અસૌકીક હોવા છતાં જીવનનો સહચાર ઝેળવવા માટે તદ્દન નકામું જ નહિ પણ આશ્ચર્યકારક યર્ષ પડે છે એ વ્રત જ સમજાય એવું છે. હું જે શક્તિઓનાં બીજોની વાત કરું છું તે પણ સમજવા જોવી છે. આ વસ્તુ હું મુખ્યત્વે જીવનને બિદેશીને લખું છું. આપણા સમાજની આજની રિધતિમાં યુવકોનો આખો સમુદાય અને યુવતીઓનો આખો સમુદાય એ જે સમુદાયો વચ્ચે જ વૃક્ષના કરવાની આવે તો મને લાગે છે કે યુવકો ધણી રીતે યુવતીઓ કરતાં આમળ છે એ મારા મત સાથે ધણી સંમત થશે. એ શા કારણે આમળ છે વગેરે વિચારવું અહીં બિન-જરૂરી છે. એટલે, યુવકોને મારે સલાહ આપવાની આવે તો હું એમ સલાહ આપું કે, મુકીમર શિક્ષા કુમારિકાઓ છે તે તરફ જ તમારું ધ્યાન ન. રાખજો, પણ એ સિવાયની કુમારિકાઓમાં તમે શુદ્ધિશક્તિનું, ત્યાગશક્તિનું, સંસ્કારનું બીજ

જુઓ તો ત્યાં જ જોડાવાનું પસંદ કરજો અને લગ્ન પછી એ ખીજને પોપજો.

મેં આ ખીજની વાત રજૂ કરી તેનું મારે મન બહુ મદત્ત છે, કારણ કે સાયોસાય એવું ખીજ ધરાવતી અસિક્ષિત અને અર્ધશિક્ષિત કુમારિકાઓ મોટી સંખ્યામાં છે અને તે ખોયારી ગમે સાં ફેંકાઈ પડે છે અને એનું જીવિતું, સંસ્કારનું, સ્વાર્થજનું ખીજ જુદી જ રીતે પોપાઈ જુદી જ જાતનાં ફળો સમાજને આપે છે. ખીજ બાળુ શિક્ષિત જુવાનોને પોતાનું બાગ્ય ક્યાં જોડવું તેની જ મુશ્કેલી થાય છે. એટલે મારું કહેવાનું એ છે કે, માત્ર વર્તમાન સ્થિતિને ન જોવી પણ આપણે જોને માથી તરીકે પસંદ કરવાના છીએ તેના ગુણ-વિકાસમાં કેટલી શક્યતાઓ પડી છે તે ખાસ જોવું.

ત્રીજી એક વસ્તુ જરૂરી છે તે આપણા જીવનના આદર્શોની ચોખવટની અને સામેના પાત્રના આદર્શોને સમજી લેવાની. શિક્ષિત કુમાર-કુમારિકા માટે આ વસ્તુ બહુ મદત્તની છે, કારણ કે એ જાને કદાચ જુદા જ આદર્શો ધરાવતાં હોય એમ જાને. હું તો ત્યાં સુધી કહું છું કે, આપણા તરફ લાગણી અનુભવતું માણસ પોતાના આદર્શને છોડી આપણા આદર્શને સ્વીકારવા તૈયાર થતું હોય તોયે ચિંતાપૂર્વક એ વસ્તુની તપાસ કરવા જોવું છે. આપણે આદર્શ સાથે ને સારો લાગે છે તેથી સ્વીકારે છે કે લાગણીના ઉભરામાં તથ્યાય છે તે સમજી લેવું જોઈએ. જો એમ લાગે કે આ તો પ્રેમ માટેનું

લક્ષ-એક રામરૂપા

બલિદાન છે, તો મારો મત એવો છે કે, લગ્ન કરતાં અચકાવું. ન જ કરવું એમ કું નથી કહેતો. કારણ કે એવાં બલિદાનો આપનારાઓમાં ઠોઠ શુદ્ધ કુંદન પણ હોય, એટલે અચકાવું અને પોતાની શક્તિ-અશક્તિ અને સામા પક્ષની શક્તિ-અશક્તિનો ખ્યાલ કરવો અને ત્યારપછી જ પગલું ભરવું.

એક ચોથી વસ્તુ પણ સમજવા જેવી છે. આપણી સાથે જોડાનારનો ખ્યાલ આપણે માત્ર આપણી દૃષ્ટિએ જ ન કરવો જોઈએ. આપણા સાથીનો સ્વભાવ, સંસ્કાર, ટેવો આપણે જોની સાથે જીવી રહ્યા છીએ તેની સાથે પણ મેળ ખાશે કે કેમ તે જોવું પણ ઘણું અગત્યનું છે. સંયુક્ત કુટુંબમાં આપણે જીવતા હોઈએ અને જીવવા જ માગતા હોઈએ તો ઘરનાં બીજાં માણસોના સ્વભાવ વગેરેનો પણ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. હું અહીં એમ નથી કહેતો કે, આપણે જે કન્યાને પરણવાના છીએ તે કન્યાએ ઘરમાં આવી સહુની 'વધુ' બની સેવા કરવાની છે, પણ એમ જરૂર કહું છું કે, જો આપણા કુટુંબમાં નવા વિચારોનો પ્રવેશ થયો હોય અને સમાનતા અને સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ હોય તો આ પ્રશ્ન જરૂર વિચારવા જેવો છે. સમાનતા કે સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ ન હોય તો કુટુંબને છોડવું જ જોઈએ. પણ આટલેથી આ પ્રશ્ન નથી અટકતો. આપણે કુટુંબ વિના જ સાવ નથી રહી શકતા. એક કુટુંબ છોડી ધણે ભાગે બીજા કુટુંબ-મિત્રો ને રનેલીઓનું-બાંધીએ છીએ તેને અનુકૂળ એ ઘરો કે કેમ એ વિચારવું જોઈએ.

આ વસ્તુ રજૂ કરતાં મારી આંખ સામે ઘણું દરયો ખગં થાય છે કે જેમાં આ પ્રકારનો ખ્યાલ પહેલેથી નહિ રાખવાના પરિણામે બીજા સંબંધો તૂટી ગયા હોય અથવા તોડવા પડ્યા હોય અથવા તો સાથીના હૃદયમાં ઇર્ષ્યાનો ભાવ પેદા થયો હોય. લગ્ન એ જીવનમાં ગંભીરમાં ગંભીર અને પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ છે તે હું કહ્યું કરું છું. દંપતી એ સૌથી નિકટનાં મિત્રો બને છે અને આજીવન સાથે જ જીવવાનાં છે તે પણ બરાબર છે, પણ એ લગ્ન કે એ મૈત્રી જ જીવનનું સારસર્વસ્વ નથી. માણસને બીજાં કર્તવ્યો અને બીજી મૈત્રીઓ હોય છે. લગ્ન પછી જો એ ન જાળવી શકાય તો લગ્ન સાથે જ એક લોખંડી બેડી છે. હું તો ફરીર થવાનું પસંદ કરું પણ એ બેડી પહેરવાનું પસંદ ન કરું. એટલે લગ્નની પસંદગીમાં આપણી મૈત્રીઓ અને કર્તવ્યનો પણ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ અને આપણા સાથી થવા ઇચ્છનારને રપટપણે બધું જણાવવું જોઈએ.

આપણે પ્રથમ જોયું છે કે, લગ્નનાં ત્રેરક કારણોમાં એક બીજાને આધીન બનાવવાની મનોવૃત્તિ પણ પડેલી હોય છે. આપણી અને આપણા સાથીની એ મનોવૃત્તિને બરાબર સમજી લેવી જોઈએ અને એ વૃત્તિ અત્યંત બળવાન રૂપમાં હોય તો થોભી જવું જોઈએ. સાથીની પસંદગીમાં ઉદારતા, સરળતા, મિલનમારપણું, ધસાવાની વૃત્તિ વગેરે ગુણો તો ખાસ અગત્યના છે, એ ગુણો ન હોય કે એથી ઊલટા જ ગુણો હોય તો એ માર્ગે જવાનું પૂરેપૂરું જોખમ છે.

પમંડગીને અંગે ધણું કહી શકાય. એમ તો આ પત્રોમાં જે જે વિષયો મચ્યા છે તે વિષે પણ ધણું કહી શકાય, પરંતુ મારે હવે તમારી વિદાય લેવી જોઈએ. આટલા બધા પત્રો પછી પણ ઠેકાણે પ્રત્નો તો અનુસર જ રહ્યા છે તે હું જાણું છું. લગ્ન અને અર્ચનના, લગ્ન અને પ્રજોત્પત્તિ, લગ્ન અને સંયુક્ત કુટુંબ, લગ્ન અને સંતતિનિયમન વગેરે ધણા પ્રત્નો વિષે મેં કંઈ નથી લખ્યું. પણ હું શું કરું ? તો તો મારે ધણા પત્રો લખવા પડે અને આ ચોપડીનું કદ અમારા પ્રકાશક-મિત્રો ન સાંખે એટલું મોટું થઈ જાય. મારા મનમાં એમ છે કે જો આ પત્રો મારા ‘પ્રિય બાઈ’ને ઉપયોગી નીવડ્યા છે એમ મને જણાય તો ‘લગ્ન-એક સાધના’ નામે બીજા પત્રો મારે લખવા અને તેમાં આ પત્રોમાં અધૂરું રહેલું પૂરું કરવાનો યત્ન કરવો,

છેલ્લે, લગ્ને કંઈ શિદ્ધિઓ મેળવવી જોઈએ તે ફરીથી તમને યાદ આપી આ પત્રમાળા પૂરી કરું.

“લગ્નને પરિણામે માણસની વાસનાને ધીમે ધીમે શાંતિ મળવી જોઈએ. એના જીવનને પ્રતિદિન જે ધસારો લાગતો હોય તે ઠીક થઈ રહે તેટલું જળ મળતું રહેવું જોઈએ. સમાજજીવનને અંગે જિભાં યતાં કર્તાંબો એ પૂરી રીતે જાગવી શકતો હોવો જોઈએ. જન આખી સૃષ્ટિ ઉપર પ્રેમ રાખતાં હોવાં છતાં એકબીજામાં ચોતપ્રોત થઈ શકતાં હોવાં જોઈએ. એમનાં જીવનમાં છૂટાછેડાનો પ્રસંગ જિભો જ ન થવો જોઈએ.

એકના મૃત્યુ પછી જીમને પાવનકારો સુમંધ અને શાંતિ, સુખ અને કર્તવ્યપરાયણતા આપી શકે એટલી પ્રેમની તીવ્રતા હોવી જોઈએ. એકજીમની સ્વતંત્રતા ઉપર જોખામાં જોખો કાપ પડતો હોવો જોઈએ. સંયુક્ત જીવન છતાં વ્યક્તિવિકાસને પૂરેપૂરો અવકાશ મળતો હોવો જોઈએ. "